

32/11/14 (359) 2e ex

BIBLIOTHEEK
STARINGGEBOUW

**De betekenis van het landschap in het herinrichtingsgebied
Enschede-Noord**

Een onderzoek naar beleving van en binding met het landschap

**J.F. Coeterier
M.B. Schöne
C.M. Volker
m.m.v. H. Dijkstra**

Rapport 359

DLO-Staring Centrum, Wageningen, 1994

03 NOV. 1994

181 596733

REFERAAT

J.F. Coeterier, Schöne M.B., Volker C.M., m.m.v. H. Dijkstra, 1994. De betekenis van het landschap in herinrichtingsgebied Enschede-Noord; een onderzoek naar beleving van en binding met het landschap. Wageningen, DLO-Staring Centrum. Rapport 359. 152 blz.; 27 fig.; 21 tab.; 29 ref.; 3 bijl.

De beleving van structuur en complexiteit in het landschap van Enschede-Noord zijn onderzocht. Ook is gekeken of de mate van binding die men met het gebied heeft, van invloed is op de beleving van het landschap. In het gebied wordt een hoge mate van complexiteit ervaren, op allerlei soorten details en op verschillende schaalniveaus. Karakteristiek voor de beleving van het landschap in Enschede-Noord is een rijke variatie aan elementen en delen. Structuur, of een ordening op hoofdlijnen, speelt hier geen rol. Een dergelijke structuur wordt evenmin gewenst. Een relatie tussen de mate van binding en de beleving van structuur en complexiteit is niet gebleken.

Trefwoorden: complexiteit, Overijssel, planvorming, structuur, Twenthe

ISSN 0927-4499

©1994 DLO-Staring Centrum, Instituut voor Onderzoek van het Landelijk Gebied (SC-DLO)
Postbus 125, 6700 AC Wageningen.
Tel.: 08370-74200; telefax: 08370-24812.

DLO-Staring Centrum is een voortzetting van: het Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding (ICW), het Instituut voor Onderzoek van Bestrijdingsmiddelen, afd. Milieu (IOB), de Afd. Landschapsbouw van het Rijksinstituut voor Onderzoek in de Bos- en Landschapsbouw 'De Dorschkamp' (LB), en de Stichting voor Bodemkartering (STIBOKA).

DLO-Staring Centrum aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het DLO-Staring Centrum.

Inhoud

Woord vooraf	blz. 9
Samenvatting	11
1 Inleiding	17
1.1 Doel van het onderzoek	17
1.2 Opbouw van het rapport	19
2 Kader	21
2.1 De begrippen structuur en complexiteit	22
2.2 Uitgangspunten voor het onderzoek naar de beleving van het landschap	23
2.3 Uitgangspunten voor het onderzoek naar de binding met het landschap	23
2.4 Planvorming	24
2.5 Uitwerking	24
2.6 Vooronderstellingen vanuit de 'theorie' die als ingang hebben gediend bij de interviews	27
3 Werkwijze	29
3.1 Fase 1 — Voorbereiding van de interviews	29
3.2 Fase 2 — Het houden van de interviews	32
3.3 Fase 3 — De interpretatie van de interviews	32
3.4 Fase 4 — Evaluatie van het onderzoek	33
4 Gebiedsbeschrijving	35
4.1 De veldverkenning	35
4.2 Gebiedsbeschrijving volgens diverse rapporten en plannen	37
4.3 Veranderingen in de opbouw van het landschap in de afgelopen 120 jaar	40
4.4 Gebiedsspecifieke vooronderstellingen die als ingang hebben gediend bij de interviews	44
5 Uitkomsten van het belevingsonderzoek	45
5.1 Structuur	45
5.1.1 Het eigen karakter van het landschap	45
5.1.2 De opbouw van het landschap en de delen die onderscheiden worden	47
5.1.3 De foto-indelingen	50
5.1.4 Conclusies met betrekking tot structuur	56
5.2 Complexiteit	57
5.2.1 Schaalniveau	57
5.2.2 Kader	59
5.2.3 Soort complexiteit	60
5.2.4 Conclusies met betrekking tot complexiteit	61
5.3 De relatie tussen structuur en complexiteit	61
5.4 Hoe functioneert het landschap	62
5.4.1 Gebruikersgroepen	62
5.4.2 Gebruiksvormen	63
5.5 Conclusies	67

6	Uitkomsten van het bindingsonderzoek	69
6.1	Opzet van de analyse	69
6.2	De bindingsdimensies	70
6.2.1	Instrumentele binding	70
6.2.2	Incompletetheid	72
6.2.3	Individuele of sociale invulling	73
6.2.4	Scheiding/samengaan van natuur en cultuur	77
6.2.5	Symbolische betekenis	81
6.2.6	Sociaal-culturele betekenis	85
6.2.7	Greep op het landschap	86
6.3	Binding: een reconstructie	88
6.4	Relatie met de doelgroepen	91
6.5	Conclusies	97
7	De relaties tussen structuur, complexiteit en binding	99
7.1	Inleiding	99
7.2	Statistische analyse	100
7.2.1	De relatie structuur-binding	100
7.2.2	De relatie complexiteit-binding	101
7.3	Een persoonsgebonden analyse	102
7.4	Conclusies	105
8	Planvorming	107
8.1	Inleiding	107
8.2	De houding jegens dergelijke toekomstige activiteiten	108
8.2.1	Zandpaden in het agrarische gebied	109
8.2.2	Natuurontwikkeling	112
8.2.3	Reacties op enkele niet-agrarische ontwikkelingen	117
8.3	Geomorfologie als basis voor de planvorming?	120
8.4	De houding tegenover het beleid	120
8.5	Een draagvlak voor herinrichting?	123
8.6	Conclusies	125
9	Toetsing van de hypothesen	127
9.1	Toetsing van de vooronderstellingen uit hoofdstuk 2	127
9.2	Toetsing van de vooronderstellingen uit hoofdstuk 4	133
10	Evaluatie, conclusies en aanbevelingen	137
	Literatuur	143
	Bijlagen	
1	Vragenlijst belevings- en bindingsonderzoek Enschede-Noord	145
2	Landgoederen	148
3	Veldverkenning à la Lynch	149

Figuren

1 Ligging van het herinrichtingsgebied Enschede-Noord	18
2 De vier aspecten aan het onderzoek	21
3 Spreiding van de respondenten in het gebied	31
4 Fotopunten	36
5 Veldverkenning à la Lynch	37
6 Zonering van het landelijk gebied volgens Streekplan Twente	38
7 Hoogteligging van het herinrichtingsgebied	39
8 Oriëntatiepunt: de kerk van Lonneker	39
9 Landschapstypen volgens de nota Overwegingen en Uitgangspunten	40
10 Bos en beplanting ca. 1850	41
11 Bos en beplanting in 1977	41
12 Markegrenzen en erven ca. 1500	42
13 Landgoed Hoge Boekel	42
14 Landgoederen	43
15 Waterlopen	43
16 Cluster I. De foto's 3, 6, 7.	52
17 Cluster II. De foto's 2, 10, (5).	53
18 Cluster III. De foto's 1, 8, (9).	54
19 Cluster IV. De foto's 4, 11, (5, 9).	55
20 De componenten van complexiteit op gebiedsniveau	58
21 De camping bij Glanerbrug	66
22 Een tuincentrum met kassen	67
23 Hof Espelo, waar door het Overijssels Landschap een ander beheer wordt toegepast	79
24 Zandpad	109
25 Moerasontwikkeling	113
26 Het waterwingebied	115
27 Verschillende karakters van een beek in Enschede-Noord	116

Tabellen

1 Leeftijdverdeling van de doelgroepen (in %)	31
2 Woonduur (n=61)	70
3 Recreatieactiviteiten in het plangebied (in %, n=61)	71
4 Recreatiemogelijkheden? (in %, n=61)	72
5 Bezoek landgoederen (in %, n=61)	72
6 Gemeenschapsgevoel te zien aan het landschap? (in %, n=39)	82
7 Barrières? (in %, n=49)	91
8 Bekendheid (in %, n=60)	92
9 Eigen plek (in %, n=57)	93
10 Ligt dit aan de mensen of aan het landschap? (in %, n=55)	94
11 Verbonden voelen? (in %, n=55)	94
12 Onverzorgde plekken? (in %, n=49)	95
13 Soort natuur (in %, n=59)	95
14 10% meer natuur? (in %, n=50)	95
15 Vervangbaarheid (in %, n=59)	96
16 Verantwoordelijk voelen? (in %, n=58)	96
17 Inzetten? (in %, n=55)	97
18 Juiste mensen? (in %, n=48)	97
19 Overzicht statistisch significante relaties tussen beleving en binding	100
20 Overzicht van aspecten van structuur en complexiteit, en binding per respondent	103

21 Zandpaden (in %, n=56)	110
22 Aanleggen van nieuw bos (in %, n=34)	113
21 Acceptatie van enkele niet-agrarische functies	119

Woord vooraf

In de planvormingsfase van landinrichtingsprojecten worden de begrippen structuur en complexiteit veelvuldig gebruikt. Echter, vanuit een sociaal wetenschappelijke invalshoek bezien, is de inhoud van beide begrippen geenszins eenduidig. Om deze leemte in de kennis op te vullen heeft de Landinrichtingsdienst te Utrecht midden 1993 aan het DLO-Staring Centrum de opdracht verleend om — ten behoeve van de herinrichting Enschede-Noord — een sociaal wetenschappelijk onderzoek uit te voeren naar de invulling die de bevolking in het herinrichtingsgebied Enschede-Noord geeft aan de begrippen structuur en complexiteit. Hierbij is zowel aandacht besteed aan de beleving van het landschap, als aan de mogelijke invloed die de binding heeft op de beleving.

Het onderzoek is begeleid door een commissie bestaande uit L. van Dommelen (voorzitter, Landinrichtingsdienst), J.T.G. Hulshof (secretaris tot december 1993, Landinrichtingsdienst), D. Boogert (vanaf december 1993, Landinrichtingsdienst), K. Kloosterman (Landinrichtingsdienst), H. Nijhof (Milieudienst gemeente Enschede), G.J. van de Veen (Stichting Agrarisch Welzijn), G.J.G. Sissingh (Natuur, Bos, Landschap en Fauna) en A.J. Dijkstra (Provinciaal Bestuur Overijssel).

De enthousiaste medewerking van de bevolking in het herinrichtingsgebied was van grote betekenis voor het welslagen van het onderzoek. De openhartigheid van de mensen over de waarden die hun landschap herbergt en de binding die men met het landschap in het herinrichtingsgebied heeft, heeft de inhoud van dit onderzoek bepaald. Uit het onderzoek is gebleken dat het landschap van Enschede-Noord in de ogen van de bewoners een sterk eigen karakter bezit. Verder is gebleken dat men een grote binding met het gebied heeft en dat men graag betrokken wil worden bij toekomstige veranderingen in dit gebied.

Hopelijk draagt dit onderzoek er toe bij dat de ideeën van de mensen die in het herinrichtingsgebied wonen, werken en/of recreëren een belangrijke rol gaan spelen in het planvormingsproces voor de herinrichting.

Samenvatting

Voor het gebied dat ligt tussen de kernen van Enschede, Hengelo en Oldenzaal zijn in 1992 de voorbereidingen voor een herinrichting gestart. In landinrichtingsprojecten wordt, met name in de planvormingsfase, veelvuldig gebruik gemaakt van de abstracte begrippen structuur en complexiteit van het landschap. In dit onderzoek is een eerste poging ondernomen om vanuit een sociaal wetenschappelijke invalshoek de begrippen structuur en complexiteit een nadere invulling te geven.

De volgende aspecten zijn onderzocht:

- de beleving van structuur en complexiteit van het landschap van Enschede-Noord; verder te noemen 'beleving';
- de mate van binding met het landschap, op zeven dimensies; verder te noemen 'binding', en
- de relatie tussen beleving en binding.

Deze aspecten zijn onderzocht bij drie doelgroepen: boeren die in het gebied wonen, andere bewoners van het herinrichtingsgebied en bewoners van steden en dorpen aan de rand van het gebied.

Vervolgens is aandacht besteed aan:

- de toepasbaarheid van de resultaten van het onderzoek voor de planvorming.

Beleving

Hoewel er naar de beleving van kwaliteiten van landschappen al regelmatig onderzoek wordt uitgevoerd, is er over de beleving van structuur en complexiteit van een landschap — en welke landschapselementen bepalend zijn voor de beleving daarvan — nog weinig bekend. De werkdefinitie voor structuur was: de wijze waarop het landschap in hoofdlijnen geordend is in de beleving van mensen. Onder complexiteit werd verstaan de verscheidenheid van het landschap die in de beleving van bewoners en gebruikers een rol speelt. Aan de hand van verschillende bronnen zijn hypothesen geformuleerd over de inhoud van structuur en complexiteit en over de mogelijke verbanden tussen de kwaliteiten van het landschap zoals de bewoners en gebruikers die benoemen en de invulling die zij geven aan structuur en complexiteit.

De methode die gebruikt is om de kwaliteiten van het landschap op te sporen is het houden van diepte-interviews. Uit voorgaand onderzoek is gebleken dat telkenmale weer een gebiedsspecifieke combinatie van de zogenoemde acht dominante waarnemingskenmerken verantwoordelijk blijkt te zijn voor de door bewoners en gebruikers benoemde kwaliteiten van het landschap. In Enschede-Noord wordt de kwaliteit bepaald door twee kenmerken: verweving en verzorging. Het is een afwisselend landschap, gekenmerkt door een kleinschalige verweving van natuur (landgoedbossen) en agrarisch gebied (vooral weilanden met houtwallen), met een sterk verzorgd karakter.

De beleving van structuur en complexiteit blijken in Enschede-Noord totaal verschillende zaken te zijn. Dit betekent dat ze niet kunnen worden beschouwd als elkaar's contramale, of als complementair, of compensatoir (bijvoorbeeld hoe meer structuur des te minder complexiteit). Het zijn twee geheel eigen kenmerken, waarvan in Enschede-Noord het begrip complexiteit wél en het begrip structuur géén inhoud heeft voor mensen.

Structuur

Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor de waarneming van een structuur in het landschap van Enschede-Noord die bijvoorbeeld weergegeven kan worden op een kaartschaal 1:25.000. Vrijwel niemand zag een systeem in de landschappelijke opbouw, maar ook zeker niemand miste een structuur. Wat men wel zag was een systematische wisselwerking tussen agriërs en landgoedeigenaars, maar deze is zó ad hoc en plaatselijk verschillend dat er, geografisch gezien, geen lijn in te ontdekken valt. Structuur is derhalve geen kwaliteit van het landschap voor mensen in Enschede-Noord.

Ook het vaak in de literatuur voorkomende verband tussen de geomorfologische eigenschappen van een gebied en de structuur van het landschap speelde geen rol in de beleving van de geïnterviewden. Integendeel, er waren duidelijke aanwijzingen dat er in Enschede-Noord geen verband in de beleving van mensen is tussen geomorfologische eigenschappen van het gebied, zoals de aanwezigheid van een stuwwal, en een eventueel waargenomen structuur.

Evenmin werd er bevestiging gevonden voor de ideeën van Lynch, dat de waarneming van structuur bepaald wordt door routes, randen of begrenzingen, districten, knooppunten en oriëntatiepunten in het gebied. Met andere woorden, voor de gangbare ideeën onder planners over structuur werd geen bevestiging gevonden in de beleving. Als er al een opbouw in het landschap werd gezien hing die samen met gebruikskennmerken.

Complexiteit

Zoals beleefd door mensen blijkt complexiteit, of verscheidenheid, een zeer ingewikkeld begrip.

In de eerste plaats is het duidelijk gebonden aan een kader. Zo draagt variatie in de wisselwerking tussen landbouw en natuur, vertegenwoordigd door agrariërs en landgoedeigenaars bij tot complexiteit; infiltratie van niet-agrarische activiteiten in het buitengebied daarentegen niet.

Ten tweede is er variatie in fysieke kenmerken en in gebruiksvormen. Deze twee beïnvloeden elkaar, waarbij de gebruiksvorm kan worden beschouwd als de drager van complexiteit.

Ten derde kan variatie in agrarisch gebruik of natuurbeheer nog negatief of positief beleefd worden. Dit hangt samen met andere belevingskenmerken; in Enschede-Noord met name met de verzorgdheid van het landschap. Al vanouds is er veel zorg voor het eigendom in de streek. Verwaarlozing, zoals die bijvoorbeeld ervaren wordt in het beheer van Natuurmonumenten, geeft weliswaar variatie in het bos, maar deze wordt zeer negatief beleefd. Ook verzorgdheid schept een kader. Complexiteit wordt alleen positief beleefd als het binnen een duidelijk gedefiniëerd kader valt. Wil men dus complexiteit bevorderen, dan moet dit kader bekend zijn, anders werkt de maatregel averechts.

Aangezien in dit onderzoek voor het eerst de beleving van abstracte begrippen zoals structuur en complexiteit zijn onderzocht, is verder onderzoek gewenst als men de resultaten zou willen generaliseren.

Binding

Bij de start van het onderzoek was binding een weinig geordend, wijd en multi-interpretabel begrip. Het is — om het hanteerbaar voor empirisch onderzoek te maken, dus als werkdefinitie — omschreven als de betekenis van het landschap van Enschede-Noord voor het bestaan en de bestaanskansen van de bevolking in de samenleving. In de literatuur zijn zeven bindingsdimensies gevonden. De dimensies hebben in Enschede-Noord de volgende invulling:

Instrumentele binding

Het gebied heeft een belangrijke functie in het kader van het wonen, werken en de vrijetijdsbesteding. De gemiddelde woontuur is bij alle doelgroepen zeer hoog (meer dan 20 jaar). Alleen de boeren hebben een werkrelatie met het landschap. De recreatiefunctie is aanzienlijk (wandelen en fietsen). Er worden wel knelpunten in het wonen, werken en de recreatie genoemd, maar deze zijn niet dringend.

Incompleteid

Deze dimensie omvat de kennis die er over het gebied bestaat. Die kennis is zeer groot: twee op de drie respondenten zijn vertrouwd met grotere gebiedsdelen. Stadsrandbewoners hebben een meer selectieve kennis (routes, natuurgebieden), omdat hun binding met het landschap in het dagelijks bestaan eenzijdiger is.

Individuele of sociale invulling

Voor bijna de helft van de respondenten bestaat de eigen plek uit meer dan alleen de plek waar men zelf woont. De binding met Enschede-Noord berust op een combinatie van landschappelijke kwaliteit en aanwezigheid van mensen. Bij de waardering van veranderingen in het landschap wordt dan ook bewust gelet op voor- en nadelen voor mensen (werkgelegenheid, leefbaarheid). Als dragers (en mogelijke bedreigers) van het landschap komen naar voren: boeren, landgoedeigenaren, recreanten en passanten. Bewoners van het buitengebied (niet-boeren) worden weinig genoemd.

Scheiding/samengaan van natuur en cultuur

De natuur heeft zeer nadrukkelijk een plaats in het bestaan van de bevolking. Wat natuur is vormt een belangrijk referentiekader bij het oordeel over het toekomstige landschap. Elementen in het referentiekader van de bevolking zijn: herinneringen aan de vroegere natuur (goed onderhouden bossen, op cultuurgrond graan in plaats van mais); geen pure of oorspronkelijke natuur (woeste grond, hei), maar agrarische natuur (houtwallen) en aangelegde natuur (landgoedbossen); een verzorgd landschap en afwisseling. Er wordt veel waarde gehecht aan een duurzame bijdrage aan de natuur vanuit de landbouw. Meer gebruiksnatuur door het wonen te bevorderen wordt zelden genoemd.

Symbolische betekenis

De symboolwaarde van het landschap, dat wil zeggen het landschap als uitdrukking van een gemeenschapsgevoel en onderlinge solidariteit, is niet nadrukkelijk aanwezig. Het landschap heeft wel een eigen karakter en de respondenten voelen zich geen buitenstaander in het gebied. Maar een relatie daartussen wordt ontkend. Het gemeenschapsleven (buurtschap, buurtkring en verenigingsleven) strekt zich niet uit tot een collectieve zorg voor het landschap. Het bestaan is geïndividualiseerd. Wel zijn er enkele breed gedeelde opvattingen: dat het landschap niet echt modern of ouderwets is, dat het geen museum mag worden, dat het landelijk moet blijven (boerenlandschap en groene long).

Sociaal-culturele betekenis

Het landschap is eerder gezellig dan cultuurhistorisch of anderszins waardevol. Ongeveer 70% wil het gebied niet verlaten, ook als die mogelijkheid zich voordoet. Bij een eventueel ander gebied kiezen twee op de drie respondenten voor hetzelfde soort landschap als in Enschede-Noord.

Greep op het landschap

Het verantwoordelijkheidsgevoel is groot. De bereidheid om zich in te zetten is vooral op

individueel niveau aanwezig (geen rommel achterhalen; de eigen plek netjes houden). Pas als de leefbaarheid direct in het geding is, wordt collectieve actie overwogen (bijvoorbeeld via buurtschap of buurtkring). De binding wordt bedreigd door verstedelijking, verkeersoverlast, verwaarlozing van bossen e.d. Van gemeente, waterschap en natuurbeschermingsorganisaties wordt een alerter beleid verwacht.

Deze bevindingen uit de interviews konden worden gegeneraliseerd naar vier kernelementen in de binding. In de eerste plaats is binding duidelijk een (heterogeen) produkt van mensen. Een tegenstelling tussen het belang van een landschap en het belang van mensen bestaat daarin niet; wel kunnen de belangen tussen mensen uiteenlopen. Verder heeft binding een sterk functionele grondslag: het landschap in Enschede-Noord moet een duidelijk sociaal nut hebben. Mede daarom wordt spontane natuurontwikkeling (met zelfregulering) meestal afgewezen. Voor de binding met het landschap is ingrijpen en blijvende zorg essentieel. In de derde plaats moet de relatie met het landschap duurzaam en dynamisch zijn. Een statisch landschap wordt vaak afgewezen; het landschap moet kunnen meegroeien met veranderingen in de samenleving. Tenslotte wordt het landschap steeds minder een exclusief domein. Enerzijds wordt de eigen plek meer privé-domein, anderzijds interveniëren derden meer en meer in het omgaan met de omgeving. Dat ervaren vooral de boeren niet als een stimulans, maar als een bedreiging voor hun eigen binding met het landschap.

Tussen de doelgroepen bestaan veel overeenkomsten in binding, die zijn te begrijpen uit de vaak langdurige ervaringen die allen met hetzelfde landschap hebben. Daarnaast krijgt de binding een meer specifieke invulling die afhankelijk is van de doelgroep. Bij boeren spelen bijvoorbeeld doelmatigheidsoverwegingen naast esthetische criteria (verzorgdheid, afwisseling) een belangrijke rol. De gevonden verschillen rechtvaardigen geen onderscheid in doelgroepen; van tegenstellingen is namelijk geen sprake. Uit oogpunt van planning is het toch verstandig om het onderscheid in doelgroepen te handhaven. Vooral de boeren zijn geen homogene doelgroep en iedere doelgroep heeft specifieke wensen om de binding met het landschap in de toekomst veilig te stellen.

De relatie tussen beleving en binding

Van alle mogelijke verbanden tussen binding en beleving was maar 4% significant. Dit is erg weinig. Met andere woorden: in Enschede-Noord is geen relatie gevonden tussen de beleving van structuur en complexiteit enerzijds en het gevoel van binding anderzijds. Vrijwel iedereen voelde zich sterk verbonden met de streek (binding), en daarnaast werden de aanwezige landschapskwaliteiten door iedereen erkend en gewaardeerd (beleving). De spreiding, zowel op beleving als op binding, was in Enschede-Noord te gering en de tendens tezeer in dezelfde richting, waardoor er geen verband tussen eventuele verschillen kon worden gelegd. Dit is duidelijk een onderwerp voor nader onderzoek.

De toepasbaarheid van de resultaten voor de planvorming

Bij herinrichting zou vooral moeten worden ingespeeld op complexiteitshandhaving of verhoging. Structuurverhoging is vanuit het oogpunt van beleving van het landschap geen doel waarnaar gestreefd zou moeten worden. Er is geen behoefte in het gebied aan maatregelen die gericht zijn op het aanbrengen van een nieuwe 'heldere' structuur. In Enschede-Noord wordt algemeen gepleit voor een pleksgewijze aanpak, voor maatwerk, waar het gaat om de wisselwerking tussen natuur en landbouw. Behalve met concrete kenmerken van de plek moet er ook rekening worden gehouden met mentaliteitsverschillen tussen boeren. Veel boeren, maar niet allemaal, zijn te vinden voor beheersmaatregelen. Beter maatwerk geeft meer draagvlak.

Er wordt gepleit voor integrale planvorming. Voor de niet-agrarische functies wenst men dat de gemeente wel duidelijke normen stelt voor kwantiteit en kwaliteit van die ontwikkelingen.

De bewoners willen meer betrokken worden bij zowel de beeldvorming als de oordeelsvorming en de besluitvorming van beleidsmakers. Men vindt de voorlichting over het algemeen en in het bijzonder over landinrichtingsmaatregelen onvoldoende.

1 Inleiding

In 1992 is het gebied 'Enschede-Noord', dat ingeklemd ligt tussen de bebouwde kommen van Enschede, Hengelo en Oldenzaal, op het voorbereidingsschema geplaatst: de voorbereidingen voor de herinrichting van het 3830 ha grote gebied (fig. 1) konden beginnen.

Naast het eerste doel — de feitelijke herinrichting van het gebied — is Enschede-Noord een zogenoemd 'LiLa proefproject', dat wil zeggen een project waarin de integratie van planvormingsmethoden vanuit landinrichting (Li) en vanuit landschapsbouw (La) wordt nagestreefd (v.d. Berg e.a., 1992). Dus naast de planvorming voor het gebied zelf vindt ook methode-ontwikkeling plaats voor een bredere toepassing.

Over het algemeen wordt de herinrichting van een gebied gebaseerd op een analyse van problemen en op een groot aantal gebiedskenmerken. De probleemvelden die meestal aan bod komen zijn gebaseerd op knelpunten in inrichtingsfactoren ten aanzien van de functies landbouw, landschap, recreatie, natuur en verstedelijking. Inzicht in de specifieke gebiedskenmerken wordt verkregen door het uitvoeren van bijvoorbeeld archeologisch onderzoek, historisch-geografisch onderzoek, onderzoek naar de bodemgesteldheid en waterhuishouding en kartering van de vegetatie. Met andere woorden: een herinrichting wordt gekenmerkt door een sterk 'object-' of 'gebieds-'gerichte benadering. Het is tot nu toe niet gangbaar om bij het opstellen van herinrichtingsplannen gebruik te maken van systematisch verkregen kennis over de betekenis die het landschap — en de veranderingen hierin — heeft voor groepen mensen. Voor de opstelling en de evaluatie van plannen kan een dergelijke 'subject-' of 'mens-'gerichte benadering evenwel belangrijke aanknopingspunten bieden. In het kader van de herinrichting Enschede-Noord is daarom gekozen voor het uitvoeren van een subject gericht onderzoek: een onderzoek naar de betekenis van structuur en complexiteit van het landschap. In dit onderzoek gaat het om de invulling die bewoners en gebruikers geven aan de begrippen structuur en complexiteit van het herinrichtingsgebied Enschede-Noord in hun binding met het gebied. Met andere woorden: aan welke concrete kenmerken van het landschap zijn — volgens de bevolking — structuur en complexiteit gebonden?

1.1 Doel van het onderzoek

Structuur en complexiteit zijn in de planvorming belangrijke begrippen. De inhoud van deze begrippen is, in ieder geval in de planvorming, niet eenduidig. Er wordt gesproken over de ecologische structuur van een gebied of over de agrarische structuur in het gebied, maar ook over bijvoorbeeld de wegenstructuur. Dit zijn structuren benoemd door deskundigen in een bepaald vakgebied, geredeneerd vanuit een bepaalde gezichtshoek. Ook aan het begrip complexiteit worden verschillende inhouden toegekend, afhankelijk van de bril waardoor gekeken wordt.

Het doel van dit onderzoek is: het verkrijgen van kennis over de beleving van structuur en complexiteit van het herinrichtingsgebied Enschede-Noord door bewoners en gebruikers, en over de achterliggende doeleinden en motieven bij die beleving.

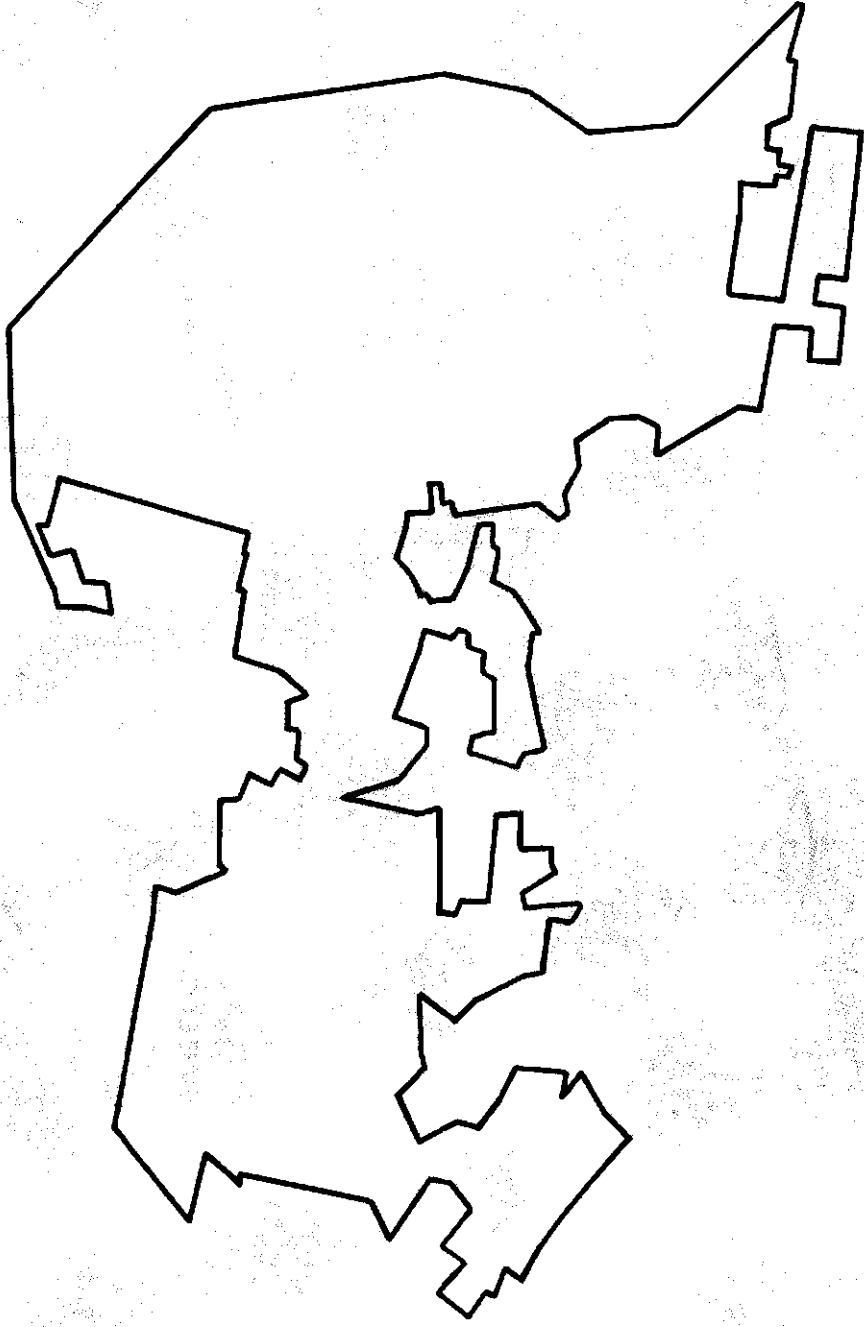

Fig. 1 Ligging van het herinrichtingsgebied Enschede-Noord

Het onderzoek zal dus enerzijds antwoord moeten geven op de vraag welke concrete landschapskenmerken door bewoners en gebruikers van het gebied van belang worden geacht bij de structuur en complexiteit in het landschap. In dit deel van het onderzoek staat de beleving van het landschap centraal. Anderzijds krijgen begrippen als structuur en complexiteit bij bewoners en gebruikers waarschijnlijk een inhoud in samenhang met de binding (functioneel, emotioneel) die zij met het gebied hebben. De relaties van mensen met de omgeving kunnen sterk uiteenlopen en hangen vaak samen met het gebruik en beheer van de omgeving. Daarnaast zijn er verschillende relaties die niet ruimtelijk van aard zijn en die dus niet direct uit het landschap af te lezen zijn. Het is mogelijk dat uit het onderzoek blijkt dat de ervaren structuur en complexiteit uit het belevingsonderzoek gekoppeld is aan op bepaalde doeleinden gericht gedrag: een economisch gezonde bedrijfsvoering bij boeren, of bijvoorbeeld samen wandelen in een dichtbij gelegen gebied bij recreanten. Inzicht in deze achterliggende doeleinden en motieven is derhalve van groot belang bij het maken van plannen voor het herinrichtingsgebied op een zodanige manier dat het gebied voor bewoners en gebruikers aantrekkelijk en bruikbaar blijft/wordt.

1.2 Opbouw van het rapport

Het rapport is als volgt opgebouwd: hoofdstuk 2 geeft een theoretische onderbouwing voor het praktische deel van het onderzoek, de enquêtes. Dit hoofdstuk mondt uit in vooronderstellingen over hoe het theoretisch raamwerk in elkaar zou kunnen zitten, onafhankelijk van de gebiedsinvulling. In hoofdstuk 3 wordt de werkwijze besproken die voor dit onderzoek is gehanteerd. In hoofdstuk 4 wordt een beeld geschetst hoe 'deskundigen' vanuit verschillende invalshoeken het herinrichtingsgebied typeren. Dit hoofdstuk wordt afgesloten met een verscheidenheid aan vooronderstellingen over structuur en complexiteit in het herinrichtingsgebied. Deze vooronderstellingen komen uit allerhande bronnen en geven een breed scala aan inzichten weer, die als ingangen voor de interviews zijn gebruikt. In de hoofdstukken 5 en 6 wordt verslag gedaan van de resultaten van de interviews. In hoofdstuk 5 wordt met name aan de beleving van structuur en complexiteit aandacht besteed. In hoofdstuk 6 wordt de binding van de geïnterviewden met het gebied geanalyseerd. De mogelijke samenhangen tussen binding en de beleving van structuur en complexiteit wordt in hoofdstuk 7 geanalyseerd. Hoofdstuk 8 gaat in op de planvorming. In hoofdstuk 9 worden de vooronderstellingen uit de hoofdstukken 2 en 4 vergeleken met de resultaten van het onderzoek. In hoofdstuk 10 wordt het totale onderzoek op enkele specifieke punten geëvalueerd, waarbij onder andere de vraag van de generaliseerbaarheid van de gebruikte methoden aan de orde wordt gesteld.

2 Kader

Het onderzoeksdoel is vertaald in de volgende vragen:

- a. welke elementen in het landschap bepalen volgens bewoners en gebruikers de structuur en complexiteit ervan?
- b. welke rol speelt de binding die bewoners en gebruikers met het gebied hebben in de waarneming van structuur en complexiteit?
- c. hoe zijn de uitkomsten van beide bovenstaande vragen te vertalen richting planvorming?

Dit betekent dat er vier aspecten zijn aan het onderzoek:

- het feitelijke *landschap*;
- de subjectieve *beleving* daarvan, met name van de structuur en de complexiteit;
- de *binding* met het landschap;
- de *planvorming*.

Het feitelijke landschap heeft een bepaalde verschijningsvorm. Aan deze vorm wordt door mensen een betekenis gegeven, hij wordt op een bepaalde manier beleefd. Hóe die vorm wordt beleefd, wordt waarschijnlijk mede bepaald door de mate of de aard van binding die mensen met het landschap voelen. Binding is in deze visie een zogenoemde 'achterliggende variabele' in de verklaring van de beleving van structuur en complexiteit. Eerst wordt de beleving bepaald, dan de invloed daarop van binding. Voor de planvorming gaat het immers om de koppeling van de perceptie van de feitelijke omgeving met de streef- en wensbeelden van mensen in hun binding met het gebied.

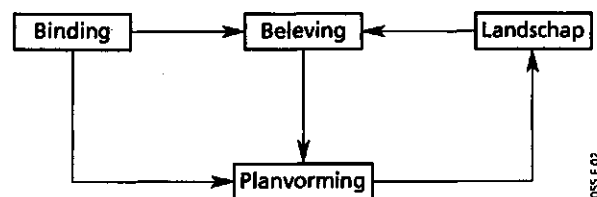

Fig. 2 De vier aspecten aan het onderzoek

Het gaat in dit onderzoek om de meningen van bewoners en gebruikers over structuur en complexiteit in het herinrichtingsgebied. Het doel van de studie is dus niet om slechts ideeën van deskundigen over structuur en complexiteit te toetsen bij bewoners en gebruikers. Om de meningen te achterhalen worden mensen geïnterviewd, waarbij de techniek van open of diepte-interviews wordt gebruikt. Met deze techniek worden de antwoorden niet beperkt tot de hypothesen van de onderzoekers. Dat wil zeggen dat de mensen zo min mogelijk

beïnvloed worden in hun mogelijkheden om te antwoorden op de vraagstelling. Desondanks is het niet te vermijden dat ideeën van de onderzoekers een rol spelen in het onderzoek. Daarom is geprobeerd deze ideeën vooraf — in de vorm van hypothesen — zo expliciet mogelijk te maken.

Om deze reden wordt in het kader van dit onderzoek aandacht besteed aan het aangeven van de theorieën die dienen als vertrekpunt voor het onderzoek, enerzijds voor de beleving, anderzijds voor de binding. Daarnaast zijn hypothesen geformuleerd over structuur en complexiteit van het landschap, zoals die mogelijk in de beleving van bewoners en gebruikers een rol spelen. Ook worden de vooronderstellingen over structuur en complexiteit in relatie met de binding die bewoners en gebruikers hebben met het gebied en de ideeën over de bruikbaarheid en wenselijkheid van structuur in de planvorming voorafgaande aan het onderzoek verwoord.

De hypothesen zijn echter niet als antwoordcategorieën opgenomen in de vragenlijst. Alleen indien ze niet al aan de orde worden gesteld door de geïnterviewden, vindt aan het eind van het interview een soort check plaats.

De opbouw van het hoofdstuk is als volgt:

- In paragraaf 2.1 wordt ingegaan op de begrippen structuur en complexiteit.
- In paragraaf 2.2 wordt de theorie die als uitgangspunt voor het onderzoek naar de beleving is gehanteerd kort aangestipt.
- Paragraaf 2.3 gaat in op de concepten die als vertrekpunt hebben gediend voor het onderzoek naar de binding.
- Dat dit onderzoek ten behoeve van de planvorming wordt uitgevoerd, en welke consequenties dat heeft, komt in paragraaf 2.4 aan bod.
- In paragraaf 2.5 wordt ingegaan op de manier van uitwerken van de enquête-resultaten. Hierbij komen achtereenvolgens de beleving, de binding, de relaties tussen beleving en binding, de rol die veranderingen in beleving en binding spelen en de integratie van binding en beleving voor de planvorming aan bod.
- Omdat het onvermijdelijk is dat ideeën van onderzoekers een rol spelen in de opzet van het onderzoek zijn deze als voorlopige hypothesen in paragraaf 2.6 vermeld.

2.1 De begrippen structuur en complexiteit

Structuur

In het onderzoek is de volgende werkdefinitie voor structuur gehanteerd: structuur is de wijze waarop het landschap in hoofdlijnen geordend is in de beleving van mensen. Het laatste — in de beleving van mensen — moet worden toegevoegd omdat de inhoud van het begrip structuur, in ieder geval in de planvorming, niet eenduidig blijkt te zijn. Er kan gesproken worden over een ecologische structuur, een agrarische structuur, een sociale structuur, een wegenstructuur etc. Evenveel inhouden worden er aan het begrip toegekend als er aspecten in beschouwing worden genomen. Kortom, het begrip structuur is een soort kapstok waaraan verschillende jassen worden opgehangen. In de planvorming op dit moment speelt de ecologische structuur een belangrijke rol. De sturende principes waardoor deze structuur bepaald wordt zijn vooral van natuurwetenschappelijke aard. Vanuit de beleving kan er nog weinig inhoud aan het begrip structuur worden gegeven, laat staan dat er veel bekend is over de sturende principes die daarbij een rol spelen.

Complexiteit

Voor complexiteit wordt de volgende omschrijving gehanteerd: de verscheidenheid van het landschap die in de beleving van bewoners en gebruikers een rol speelt. Het gaat hierbij enerzijds om de verscheidenheid aan elementen in het landschap. Anderzijds gaat het om de verscheidenheid aan relaties tussen de elementen en hun omgeving.

2.2 Uitgangspunten voor het onderzoek naar de beleving van het landschap

In dit deel van het onderzoek wordt uitgegaan van de tot nu toe ontwikkelde theorie van de dominante waarnemingskenmerken (Coeterier, 1987).

Tot nu toe zijn er acht dominante waarnemingskenmerken of belevingskenmerken gevonden:

- eenheid, totaalbeeld;
- gebruik;
- natuurlijkheid;
- historisch karakter;
- verzorgdheid;
- ruimtelijkheid;
- bodem en waterhuishouding;
- seizoensvariatie.

Deze acht belevingskenmerken zijn op te vatten als dimensies die een belangrijke rol spelen in het onderzoek naar de basiskwaliteiten van een gebied vanuit de optiek van bewoners en gebruikers.

Behalve de acht bovenstaande belevingskenmerken zijn er inmiddels voor enkele gebieden zogenoemde synthese-kenmerken gevonden (Coeterier, 1992). Deze synthese-kenmerken zijn op te vatten als sturende principes in de beleving van het landschap. De tot nu toe gevonden synthese-kenmerken zijn: nut, continuïteit, verweving en polariteit.

2.3 Uitgangspunten voor het onderzoek naar de binding met het landschap

In dit deel van het onderzoek wordt aangehaakt bij de ideeën van Short (1991) en Greverus (1989).

Short signaleert een verschil tussen de 'eigen' omgeving van mensen (de subjectieve omgeving die mensen definiëren als hun domein) en de omgeving van de empirische feiten (de objectieve omgeving). Ten opzichte van de objectieve omgeving is de subjectieve omgeving incompleet. Zij bestaat uit kennis van delen van de omgeving, met geselecteerde gebieden en bekende routes. Zij is veel kleiner. Bovendien is volgens Short het concept van het landschap bij mensen een sociale constructie die deels individueel wordt gedefinieerd en deels wordt ingevuld als een gedeelde gedragsomgeving waar de stempel van de markt op rust. Tenslotte bestaat de subjectieve omgeving uit verschillende verschijningsvormen binnen een continuüm dat loopt van de volledig antropogene omgeving (stad) tot de groene, ongerepte natuur (wildernis).

Greverus heeft de omgevingsoriëntaties van mensen verder uitgewerkt in het kader van

binding van mensen met hun directe omgeving. Zij gaat er vanuit dat omgevingsoriëntaties verankerd zijn in ervaringspraktijken van mensen in een gegeven sociaal systeem. De binding met de omgeving is meer dan een functionele binding, want het is de identificatie met een bepaalde bestaanswijze.

Greverus gaat er vanuit dat de identificatie van mensen met hun omgeving afhankelijk is van het aantal behoeften dat daarmee wordt vervuld. Ze onderscheidt vier categorieën behoeften:

- de omgeving is een materiële hulpbron voor het bestaan;
- mensen willen greep op hun alledaagse omgeving hebben;
- mensen vinden de omgeving belangrijk voor kennis, ontplooiing, om zichzelf te presenteren;
- de omgeving is belangrijk omdat deze ruimtelijke sporen bevat van een collectieve herinnering of van de huidige collectieve identiteit.

Al met al leidt het bovenstaande tot 7 dimensies die vermoedelijk van belang zijn in de binding met het gebied:

- incompleetheid;
- individuele of sociale invulling;
- scheiding of samengaan van cultuur en natuur;
- instrumentele binding;
- greep op het landschap;
- sociaal-culturele dimensie;
- symbolische dimensie.

2.4 Planvorming

Het onderzoek wordt uitgevoerd ten behoeve van de planvorming. Dit betekent dat veranderingen in het landschap een belangrijke rol spelen. Enerzijds zal worden ingegaan op veranderingen die in het verleden hebben plaatsgevonden en die geleid hebben tot de huidige opbouw van het landschap. Anderzijds zal worden ingegaan op veranderingen die in de toekomst kunnen plaatsvinden. Uiteindelijk gaat het erom hoe, gebruik makend van de resultaten van het belevingsonderzoek naar structuur en complexiteit, de verschillen in gebiedsbinding van mensen zijn te integreren in aanbevelingen die te gebruiken zijn tijdens het ontwerpproces. Hierbij is het van belang dat het gaat om een specifieke vorm van planvorming: landinrichting. Gezien de mogelijkheden van het wettelijk instrumentarium bij de landinrichting is de planvorming vooral gericht op het treffen van maatregelen voor de volgende vier inrichtingsfactoren: de ontsluiting, de waterbeheersing, de landschapsbouw en de verkaveling.

2.5 Uitwerking

De analyse bestaat uit een aantal stappen. Bij elke stap worden veronderstellingen geformuleerd die dienen als onderzoeksvragen en werkhypothesen. Uit de literatuur is namelijk onvoldoende bekend welke concrete vormen zowel de beleving van het landschap als de binding van mensen met hun omgeving kan aannemen. Nog minder bekend is hoe hun binding is gerelateerd aan de beleving van de ruimtelijke structuur en complexiteit van

een gebied. Bij elke stap vindt eerst een kwalitatieve analyse plaats, dat wil zeggen een categorisering van de antwoorden die de respondenten op de open vragen hebben gegeven. Vervolgens wordt nagegaan welke mogelijkheden tot kwantificering er zijn.

Beleving

Het is nog moeilijk vast te stellen waaraan structuur en complexiteit 'gemeten' kunnen worden. Vaak gebruikt wordt het begrip 'oriëntatie'. Moeilijkheden met oriëntatie hoeven echter niet te wijzen op teveel complexiteit, ze kunnen ook optreden bij te weinig complexiteit. Dit geldt ook voor structuur: zowel bij veel als bij weinig structuur kun je verdwalen. Zo hebben moderne nieuwbouwwijken een simpele structuur en weinig complexiteit (allemaal uniforme huizen), maar toch kun je er makkelijk verdwalen. Oriëntatie zegt dus waarschijnlijk weinig of niets over structuur en complexiteit. Dit lijkt ook het geval met de begrippen herkenbaarheid, leesbaarheid, identiteit, mysterie, die wel in de literatuur (Staats, 1989 en Kaplan & Kaplan, 1982) genoemd worden als belangrijk voor de beleving. Aan de andere kant kunnen mensen best veel complexiteit *zien*, maar het gebied toch helemaal niet complex *vinden*, bijvoorbeeld omdat zij het heel goed kennen. Dit is zelfs zeer voor de hand liggend, want: hoe meer kennis je van iets hebt, des te meer verschillen je ziet, die je ook kunt plaatsen.

In deze studie worden de acht dominante waarnemingskenmerken gebruikt om te achterhalen hoe bewoners en gebruikers het herinrichtingsgebied Enschede-Noord beleven. Hierbij wordt verondersteld dat de invulling die bewoners en gebruikers geven aan de belevingskenmerken eenheid en gebruik vooral inzicht geven in de structuur van het gebied; de invulling van de andere zes belevingskenmerken geven waarschijnlijk inzicht in de complexiteit van het gebied, zoals bewoners en gebruikers die ervaren.

De beleving van structuur wordt dus vastgesteld aan de hand van het gebruik van begrippen zoals eenheid, samenhang, opbouw, verschillen tussen delen van het gebied, grenzen, barrières en dergelijke. Het gaat er dan in de eerste plaats om, of/ en welk onderscheid wordt gemaakt tussen verschillende plekken of landschappen. In de tweede plaats is de samenhang die er eventueel tussen die plekken bestaat onderwerp van het onderzoek.

Complexiteit wordt vastgesteld aan de hand van begrippen zoals variatie, afwisseling, diversiteit, verscheidenheid, verschillen die worden gezien tussen eenzelfde soort element, bijvoorbeeld boerderijen of wegen.

Nagegaan zal worden in hoeverre deze begrippen kunnen worden gekwantificeerd. Structuur bijvoorbeeld aan het aantal deelgebieden dat wordt onderscheiden; complexiteit aan hoeveel typen boerderijen mensen onderscheiden, of hoeveel soorten wegen. Dit zal vooral gebeuren in termen van veel of weinig.

Binding met het landschap

Analyse van de afzonderlijke dimensies

Uit de literatuur zijn zeven dimensies van de binding met het landschap naar voren gekomen. Nagegaan wordt hoe de dimensies door de respondenten worden ingevuld voor het gebied Enschede-Noord. We weten bijvoorbeeld uit de literatuur dat een landschap voor de bewoners en gebruikers (de subjectieve omgeving) minder compleet is dan het landschap dat deskundigen voor ogen hebben (de objectieve omgeving), maar hoe incompleet is het landschap dan? Als bewoners het over het landschap hebben, over welke gebiedsdelen praten ze dan? En is er bijvoorbeeld plaats voor andere mensen in dat landschap en welke mensen zijn dat dan? Voor alle dimensies wordt nagegaan hoe zij worden ingevuld door de mensen

zelf. Verder wordt nagegaan of er bij de invulling van de dimensies verschillen optreden tussen doelgroepen. Bij welke dimensies komen essentiële verschillen naar voren en waar is sprake van graduele verschillen tussen agrariërs, niet-agrarische bewoners en stadsbewoners?

Analyse van de samenhang tussen de dimensies

In de praktijk ervaren we heel sterk dat bij de belangenbehartiging een selectie van betekenissen van een landschap optreedt. De georganiseerde landbouw heeft bijvoorbeeld vooral oog voor de economische betekenis van een landschap, die bij hen leidt tot speciale aandacht voor het agrarische grondgebruik en de mogelijkheden van optimalisering daarvan door landinrichting (verbetering van de verkaveling etc.). De georganiseerde natuurbescherming wijst daarentegen op de natuurwaarden in het gebied en benadrukt het belang om deze waarden ook in de toekomst veilig te stellen. Een ruitersport vereniging mengt zich in de discussie als er plannen worden gemaakt om paden af te sluiten, etc. Bij bewoners en gebruikers ligt dat anders. De binding met het landschap ligt bij hen verankerd in het dagelijks bestaan. In dat bestaan is het landschap een plek om te werken, maar ook om er te wonen, te recreëren of gewoon om er doorheen te rijden op weg naar een ander gebied. In het bestaan van 'gewone' mensen is de binding vermoedelijk aanmerkelijk breder, maar soms misschien nog smaller, dan alleen het nuttigheidsaspect van een landschap. De analyse van de samenhang is er op gericht om te achterhalen hoe de bewoners en gebruikers alle onderscheiden dimensies van de binding met Enschede-Noord met elkaar proberen te verenigen in hun bestaan. In deze stap wordt, zoals ook in de analyse van de afzonderlijke dimensies gebeurt, tevens nagegaan of er essentiële verschillen zijn tussen de onderscheiden doelgroepen. Is de binding met het landschap bij agrariërs wezenlijk anders dan bij niet-agrarische bewoners, en waarin onderscheiden zij zich van de bewoners van aanliggende stadswijken? Of zijn er misschien overeenkomsten?

De relatie tussen binding en beleving

In het belevingsonderzoek wordt nagegaan welke invulling mensen geven aan structuur en complexiteit van het landschap. Daarbij worden vermoedelijk — net als in het onderzoek naar de binding — verschillen en overeenkomsten in de beleving gevonden. Verder beschikken we voor alle respondenten over informatie die iets zegt over hun beleving én over hun binding. We kunnen dan ook nagaan hoe bij de respondenten de beleving van het landschap is gerelateerd aan de binding met het gebied. In deze stap wordt nagegaan of de gevonden verschillen en overeenkomsten in beleving samenvallen met de gevonden verschillen en overeenkomsten in de binding met het gebied. Zijn er bijvoorbeeld méér verschillen in binding vergeleken met verschillen in de beleving? Wordt daarmee dus een uitkomst uit belevingsonderzoek, namelijk dat de beleving van een landschap voor veel mensen in een gebied gelijk is, in Enschede-Noord bevestigd, terwijl de feitelijke binding sterk uiteen loopt? Het gaat in deze stap om meer algemene uitspraken en om een uitsplitsing naar doelgroepen.

Integratie van binding en beleving voor de planvorming

De volgende stap betreft een verkenning van de toepassingsmogelijkheden. Hoe kunnen de verkregen inzichten over de verscheidenheid in beleving en binding op elkaar worden afgestemd en geïntegreerd tot aanbevelingen voor de herinrichting in Enschede-Noord? Dit is een moeilijke opgave. De uitkomst hangt af van wat in voorgaande analyses is gevonden. Is bijvoorbeeld de interne samenhang in de binding en in de beleving van Enschede-Noord bij de respondenten zwak en zijn daarnaast de overeenkomsten tussen de doelgroepen ook niet sterk en de verschillen groot, dan moet worden geconcludeerd dat er geen door velen

gedeelde basis is onder de bevolking voor het opstellen van plannen voor het gebied. Er kan misschien wel een draagvlak zijn voor herinrichting, maar dat is dan niet homogeen. Er zullen echter uit het onderzoek altijd aspecten van beleving en binding naar voren komen die door de respondenten worden onderkend als wezenlijk voor hun eigen toekomst en voor de toekomst van het gebied. Die kunnen worden benut als ijkpunten voor planaanbevelingen. Het zorgvuldig identificeren en benoemen van dergelijke aspecten is dan ook een essentieel onderdeel van deze stap.

2.6 Vooronderstellingen vanuit de 'theorie' die als ingang hebben gediend bij de interviews

Als laatste stap om een duidelijker beeld te krijgen van de te onderzoeken problematiek is geprobeerd de verwachtingen die de onderzoekers hebben — voorafgaande aan het onderzoek naar de meningen van bewoners en gebruikers — expliciet te maken in de vorm van werkhypothesen. Evaluatie van de resultaten van het onderzoek aan de hand van deze werkhypothesen zal waarschijnlijk leiden tot een bijstelling van de tot nu toe bekende theorieën over beleving van het landschap en de rol die binding speelt. Deze vooronderstellingen vanuit de 'theorie' worden in paragraaf 4.4 aangevuld met gebiedsspecifieke vooronderstellingen.

Vooronderstellingen

- 1 Structuur en complexiteit zijn onafhankelijke grootheden. In de literatuur wordt gezegd dat structuur en complexiteit niet zonder elkaar kunnen voor een positieve beleving. Arnheim (1960) stelt bijvoorbeeld dat complexiteit zonder structuur verwarring geeft, en dat structuur de complexiteit vermindert. Deze mening wordt door de onderzoekers niet gedeeld. In de beleving zijn het twee verschillende en onafhankelijke zaken.

Structuur

- 2 Van de acht eerder gevonden belevingskenmerken (eenheid, gebruik, historisch karakter, natuurlijkheid, ruimtelijkheid, verzorging, bodem en water, seizoensvariatie) bepaalt vooral *eenheid* de structuur: welke deelgebieden worden als eenheid gezien, met een eigen karakter.
- 3 De beleving van structuur is gebaseerd op overeenkomsten tussen gebiedskenmerken, de beleving van complexiteit op verschillen.
- 4 De waargenomen structuur zal maar voor een deel bepaald worden door *landschappelijke* verschillen. Structuren en structuurverschillen zullen ook *sociaal* bepaald zijn, bijvoorbeeld het verschil tussen katholieke en protestante enclaves (voor kenners).
- 5 Als er al structuur wordt waargenomen zal deze gebaseerd zijn op *toegankelijkheid*; dus enerzijds op enclaves zoals het vliegveld en het waterwingebied, anderzijds op barrières zoals het kanaal of drukke verkeerswegen. Deze bepalen de grenzen.
- 6 Een nog onduidelijke rol speelt de *kennis* van de ondervraagden. De vooronderstelling is dat de waarneming van structuur vooral bepaald zal worden door *kennis*. Hoe meer kennis, hoe duidelijker een structuur zal worden gezien.

Complexiteit

- 7 Complexiteit, opgevat als verscheidenheid aan relaties tussen elementen, kan wel theoretisch maar niet praktisch worden onderscheiden; m.a.w. mensen zien geen relaties

- tussen dingen, ze zien alleen dingen die al of niet bij elkaar horen, of passen. Als dingen niet bij elkaar passen (of wel) zien zij dat echter niet als complexiteit.
- 8 Opgevat als onderlinge verschillen tussen eenzelfde soort element (bijvoorbeeld boerderijen), of eigenschap (bijvoorbeeld reliëf of bodemtype) kan complexiteit op *alle* acht belevingskenmerken gezien worden (dus ook in eenheid, bijvoorbeeld veel verschillende deelgebieden).
 - 9 Complexiteit wordt vooral bepaald door variatie in fysieke factoren en niet door sociale factoren.
 - 10 Complexiteit wordt positief beleefd, als rijkdom, niet negatief, als verwarrend. Voor de beleving geldt dus: hoe meer verschillen des te beter. Ook in geval van weinig gebiedskennis zal complexiteit eerder beleefd worden als een uitdaging dan als een belemmering.

Binding en de relatie tot de beleving van structuur en complexiteit

- 11 Hoewel het mogelijk is dat er *geen* relatie is tussen beleving en binding en dat de waarneming van structuur en complexiteit onafhankelijk is van de mate van binding is de uitgangshypothese van deze studie dat er *wel* een relatie is tussen beleving en binding. De vorm die de relatie aanneemt zal in de studie verder onderzocht worden.

Planvorming

- 12 Er is bij de bewoners van Enschede-Noord géén behoefte aan een nieuw aan te brengen heldere, inzichtelijke structuur. Als er al structuur wordt gezien is hij al helder en inzichtelijk (anders werd hij niet gezien). En met voldoende tijd en kennis wordt elke structuur helder en inzichtelijk.
- 13 Voor een aantal vormen van gebruik kan wel een structuur gewenst zijn; bijvoorbeeld een aantal fietsroutes voor recreatief fietsen.

3 Werkwijze

Cruciaal in dit onderzoek zijn de meningen van bewoners en gebruikers van het herinrichtingsgebied. Om deze meningen te achterhalen zijn diepte-interviews gehouden. De keuze voor het diepte-interview als middel om de meningen te achterhalen heeft tot gevolg dat het onderzoek is ingedeeld in vier fasen. In de eerste drie fasen gaat het respectievelijk om de voorbereiding, het houden en de interpretatie van de interviews, gevolgd door het trekken van conclusies voor de planvorming. In de vierde fase wordt het totale onderzoek geëvalueerd.

3.1 Fase 1 — Voorbereiding van de interviews

In de voorbereiding zijn de volgende werkzaamheden verricht:

- het verwerven van kennis over het gebied;
- het opstellen van een interviewschema;
- het organiseren van de interviews.

Het verwerven van kennis over het gebied

Voor het houden van open interviews is het noodzakelijk dat degenen die het interview afnemen een goede kennis hebben van het gebied en van ontwikkelingen in het gebied. Deze kennis is op verschillende manieren vergaard: het uitvoeren van een veldverkenning, het bestuderen van literatuur en kaartmateriaal over het gebied en door het voeren van gesprekken met informanten, zoals medewerkers van de Landinrichtingsdienst en de gemeente Enschede.

Het opstellen van een interviewschema

In tegenstelling tot vragenlijsten die gehanteerd worden bij gesloten enquêtes, geeft de vragenlijst voor een open interview slechts de onderwerpen aan, waarop het interview zich richt. Het is als het ware een interviewschema. De vragenlijst heeft dus vooral een functie als geheugensteun en checklist voor de interviewers.

De vragenlijst is ook geen vaststaand gegeven, integendeel, ze wordt naar aanleiding van de gesprekken in de loop van het onderzoek aangepast.

In de interviews wordt van verschillende middelen gebruik gemaakt om de mensen opinies te ontlokken over het herinrichtingsgebied. Kaart- en fotomateriaal uit het gebied zijn naast de open vragen belangrijke ingangen om de mensen te laten vertellen over het gebied en hun binding met het gebied.

Het interviewschema dat in dit onderzoek gebruikt is, is enerzijds gebaseerd op de theorie van de dominante waarnemingskenmerken (Coeterier, 1987) en anderzijds op inzichten over de binding van mensen met hun omgeving (Short, 1991 en Greverus, 1989). Zij lenen zich uitstekend voor het houden van open interviews. De complete vragenlijst is weergegeven in Bijlage 1.

In de vragenlijst zijn de vragen 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22 en 23 gericht op het achterhalen wat bewoners/gebruikers als structuurkenmerken van het landschap beschouwen.

De vragen 7, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 22 zijn gericht op het achterhalen van het begrip complexiteit.

Het zal opvallen dat verschillende vragen zowel ter onderbouwing van het begrip structuur als voor complexiteit gebruikt worden. Dit is afhankelijk van de manier waarop de vraag beantwoord wordt. Bijvoorbeeld vraag 14 over landgoederen. Als men ingaat op de ligging van de landgoederen in het gebied gaat het over structuur. Als het antwoord ingaat op de onderlinge verschillen tussen de landgoederen gaat het over complexiteit.

De 7 dimensies die vermoedelijk van belang zijn voor de binding met het gebied komen als volgt terug in de vragenlijst

- incompleteit	2
- individuele of sociale invulling	25
- scheiding of samengaan van cultuur en natuur	18, 22
- instrumentele binding	1, 3, 4, 5, 7, 14
- greep op het landschap	29, 30
- sociaal-culturele dimensie	17, 31
- symbolische dimensie	8, 17, 24, 28

Voor de planvorming spelen de vragen over veranderingen een belangrijke rol: 1, 20, 22, 26, 27, 28, 29 en 30.

Het organiseren van de interviews

Aangezien het mogelijk is dat verschillende gebruikersgroepen van het landschap een verschillende invulling geven aan de begrippen structuur en complexiteit zijn drie doelgroepen benaderd:

- boeren die in het gebied wonen, nader onderverdeeld in full-time boeren (FT), part-time boeren (PT) en hobbyboeren (H)
- andere bewoners van het herinrichtingsgebied (BB)
- bewoners van steden en dorpen aan de rand van het gebied (SR)

Dit zijn zogenaamde formele categorieën of doelgroepen: er wordt verondersteld dat zij in het kader van de herinrichting van elkaar verschillen naar beleving en binding. Of dat in de praktijk ook zo is, wordt in het onderzoek nagegaan. In de in het rapport weergegeven tabellen worden voor de doelgroepen bovenstaande afkortingen (SR, BB, FT, PT en H) gebruikt.

Voor alle te interviewen personen geldt, dat ze zelf moeten vinden dat ze het gebied kennen. De andere selectiecriteria bij het benaderen van individuen uit de doelgroepen zijn niet voor al de groepen hetzelfde. De stedelingen zijn a-select gekozen uit de randen van de omringende steden Enschede, Hengelo, Oldenzaal, Losser en Glanerbrug. Voor de bewoners van het herinrichtingsgebied geldt dat een redelijke spreiding over het gebied is nagestreefd. Dit is verwezenlijkt door van te voren vast te stellen aan welke wegen de respondenten moesten wonen. Vervolgens zijn uit de telefoongids potentiële kandidaten voor de interviews geprikt. Voor de boeren uit het gebied gelden daarnaast nog enkele randvoorwaarden: in de selectie moeten grote, kleine en hobby of nevenboeren zitten, jonge en oude boeren en blijvers en wijkers. Aangezien het gaat om diepte-interviews is de groep waarmee de gesprekken worden gevoerd beperkt naar grootte: ongeveer 20 interviews per doelgroep.

Zoals vermeld zijn de respondenten a-select gekozen. Over de doelgroepen zijn enige achtergrondkenmerken bekend. Een ervan is de leeftijd.

Tabel 1 Leeftijdsverdeling van de doelgroepen (in %)

leeftijd	tot 35 jr	35-50 jr	ouder	n
SR	11.8	29.5	58.8	17
BB	6.2	62.5	31.2	16
FT	31.6	21.0	47.4	19
PT	40.0	20.0	40.0	5
H	25.0	25.0	50.0	4
totaal	19.7	34.4	45.9	61

Er zitten relatief veel jonge agrariërs in het onderzoek. In het buitengebied zijn de respondenten van middelbare leeftijd goed vertegenwoordigd, terwijl in de stadsranden relatief meer ouderen zijn geïnterviewd.

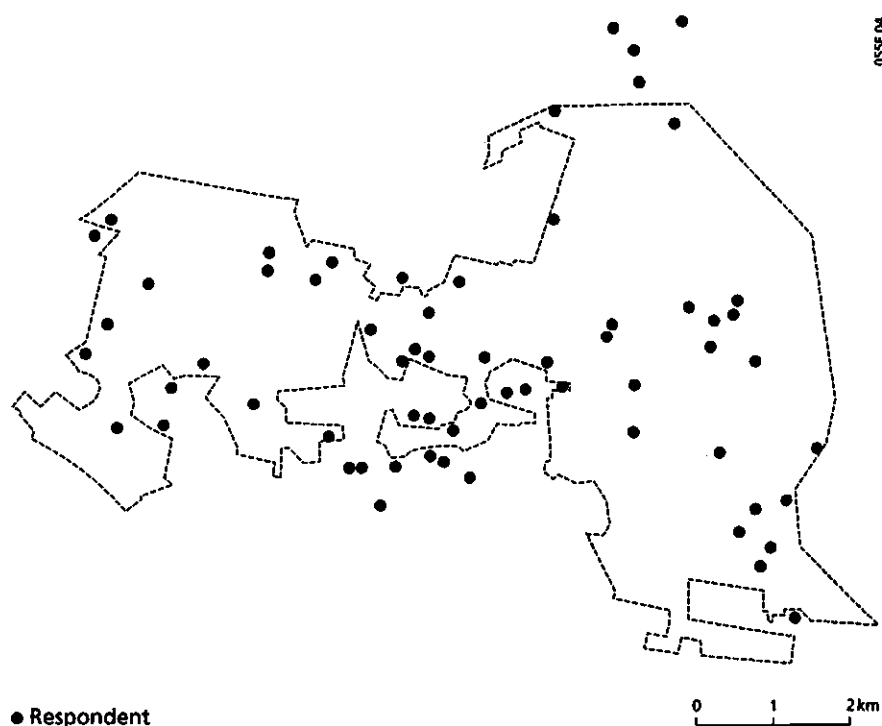

Fig. 3 Spreiding van de respondenten in het gebied

Benadering van de respondenten

Aan circa 30 potentiële vertegenwoordigers per doelgroep is een brief geschreven waarin het doel van het onderzoek werd aangegeven en waarin zij gevraagd werden mee te doen aan het onderzoek. Daarna zijn zij gebeld en indien zij bereid waren mee te doen is een afspraak bij hen thuis gemaakt. Uiteindelijk zijn er ongeveer 20 gesprekken gevoerd per

doelgroep. Dit betekent niet dat er per doelgroep 10 weigeringen waren om mee te doen aan het onderzoek. De redenen voor het verschil tussen de in eerste instantie per brief benaderde mensen en de werkelijk geïnterviewden wordt voor een groot gedeelte bepaald doordat mensen niet kunnen op de gewenste dagen, bijvoorbeeld door ziekte, of vakanties en dergelijke. De gesprekken zijn telkens door twee onderzoekers gevoerd. Om de mensen op het onderzoek te attenderen is een persbericht opgesteld.

3.2 Fase 2 — Het houden van de interviews

In circa 2 uur durende gesprekken is op verschillende manieren naar de inhoud van structuur en complexiteit gevraagd evenals naar de binding. Naast het beantwoorden van vragen zijn ook foto's van het gebied getoond. De foto's dienden niet om de kennis te toetsen, maar als hulpmiddel om zich beter in het landschap en de vraagstelling te kunnen verplaatsen. Een ander middel dat gebruikt is om de mensen een mening te ontlokken was de vraag of men op een kaart deelgebieden kon aangeven. Op deze manier is vanuit verschillende invalshoeken geprobeerd de problematiek te benaderen. De geïnterviewden bepaalden hierbij grotendeels de volgorde en inhoud van de gesprekken.

Proefinterviews

Na 10 interviews is een tussentijdse evaluatie gehouden van de enquêteresultaten. Dit heeft op verschillende punten geleid tot een aanpassing van de vragenlijst en de fotoseries.

- Verzorgdheid was in eerste instantie niet opgenomen in de vragenlijst omdat dit kenmerk in eerder onderzoek niet differentiërend of bepalend is gebleken voor structuur en/of complexiteit. Uit de interview resultaten bleek dat het in Enschede-Noord verzorging juist wel differentiërend werkte in de opvattingen van mensen over hun omgeving.
- In de eerste interviews was een vrij uitgebreide fotoserie over allerlei soorten wegen opgenomen, omdat verwacht werd dat verschillende typen wegen of wel structuur bepalend zouden kunnen zijn, of wel invloed op de complexiteit zouden kunnen hebben. De conclusie na de eerste 10 interviews was dat alle typen voorkwamen in Enschede-Noord, maar dat alleen de zandwegen echt karakteristiek voor het gebied waren. De fotoserie is in de verdere interviews niet meer gebruikt, en de vragen zijn toegespitst op de toekomst van zandwegen in het agrarisch gebied en natuurgebieden.
- Uit de eerste interviews bleek verder dat het interessant zou zijn om door te vragen naar het verband tussen de structuur en complexiteit die mensen in het gebied zagen en hun visie op natuurontwikkeling. Hiertoe is een speciale fotoserie met allerlei vormen van natuurontwikkeling aan de vragenlijst toegevoegd.

3.3 Fase 3 — De interpretatie van de interviews

Het bewonersonderzoek is in de eerste plaats een verkennend, kwalitatief onderzoek waarvan de resultaten deels zijn gepresenteerd in een aantal tabellen. Er is meestal gekozen voor tabellen zonder nul-categorie. In de oorspronkelijke tabellen komt de nul-categorie voor, die staat voor: geen gegevens, weet niet, geen antwoord, etc. Deze categorie is soms behoorlijk groot. Er moet dan ook worden gewezen op de verklaring daarvoor. In een kwalitatief onderzoek dient de respondent veel gelegenheid te krijgen om zijn opvattingen

en inzichten over een onderwerp te verwoorden. Anderzijds is de beschikbare tijd een beperkende factor. Er is gewerkt met een omvangrijke vragenlijst. De bedoeling is om alle aspecten aan de orde te stellen, maar de mate van betrokkenheid (interesse, ervaring en kennis) van de respondent is in diepte-interviews eveneens bepalend voor de uitkomst van het gesprek. De uiteindelijk verkregen informatie staat minder vast. In de praktijk komen niet alle vragen aan bod. Meestal gaat het om vragen over details in de beleving en binding die tijdens het gesprek als minder relevant of zonder veel betekenis naar voren kwamen.

De antwoordcategorieën in de tabellen zijn in principe alle betekenisvol. Dat wil zeggen dat ze allemaal in de sociale werkelijkheid van Enschede-Noord voorkomen. Voor iedere categorie of uitspraak staat een aantal respondenten met eigen, legitieme redenen om juist dat antwoord te geven. Er is dus niet één waarheid en iets is nooit volledig goed of slecht.

Zowel het belevings- als het bindingsonderzoek heeft de relatie tussen mensen en het landschap als object van studie. Maar er zijn accentverschillen. In het gangbare belevingsonderzoek gaat het vooral om het krijgen van inzicht in de betekenisgeving aan landschapskenmerken door de (individuele) mens. In het bindingsonderzoek ligt het accent meer op het sociale: op de betekenis van het landschap als directe omgeving voor het bestaan en de bestaanskansen van mensen in de samenleving. De relatie tussen mensen en het landschap wordt dus vanuit een verschillende invalshoek bekeken. Er is in de praktijk overlap tussen bindings- en het belevingsonderzoek. Want ook in belevingsonderzoek wordt voor meer inzicht in de betekenis van het landschap bij de (individuele) mens en voor de toepassing van die inzichten voor planningsvraagstukken naar sociale achtergronden gekeken.

3.4 Fase 4 — Evaluatie van het onderzoek

In de vierde fase worden de bevindingen geëvalueerd. In de eerste plaats wordt vastgesteld of het gewenst is toetsend onderzoek uit te voeren bij een grotere groep teneinde de resultaten een grotere representativiteit te geven. Ten tweede wordt nagegaan of het mogelijk en gewenst is de bevindingen voor het gebied te generaliseren naar een algemeen toepasbare methode, ook bruikbaar in andere gebieden.

4 Gebiedsbeschrijving

In dit hoofdstuk wordt het herinrichtingsgebied op verschillende manieren beschreven. De enige overeenkomst tussen de beschrijvingen is, dat ze zijn opgesteld door 'deskundigen'. Het is niet noodzakelijk dat de meningen van bewoners en gebruikers met deze beschrijvingen overeenkomen. Het doel van deze beschrijvingen van het gebied vanuit verschillende gezichtshoeken, is het formuleren van een zo breed mogelijk pakket hypothesen over structuur en complexiteit. De opbouw van het hoofdstuk is als volgt: Allereerst wordt verslag gedaan van de resultaten van de veldverkenning door de onderzoekers. Vervolgens wordt een indruk gegeven van het gebied zoals het in diverse rapporten en plannen wordt beschreven. Als laatste ingang om een indruk te verkrijgen over structuur en complexiteit van het landschap in Enschede-Noord wordt aan de hand van analyse van topografische kaarten een korte schets gegeven van de veranderingen die de afgelopen 120 jaar in het landschap zijn opgetreden. Tot slot van dit hoofdstuk worden conclusies getrokken, met name gericht op een mogelijke invulling van de begrippen structuur en complexiteit, zoals die naar voren komt wanneer deskundigen naar het gebied kijken.

4.1 De veldverkenning

De veldverkenning diende verschillende doelen:

- het verwerven van een zodanige kennis van het gebied, dat antwoorden uit de interviews geplaatst kunnen worden
- het selecteren van fotopunten
- op basis van de veldverkenning een zo breed mogelijk pakket voorlopige hypothesen te kunnen formuleren over structuur en complexiteit in het landschap van Enschede-Noord.

Door vier onderzoekers is het gebied (op de fiets) doorkruist. De manier van kijken naar het gebied was niet vooraf vastgelegd. Ieder heeft foto's gemaakt, die hij karakteristiek achtte voor het gebied of voor delen van het gebied. Er is uitgegaan van onderzoekers mét voorkennis vanuit literatuur en voorafgaande kaartanalyse en onderzoekers zonder dergelijke voorkennis. Aangezien voorkennis de ideeën naar alle waarschijnlijkheid beïnvloedt, wordt door deze maatregel het pakket hypothesen zo breed mogelijk gehouden. Uit het grote aantal fotopunten zijn door het onderzoekteam gezamenlijk 28 punten geselecteerd, die bruikbaar leken voor het onderzoek. Van deze punten zijn panoramafoto's gemaakt. Uit deze 28 panoramafoto's zijn uiteindelijk drie verschillende fotoseries samengesteld die in de enquête zijn opgenomen.

De eerste serie bestond uit 11 foto's die samen een beeld gaven van het totale landschap van Enschede-Noord. De tweede serie bestond uit foto's van niet-agrarische veranderingen in het landschap. In de derde 'serie', die bestond uit één foto, waren de mogelijke oriëntatiepunten het onderwerp van onderzoek.

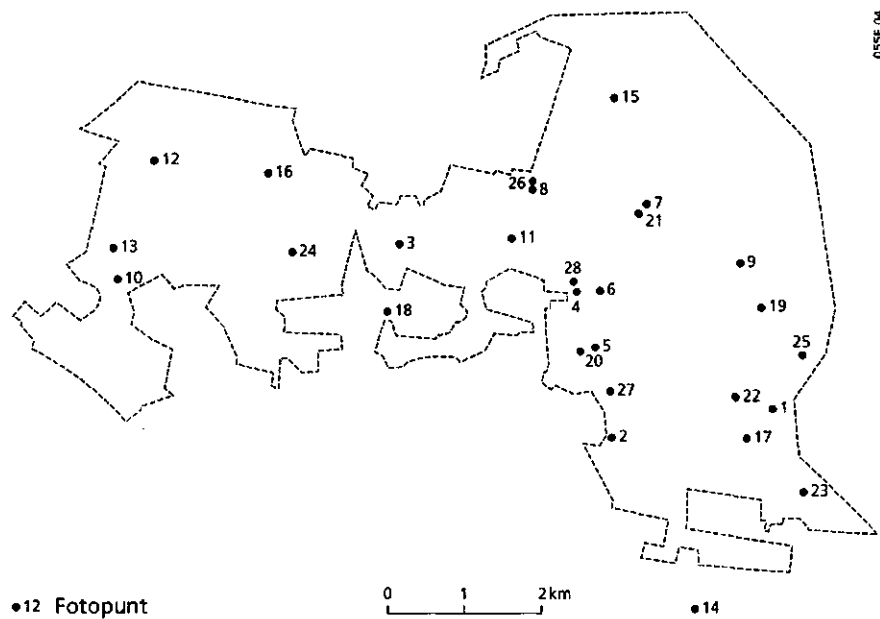

Fig. 4 Fotopunten

Veldverkenning Enschede-Noord

De veldverkenning was erop gericht om inzicht te krijgen in de complexiteit en vooral structuur van het gebied. Structuur heeft te maken met de wijze waarop het landschap in hoofdlijnen geordend is, en complexiteit met de verscheidenheid van het landschap. Dit kan enerzijds worden bepaald door kaartstudie, anderzijds door veldwaarnemingen. Ze kunnen elkaar sterk aanvullen. In het verleden is door Lynch (1960) een methode ontwikkeld die tot doel had om de beeldbepalende kenmerken van de omgeving — in zijn studies vooral de stedelijke omgeving — op kaart weer te geven. Hierbij worden de volgende vijf categorieën elementen onderscheiden:

- routes; dit zijn banen waarlangs transport kan plaatsvinden.
- begrenzingen; hieronder worden elementen verstaan die een hindernis kunnen vormen of een scheiding tussen gebieden.
- districten; dit zijn deelgebieden die in hun kenmerken min of meer homogeen zijn en als een geheel worden ervaren.
- knooppunten; hieronder verstaat men strategische punten waar concentraties van activiteiten op kunnen treden.
- oriëntatiepunten; opvallende en bekende punten in de omgeving, die kunnen dienen bij de plaatsbepaling in de ruimte.

Het ontwikkelen van een Lynch-achtige kaart kan als hypothese dienen voor de waarneming van bevolkingsgroepen. Een dergelijke kaart geeft vooral inzicht in de structuur van een gebied, en minder over de complexiteit. Opgemerkt moet worden dat de structuur van het gebied mede bepaald wordt door de omgeving van het gebied. De waarneming op kaart en in het veld gaat over de grenzen van de Herinrichting heen. Verder wordt het gebied

bepaald door zijn ligging ten opzichte van bebouwingsconcentraties: Enschede, Hengelo, Oldenzaal, Losser en Glanerbrug. De veronderstelling is dat deze kernen en de belangrijkste verbindingen van Enschede met die kernen, een rol spelen bij de beleving van structuur van het gebied.

De hoofdstructuur van het landschap bestaat volgens Zandvoort (1992) uit de stuwwal van Enschede naar Oldenzaal en daarmee samenhangende bekenstelsels. Deze hoofdstructuur lijkt eerder ecologisch van karakter, dan perceptueel. In het veld is het moeilijk de stuwwal als een geheel te zien en ook de bekenstelsels zijn moeilijk in hun loop te volgen. De veronderstelling is dat deze hoofdstructuur geen (belangrijke) rol speelt in de waarneming van de bevolking.

De kaart geeft een beeld van vijf categorieën van elementen onderscheiden naar 'sterk' en 'zwak'. Sterk en zwak geven een relatief verschil in de mate waarin de beelden zijn blijven hangen in het geheugen. In bijlage 3 wordt een toelichting per categorie weergegeven.

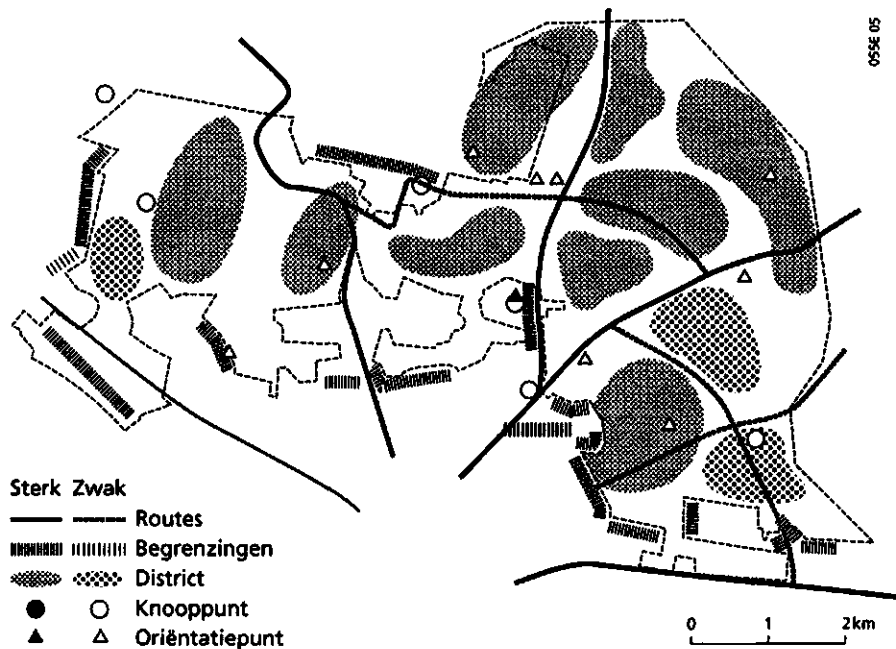

Fig. 5 Veldverkenning à la Lynch

4.2 Gebiedsbeschrijving volgens diverse rapporten en plannen

Streekplan Twente 1990

Aan het ruimtelijk beleid van het streekplan ligt een ruimtelijke hoofdstructuur ten grondslag. Elementen van de ruimtelijke hoofdstructuur zijn:

- gebieden met een grootschalige ruimtelijke structuur
- gebieden met een kleinschalige ruimtelijke structuur
- kerngebieden en ecologische verbindingen tussen kerngebieden; tezamen vormen deze de ecologische hoofdstructuur
- hoge gebieden, deels brongebieden van de Twentse beeksystemen.

Volgens het streekplan manifesteren bovenstaande elementen van de ruimtelijke hoofdstructuur zich als volgt in het herinrichtingsgebied: het oostelijk deel van Enschede-Noord is aangegeven als 'kleinschalige ruimtelijke structuur'. Het overige deel als 'grootschalige ruimtelijke structuur', tevens ten dele als stadsrand gebied. Vanuit ecologische optiek heeft de Oldenzaalse stuwwal de aanduiding 'kerngebied' en 'hoog gebied'. Kerngebieden dienen duurzaam in stand te blijven; natuurwaarden dienen verder te worden ontwikkeld.

Aansluitend op deze ruimtelijke hoofdstructuur is het beleid voor het landelijk gebied is uiteengelegd in vier zones. De zones I en II hebben betrekking op delen waarin de agrarische functie zeer belangrijk is. In zone III ligt de nadruk op de functies natuur en landschap. In zone IV ligt de nadruk op natuur. Deze zone is in het herinrichtingsgebied afwezig.

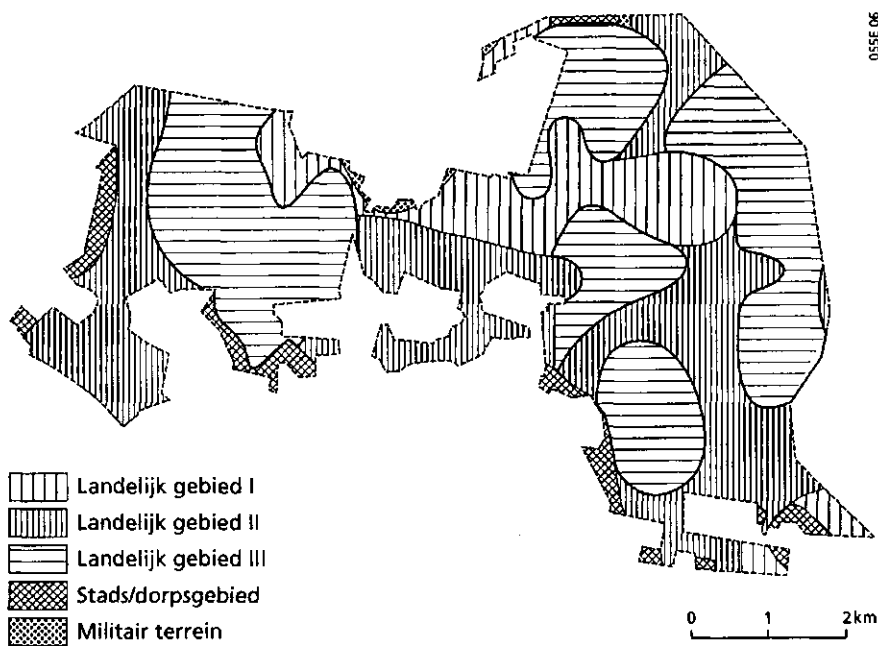

Fig. 6 Zonering van het landelijk gebied volgens Streekplan Twente

Herinrichting Enschede-Noord. Overwegingen en uitgangspunten — 1992

In samenhang met de geomorfologie en de ontwikkelingsgeschiedenis heeft zich een landschapsstructuur ontwikkeld, die wordt bepaald door de noord-zuid lopende stuwwal (Oldenzaal-Enschede) met haar grote escomplexen, de dalen aan weerszijden van de stuwwal met plaatselijk een oude hoeve-ontginning (kleinschalig, besloten essen- en oude hoevenlandschap) en buiten deze oude ontginningen de jonge heide-ontginningsgebieden, die deels bebost zijn. Over de oorspronkelijke landschapsstructuur heeft zich een nieuwe zonering ontwikkeld, die samenhangt met de intensiteit van het stedelijk grondgebruik.

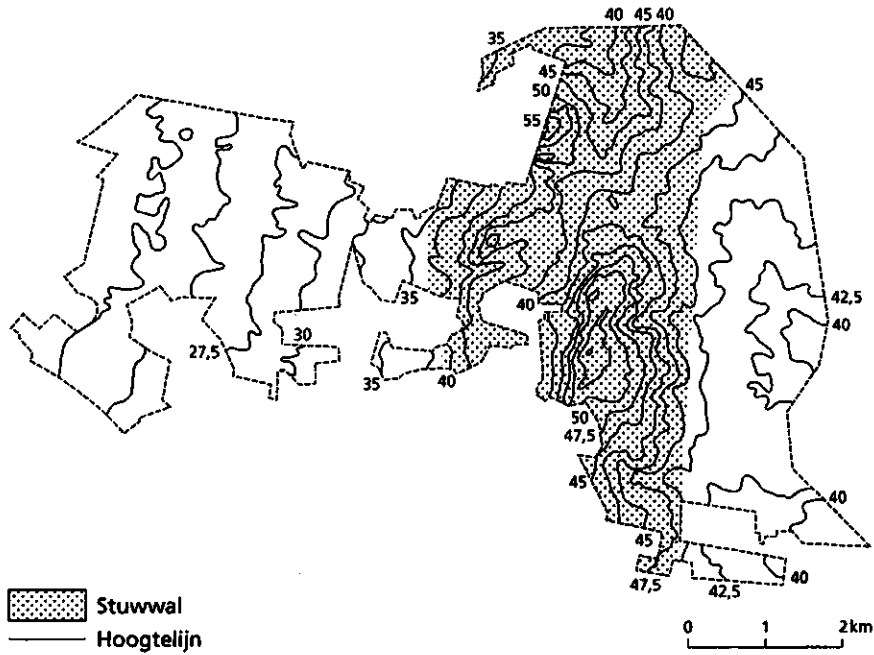

Fig. 7 Hoogteligging van het herinrichtingsgebied

Het gebied heeft weinig oriëntatiemogelijkheden; alleen op korte afstand maken de bebouwing van Enschede en Hengelo, de kerk van Lonneker, de hoge escomplexen op de stuwwal en het vliegveld Twente (bebouwing en grote open ruimte) oriëntatie mogelijk.

Fig. 8 Oriëntatiepunt: de kerk van Lonneker

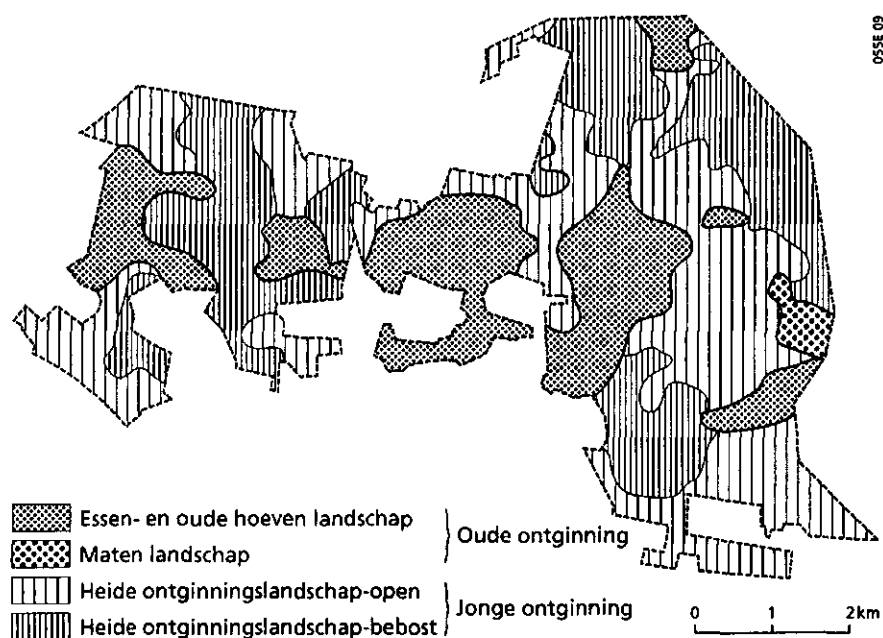

Fig. 9 *Landschapstypen volgens de nota Overwegingen en Uitgangspunten*

Veranderingen die deze structuur minder herkenbaar maken:

- landbouw:	bouwland op hogere gronden is
omgevormd tot grasland,
verdwijnen van beplanting	}	schaalvergroting
			afname contrast tussen
oude ontginningen en
heide-ontginningen
- stads- en dorpsuitbreiding		}	sterke versnippering vh
- ontwikkeling militaire terreinen			landbouwgebied aan de
- ontwikkeling terreinen voor drinkwaterwinning			noordrand van Enschede

4.3 Veranderingen in de opbouw van het landschap in de afgelopen 120 jaar

Door middel van een globale vergelijking van de topografische kaart uit ca. 1850 met de kaart uit 1976/1977 is geprobeerd enig inzicht te krijgen in de veranderingen die de afgelopen 120 jaar hebben plaatsgevonden in het herinrichtingsgebied. Een belangrijke verandering die zich in deze periode heeft voorgedaan, is de enorme toename van de hoeveelheid opgaande begroeiing. Het gebied was rond 1850 te karakteriseren als: landbouwenclaves omringd door 'boerengeriefhout' liggend te midden van grote open heidevelden. Dit blijkt uit de figuren 10 en 12 waarop respectievelijk de beplanting rond 1850 en de markegrenzen en erven ca. 1500 zijn aangegeven. Opvallend is dat de beplanting vooral gesitueerd was in de buurt van de oude erven. Thans is het gebied te kenschetsen als een afwisseling tussen landbouwgebieden en bossen. Hoewel veel van het 'boerengeriefhout' nog aanwezig is in de vorm van wallen en kleine bosjes, heeft het landbouwgebied op dit moment het meest open karakter.

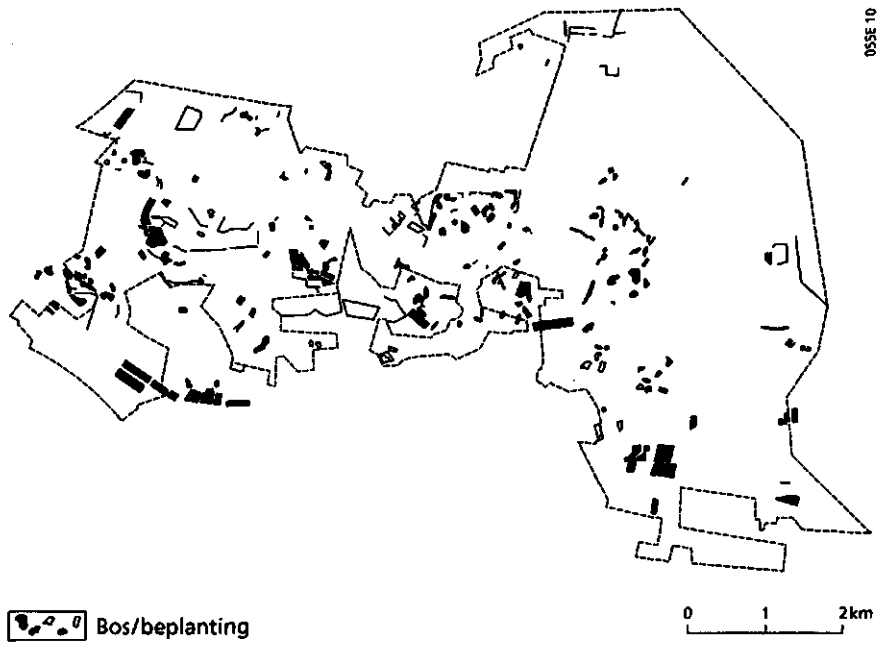

Fig. 10 Bos en beplanting ca. 1850

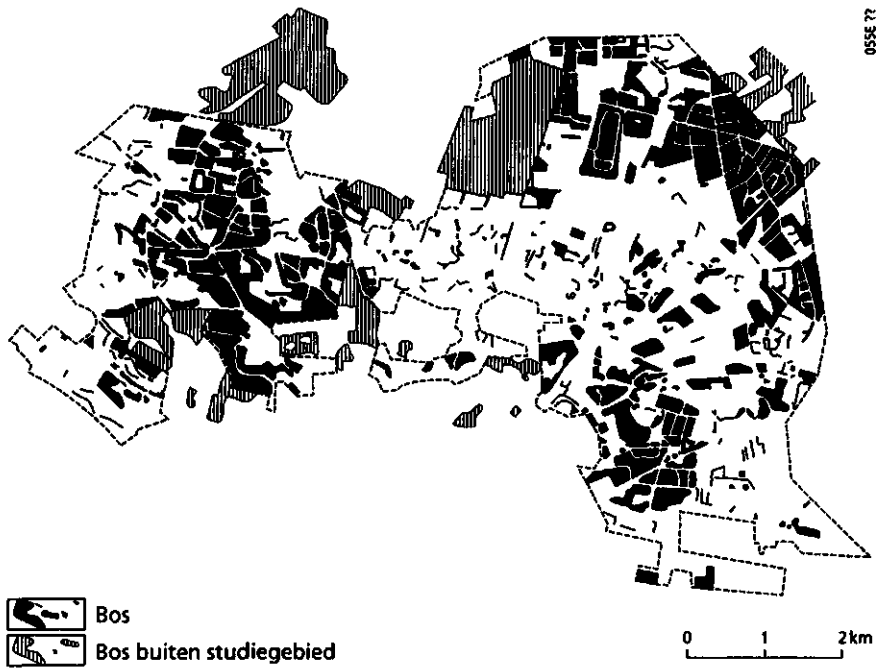

Fig. 11 Bos en beplanting in 1977

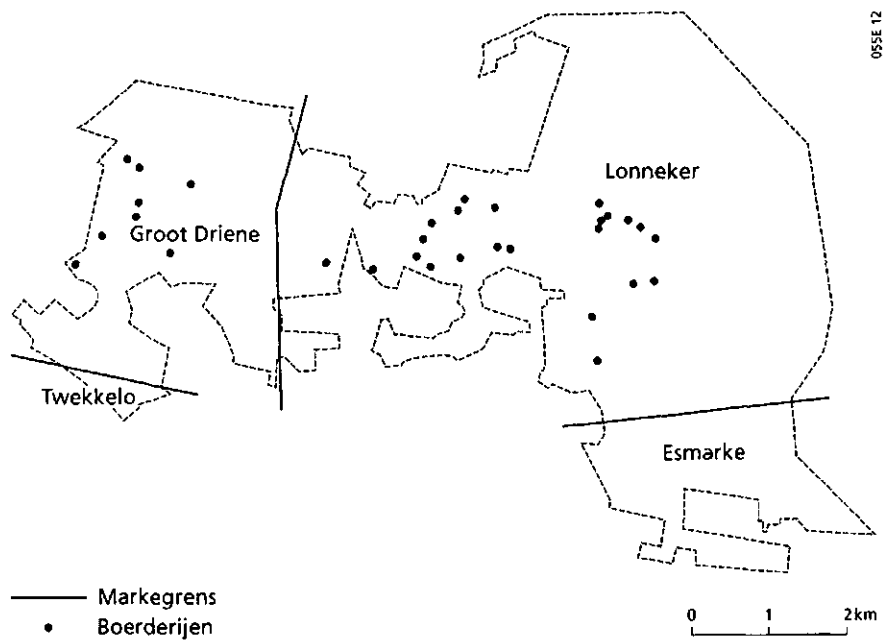

Fig. 12 Markegrenzen en erven ca. 1500

Een andere belangrijke verandering die zich in deze periode heeft voorgedaan is de explosieve groei van het aantal landgoederen in dit gebied. Op de kaart van 1850 zijn hier en daar summiere aanzetten herkenbaar van de vorming van de eerste landgoederen. Nu liggen er verspreid in het herinrichtingsgebied 27 van dergelijke bezittingen (zie fig. 14 en bijlage 2).

In het bekenpatroon hebben zich op detail niveau allerlei wijzigingen voorgedaan maar de hoofdlijnen zijn hetzelfde gebleven: de stuwwal vormt de waterscheiding tussen een groot aantal beken die van oost naar west stromen — van de stuwwal in de richting van Hengeloen een geringer aantal beken dat van west naar oost stroomt — van de stuwwal in de richting van Losser.

Fig. 13 Landgoed Hoge Boekel

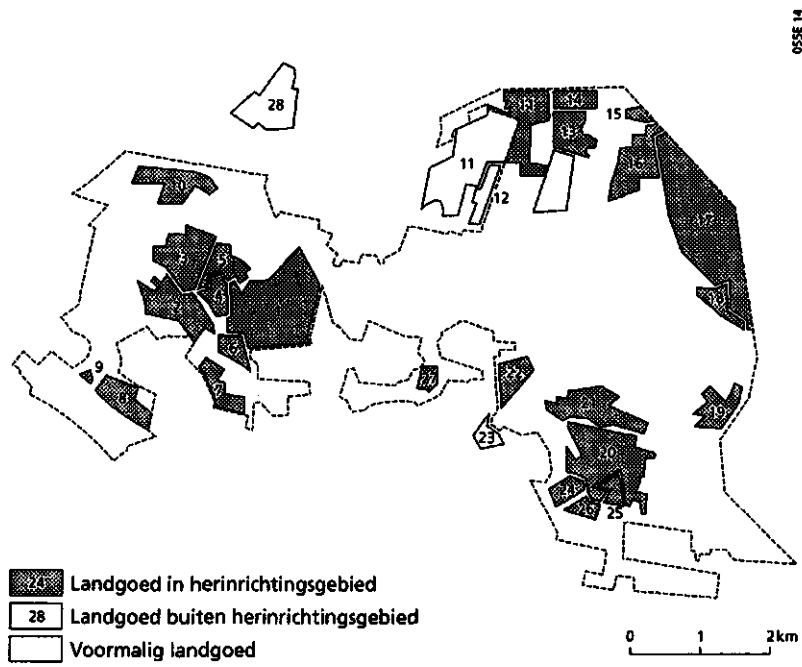

Fig. 14 Landgoederen

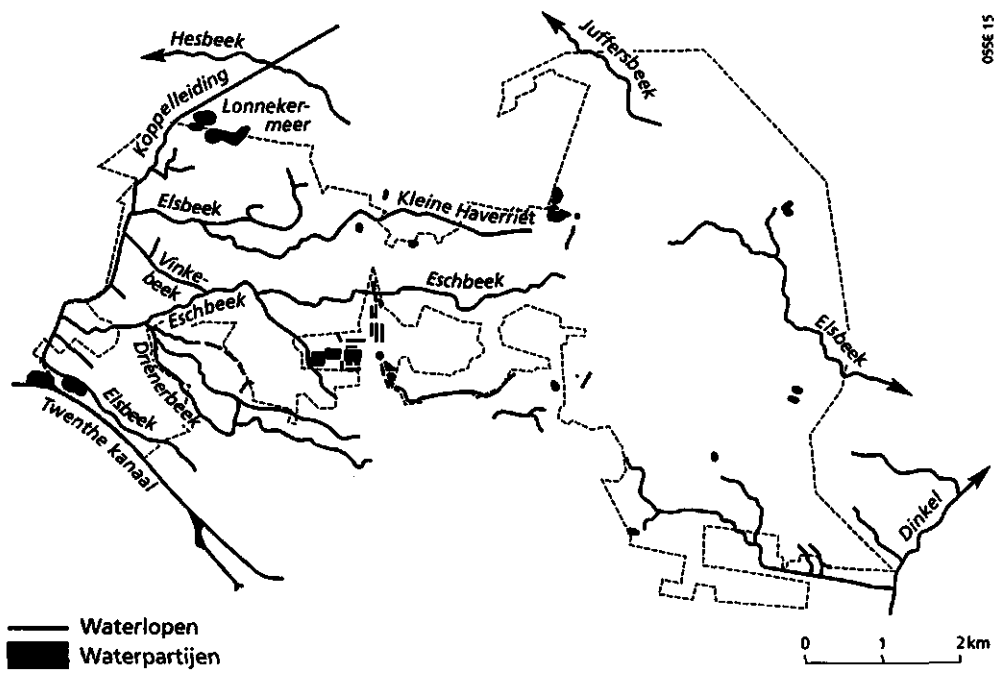

Fig. 15 Waterlopen

4.4 Gebiedsspecifieke vooronderstellingen die als ingang hebben gediend bij de interviews

Uit de verkenning blijkt dat er bij 'deskundigen' een groot aantal verschillende, en soms zelfs tegenstrijdige, opvattingen over structuur en complexiteit in Enschede-Noord leven. Op basis van al deze ideeën zijn — aanvullend op de 13 hypothesen uit hoofdstuk 2 — de volgende *gebiedsgerichte* hypothesen over structuur en complexiteit geformuleerd:

- 14 Het gebied heeft een pleksgewijze opbouw, tussenliggende delen vertonen weinig samenhang.
- 15 Er wordt *geen* structuur in het gebied gezien; het gebied als geheel wordt als een eenheid ervaren zonder een bepaalde structuur.
- 16 Van de oude structuur van de Marken wordt waarschijnlijk niets meer gezien. Deze leven alleen nog in de straatnamen, die waarschijnlijk wel bekend zijn.
- 17 De beken manifesteren zich niet als doorlopende lijnvormige elementen; geen continuïteit; slechts pleksgewijs spelen ze een rol in de opbouw van het landschap. Vooral in bosgebieden zijn de beken karakteristiek.
- 18 Heide is geen karakteristiek (meer?) voor het gebied.
- 19 De weinig toegankelijke enclaves (militaire terreinen, waterwingebied) versterken de ervaring van een pleksgewijze opbouw.
- 20 De landgoederen lijken zo maar ergens terechtgekomen te zijn; ze zijn niet structuurbepalend echter wel complexiteit bepalend.
- 21 Samengevat bepalen de volgende variabelen mogelijk de structuur:
 - geomorfologische basis, met name de stuwwal en de hoge escomplexen;
 - afwisseling tussen kleinschalig, besloten landschap en grootschalig open landschap (streekplan);
 - intensiteit van het stedelijk grondgebruik;
 - ontoegankelijke enclaves;
 - radiale opbouw vanuit de dorpen, steden;
 - de 'Kevin Lynch kenmerken', met name routes, begrenzingen, districten, knooppunten en oriëntatiepunten.
- 22 De volgende variabelen bepalen mogelijk de complexiteit:
 - op willekeurige plaatsen voorkomend reliëf;
 - bos;
 - landgoederen;
 - beken;
 - andere beplanting;
 - kromme wegen, paden en percelen.

5 Uitkomsten van het belevingsonderzoek

In het algemeen behandelt belevingsonderzoek steeds twee vragen: hoe zit een gebied in elkaar volgens bewoners en gebruikers en hoe functioneren zij daarin? Hoe het gebied van Enschede-Noord in elkaar zit is toegespitst op de begrippen structuur en complexiteit. Het is onderzocht via verschillende invalshoeken, onder andere met foto's. Hoe het landschap functioneert voor mensen is eveneens onderzocht via verschillende ingangen, namelijk hoe verschillende groepen gebruikers tegen het landschap aankijken en hoe de houding jegens een aantal niet-agrarische activiteiten in het buitengebied is. Dit wordt dan vooral beschreven voor zover het consequenties heeft voor structuur en complexiteit.

5.1 Structuur

Voor structuur was de volgende werkdefinitie uitgangspunt van het onderzoek: structuur is de wijze waarop het landschap in hoofdlijnen geordend is in de beleving van mensen. Met andere woorden: het onderzoek richt zich op 'de wijze waarop een geheel is opgebouwd, waarop de delen ten opzichte van elkaar zijn gerangschikt' in de beleving van mensen. De definitie heeft verschillende aspecten: de aard van het geheel, de wijze van opbouw en het onderscheid van delen en hoe deze ten opzichte van elkaar zijn gerangschikt. Deze aspecten zijn benaderd via enquêtevragen en foto's.

Als vragen zijn gesteld:

- heeft het gebied een eigen karakter en zo ja, hoe is dat? Hierbij wordt ingegaan op de aard van het geheel (paragraaf 5.1.1);
- ziet men een opbouw in het landschap en waardoor wordt die bepaald? en
- onderscheidt men delen in het gebied en hoe zijn de relaties daartussen? In paragraaf 5.1.2 worden de antwoorden op de vragen naar de opbouw en de delen behandeld.

Bij de foto's moest men elf foto's van het gebied indelen op grond van overeenkomsten en verschillen tussen landschappen. De elf foto's representeerden het hele gebied. Elk stapeltje is dan een landschapstype (paragraaf 5.1.3).

5.1.1 Het eigen karakter van het landschap

Over deze vraag hadden vrijwel alle ondervraagden een mening. Kennelijk heeft het landschap van Enschede-Noord een uitgesproken eigen karakter, een sterke identiteit. Samengevat kan dit karakter als volgt worden omschreven: Het is een afwisselend landschap, gekenmerkt door een kleinschalige *verweving* van natuur (landgoedbossen) en agrarisch gebied (vooral weilanden met houtwallen), met een sterk *verzorgd* karakter. De kenmerken zullen nader worden toegelicht en geïllustreerd met uitspraken van respondenten.

Verweving

De verweving is ontstaan omdat de landgoedeigenaars, die de bossen (natuur) hebben aangelegd, ook landbouwpercelen en boerderijen in hun gebied hadden liggen en omdat de boeren ook natuur hebben aangelegd (houtwallen, rogge, koeien). Het hele gebied heeft daardoor een aangelegd karakter, maar wel 100 jaar geleden aangelegd.

34: 'Sindsdien is het goed bijgehouden, maar weinig veranderd.'

De verweving wordt geïllustreerd door de volgende uitspraken.

1: 'Als je naar de kaart kijkt denk je bij 'natuurgebieden' aan de groene stukjes. Maar in dit gebied loopt het allemaal door elkaar heen, bosgebieden, natuurgebieden en landbouwgebieden. Het eigen karakter is de afwisseling van bos, weilanden en bouwland.'

5: 'Het landschap is echt een organisch geheel, alles is organisch met elkaar verbonden, alle kenmerken zijn met elkaar vergroeid; je kunt ze wel onderscheiden maar niet scheiden, de overeenkomsten zijn sterker dan de verschillen.'

16: 'Het typerende hier is de afwisseling tussen bos en weilanden met koeien, de combinatie van landbouw- en natuurgebied.'

20: 'Karakteristiek voor hier is de combinatie van wallen en bossen.'

34: 'Het landschap hier komt nog sterk overeen met hoe het oorspronkelijk is geweest: klein verkaveld; er is niet zo rigoreus opgeruimd. De boeren hebben tussen de bestaande natuur cultuurgrond gecreëerd. Het hele landschap doet nog sterk aan vroeger denken.'

En bij zes foto's:

'Zijn wel verschillende landschapstypen maar ze sluiten op elkaar aan, ze zouden naast elkaar kunnen liggen. Dat is het oude land. Eigenlijk is het allemaal coulissenlandschap, alleen met wat variatie in openheid, a.h.w. één schaal met foto 2 als ene uiterste en foto 7 als andere uiterste.'

19: 'Als je van de ene foto komt kun je bij elke andere foto terecht komen.'

Het idee van verweving wordt versterkt door de onregelmatige verkaveling, wat leidt tot onregelmatige lijnen en vlakken. Het onregelmatige wordt onderkend en op prijs gesteld.

2: 'Hier is het allemaal kaal. Elders beslotener, onregelmatiger.'

17: 'Nieuw bos is niet zo mooi, veel gemaakt.'

19: 'Een boomkwekerij is niet zo mooi in het landschap, met van die rechte rijtjes'.

Toch hoeft de verweving niet nadelig voor de landbouw te zijn. Bovendien heeft het ook sociale consequenties:

7: 'Je hebt hier geen grote oppervlaktes, zoals in Friesland. (Dus kleine kavels?) Nee, ook niet direct, maar wel op tijd een bossage ertussen. En je zit veel dicht bij elkaar, dat is gezellig.'

Landbouw en natuur worden tegenwoordig echter wel steeds meer gescheiden.

2: '20 jaar geleden was de boer trots op ree en patrijs. Nu moet alles optimaal, schade wordt minder geaccepteerd.'

Bij de vraag naar het eigen karakter van het landschap van Enschede-Noord wordt dus eigenlijk veeleer afwisseling dan structuur genoemd. Deze afwisseling heeft vooral betrekking op drie componenten: bossen, boerenland, en de relatie daartussen. Deze componenten komen in paragraaf 5.2, bij complexiteit, opnieuw aan de orde.

Verzorging

Verzorging wordt algemeen op prijs gesteld en ook waargenomen als belangrijk landschapskarakter.

4: 'Het is hier een zeer afwisselend landschap, gemiddeld keurig in onderhoud. Er zit natuurlijk altijd wel ergens een luis in de pels, maar voor 95% zult u in dit gebied een keurig verzorgd landschap aantreffen.'

64: 'Een heel erg afwisselend landschap; veel bossen en wallen; weggetjes slingeren erdoor; heel erg landelijk; geen strakke rechte lijnen, daar gaat het landelijke mee weg. Maar het moet wel verzorgd zijn.'

Omdat zowel de boeren als de landgoedeigenaars hun eigendommen altijd goed verzorgd hebben, hecht men in de streek sterk aan verzorging. Het landschap is daardoor een kruising tussen 'wilde' natuur en park. Maar hoewel onderkend wordt dat alle natuur in het gebied is aangelegd, wordt er toch een onderscheid gemaakt. De golfbaan is bijvoorbeeld 'geen echte natuur' (19) en verdrijft zelfs natuur, in de zin van wild. Toch blijkt uit de houding van veel mensen dat het landschap van Enschede-Noord een parkachtig karakter heeft. Want hoewel onderkend wordt dat de golfbaan 'puur cultuur is in plaats van natuur' (28), vindt bijna de helft het toch een verrijking, landschappelijk gezien.

De twee eigenschappen, verweving landbouw-natuur en verzorging, zijn te danken aan twee groepen actoren die in de beleving van de mensen het landschap hebben gemaakt: landgoedeigenaars en boeren.

1: 'Echte natuur bestaat hier eigenlijk niet meer. Alles is aangeplant, het is meer aangelegde natuur. De bossen zijn aangelegd door de landgoedeigenaars, de houtwallen door de boeren.'

57: 'Er zijn hier meer landgoedeigenaren.'

10: 'Er zijn hier relatief veel landgoederen.'

Hoewel de landgoederen afgesloten terrein waren, ondervonden weinigen dat als bezwaar; het hoorde bij het karakter van de streek. Bovendien zorgden ze voor afwisseling.

59: 'Daar mocht je toen overal nergens komen. Maar ze zien er allemaal anders uit. Ze gaven vooral karakter aan het landschap en zorgden voor verschillen daarin. Maar de boeren ook. Bij de kleine boeren moest alles geld opbrengen, ook hun tuin, dat was een moestuin. De grotere boeren konden ook nog wat grond gebruiken voor de sier, bijvoorbeeld bloemen in de tuin of een bos.'

De laatste tijd zijn veel landgoederen, of de bossen daarvan, echter overgenomen door 'onpersoonlijke' en elders gevestigde instanties, zoals Natuurmonumenten en Overijssels Landschap. Die zetten er ook een hek omheen, maar dat wordt wèl als een barrière en een verkleining van de leefruimte ervaren.

34: 'Ten opzichte van vroeger is er nu veel afgesloten met hekken en prikkeldraad. De leefomgeving wordt kleiner als alles van instanties wordt die er een hek omheen zetten (zoals Natuurmonumenten bij het Galgeveld).'

47: 'Het Overijssels Landschap heeft een vennetje gegraven. Ze hebben er draad omheen gezet en nu mag je er niet meer komen.'

Bovendien voeren deze instanties een beheer waar men het in de streek niet mee eens is. Ze worden derhalve niet ervaren als plaatsvervangers van de landgoedeigenaars, noch economisch (werkverschaffing), noch in beheer, noch in soort relatie. Er is geen samenwerkings- of onderhandelingsrelatie, zoals vroeger met de landgoedeigenaars, maar een strijdrelatie. Het zijn verschillende belangen en belangengroepen geworden, waarbij de natuur claims legt op het agrarisch gebied. Je zou kunnen zeggen dat er niet langer sprake is van een harmoniemodel, maar van een compromis- of zelfs een conflictmodel.

De invloed van de landgoedeigenaren op het landschappelijk karakter van het gebied is verdwenen. Toch is iedereen heel erg gehecht aan dat karakter en wil dat het liefst ook zo in stand houden. Verwaarlozing is de bewoners een gruwel. De eigenaren van de landgoederen hadden vroeger veel arbeiders in dienst om de bossen te onderhouden en de boeren onderhiielden de wallen omdat zij het hout nodig hadden. Met leedwezen wordt geconstateerd dat er voor bosonderhoud geen geld meer is en voor het onderhoud van wallen geen tijd. Zowel de boeren als de nieuwe 'landgoedeigenaren' hebben een andere stijl van werken gekregen en hun belangen gaan steeds sterker van elkaar afwijken. Bij ingrepen zouden niet alleen beider werkwijzen bekeken moeten worden, maar vooral ook hun *relatie*: hoe gaan die twee zich tot elkaar verhouden, (gedeeltelijke) scheiding of verweving?

Hoewel de actoren in het landschap — boeren en landgoedeigenaren — duidelijk zijn, is er geen relatie tussen een sociale en een landschappelijke structuur. Afzonderlijk zijn die structuren er wel. Sociaal gezien is de streek opgedeeld in nabuurschappen en landschappelijk gezien onderscheidt 66% van de mensen tussen drie en zes verschillende landschappen in Enschede-Noord. Maar mensen zien geen verband tussen beide indelingen. De meerderheid vindt dat buurtgemeenschappen zich niet landschappelijk manifesteren.

5.1.2 De opbouw van het landschap en de delen die onderscheiden worden

De vraag of er een opbouw in het landschap zit bleek voor de helft van de ondervraagden te moeilijk, waarschijnlijk omdat de beantwoording een te sterk beroep doet op het vermogen tot afstand nemen en abstractie. Hoewel vrijwel iedereen de twee groepen actoren — boeren en landgoedeigenaars — onderkende, nam niemand enige systematiek in hun wisselwerking

waar. Met andere woorden: er wordt geen systematiek waargenomen in de relatie tussen bos en boerenland. Integendeel, voor vrijwel niemand had het landschap een duidelijke opbouw, en hoewel 21% zei wel een opbouw te zien, blijkt dit bij nadere analyse vaker op de afwezigheid dan op de aanwezigheid van opbouw te slaan.

5: 'De deelgebieden zijn allemaal elementen. Het is duidelijk een eenheid, één type landschap met nuancerings, aangelegd bos, ontgonnen heidevelden en essen.'

11: Opbouw? 'Nee, het landschap is een eenheid; het bestaat uit veel bos en buitengebied. Het is een afwisseling van plekken; de verschillen zitten in de natuur.'

16: 'Er is hier geen structuur. Het is eerder een verzameling landgoederen met landbouw ertussen, en een verzameling afgesloten gebieden, zoals het vliegveld, het Lonnekermeer, het waterwingebied; dus een verzameling losse plekken, elk met een eigen karakter. Elke plek op zich is ook een apart doel om naar toe te gaan.'

21: Opbouw? 'Het gebied is toevallig zo gegroeid; het is een verzameling losse landgoederen. De karakteristiek is afwisseling en onregelmatigheid. Die karakteristiek vind je niet overal in dezelfde mate.'

34: 'Het gebied is een verzameling eigen plekken, maar wel allemaal gekenmerkt door een harmonie tussen het boerenbedrijf en het bos, dat is overal wel in evenwicht.'

44: 'Er zit geen opbouw in het gebied. Dat komt door de verschillende ontwikkelingen door de grootgrondbezitters. Die hadden verschillende interesses en hobby's. Zo hield de een van beleggen, de ander van jagen en weer een andere van boerderijen.' [=afwisseling]

55: 'De onregelmatigheid hoort erbij, het is een afwisselend landschap.'

59: Opbouw? 'Allemaal verschillende plekken. Maar de overeenkomsten zijn groter dan de verschillen.'

Hoewel de vraag naar een opbouw van het landschap moeilijk te beantwoorden was en de antwoorden vooral lijken te wijzen op de afwezigheid van structuur, is er volgens de definitie nog een ingang om structuur te onderzoeken, namelijk nagaan welke deelgebieden onderscheiden worden. Hierbij zijn de volgende twee vragen belangrijk: hoe liggen die deelgebieden *ruimtelijk* ten opzichte van elkaar? en

hoe beïnvloeden ze elkaar, hoe is hun relatie, *functioneel*?

Dit leidt tot de volgende twee aspecten van structuur:

- plekken;
- relaties tussen plekken.

Uit de antwoorden blijkt dat de bewoners wel plekken onderscheiden maar geen relaties daartussen. Zij beleven het landschap als een verzameling losse plekken, elk met een eigen karakter en een eigen gebruik. Bij het onderscheiden van plekken onderkent men de historische vorming van het landschap door de boeren en de landgoedeigenaars. Daarnaast zijn er nog andere actoren, zoals het waterleidingbedrijf (waterwingebied) en de overheid (vliegveld). Zo worden als delen onderscheiden: het vliegveld, het waterwingebied, het universiteitsterrein, het dorp Lonneker met zijn essen, en de landgoederen of landgoedbossen, zoals de Lonnekerberg en het Haagse Bos. Tussen de landgoedbossen wordt soms ook nog verschil gezien, bijvoorbeeld in paden of soort bomen. Daartussendoor ligt agrarisch gebied. De plekken of deelgebieden onderscheiden zich bijvoorbeeld door een verschillend gebruik, waarbij de verschillende gebruiksvormen totaal los van elkaar kunnen staan. Zo is het waterwingebied voor iedereen afgesloten, evenals het vliegveld. Sommige boeren hebben nog wel grond in gebruik op het vliegveldterrein, maar dit wordt steeds meer beperkt.

61: (Bij de vraag naar veranderingen): 'Vroeger hadden we nog land op de vliegbasis, maar ze hebben alle boeren eraf gegooid... Ze wilden geen volk, geen kosten en geen vogels. Boeren en militairen zouden best samen kunnen gaan, maar de militairen stellen zich hard op, er valt niet mee te onderhandelen.'

Een andere oorzaak voor plekdifferentiatie is verschil in ontstaansgeschiedenis:

1: 'Er zijn ook armere gedeelten, bijvoorbeeld het Haagse Bos. De beste grond is aangebracht door de Dinkel. Daar zijn ze vroeger begonnen te boeren. Uit oude registers blijkt dat veel boerderijen nog op dezelfde plek liggen als in het jaar 1601, toen er voor het eerst belasting werd betaald. In het arme gebied is het zand aangebracht door de wind. Waar het het laatst ontgonnen is, daar vind je de minste houtwallen' (het oostelijk deel).

Voor de meesten heeft dit verschil in gebruik of eigenaar geen barrièrewerking. Zo

ondervond bijna 90% het waterwingebied niet als een barrière. Wat veel meer als barrière wordt ervaren zijn de grote verkeerswegen.

34: 'De grote wegen zijn obstakels geworden. Het landschap wordt door de wegen kapot gemaakt, het gebied wordt helemaal doorsneden door wegen.'

De Oldenzaalse straat wordt zelfs al als een psychische grens ervaren. De Lossersestraat heeft ook wel een scheidende werking maar minder, de gebieden aan weerskanten vormen meer een eenheid.

Bovendien lijken de verschillende plekken in hun opbouw toch nog steeds op elkaar.

14: 'Er is geen verschil tussen delen, alles lijkt op elkaar, heeft dezelfde opbouw.'

Men zou zich de vraag kunnen stellen: als het zo is dat er verschillende plekken worden onderscheiden, elk met een eigen gebruik en een eigen karakter, wordt dit dan als negatief beleefd, wordt het gebied als versnipperd ervaren?

Dit is niet het geval:

20: 'Het gebied is één geheel. Geeft niet de indruk van versnippering. Het is net als een legpuzzel: allemaal kleine stukjes die samen een geheel vormen.'

26: 'De indruk van eenheid is sterker dan de verschillen.'

60: 'Het gebied is een aaneenschakeling van aparte gebieden, maar maakt toch geen versnipperde indruk; het is een eenheid.'

De overeenkomsten die mensen tussen de plekken zien zijn (nog steeds) groter dan de verschillen, het landschap is toch nog steeds een duidelijke eenheid voor ze, ondanks de aanwezigheid van enkele gebiedsvreemde elementen, zoals het vliegveld en het waterwingebied. Het gevoel van eenheid komt ook omdat vrijwel elk plekje bekend is en zijn plaats heeft in het totaalbeeld. Bijvoorbeeld bij de foto van Lonneker en de vraag of men wist waar de foto genomen was:

43: 'Als je nog dichterbij komt kun je de kerktoren niet meer zien.'

48: 'Van de andere kant is een ander aanzicht.'

Hoewel het gevoel van versnippering (nog) niet overheerst, wordt wel onderkend dat een verscheidenheid aan niet-agrarische activiteiten in het buitengebied versnipperingsgevaar inhoudt. Dit blijkt onder andere duidelijk uit de algemene afweer tegen een camping in het gebied (bijna 70% had daar bezwaar tegen).

16: 'Een mogelijke locatie voor een camping in Enschede-Noord zou kunnen zijn aan de rand van het gebied, want je moet het landschap niet versnipperen.'

Maar ook:

53: 'Het gebied is verstoord door elementen zoals het vliegveld.'

Ook de neiging van bijvoorbeeld Natuurmonumenten om terreinen af te sluiten draagt bij aan het versnipperingsgevaar:

34: 'Ten opzichte van vroeger is nu veel afgesloten met hekken en prikkeldraad. De leefomgeving wordt kleiner als alles van instanties wordt die er een hek omheen zetten.'

Dat sommige deelgebieden, ondanks hun afwijkend gebruik en hun afgeslotenheid, toch niet als aantasting van de eenheid worden gezien, komt ook omdat men vindt dat ze die eenheid juist beschermen; ze worden gezien als buffer tegen ongewenste stadsuitbreidingen:

6: 'Zo'n waterwingebied en zo'n vliegveld vind ik juist ideaal, daar krijg je een beetje ruimte van.'

59: 'Het vliegveld moet blijven, dan bouwen ze daar niet heen en blijven ze van de natuur af. Dat geldt ook voor het waterwingebied.'

Het populairste opschrift op één van de praalwagens van Lonneker was dan ook: 'Liever een vliegtuig in het geheer dan een flat voor de deur'

5.1.3 De foto-indelingen

De fotoserie die gebruikt is om structuurkenmerken te achterhalen bestond uit 11 foto's, die samen een beeld gaven van het totale landschap van Enschede-Noord. Deze moesten worden ingedeeld in landschapstypen op grond van eigen criteria van mensen. Als er overeenkomsten in indelingen zijn tussen mensen zijn er kennelijk algemeen aanvaarde criteria om landschappen in Enschede-Noord te onderscheiden. Met het laten indelen van foto's op grond van gemeenschappelijke kenmerken kan behalve structuur ook complexiteit onderzocht worden. Bij structuur gaat het erom wat voor soort delen onderscheiden worden en hoe deze zich tot elkaar verhouden, de aard van de opbouw van het gebied uit delen. Dit is kwalitatief. Bij complexiteit gaat het meer om de hoeveelheid onderdelen, de mate van differentiatie. Dit is kwantitatief. Maar elke indeling die wordt gemaakt wijst op het bestaan van *systematische* verschillen in het landschap voor de waarnemer.

De helft van de ondervraagden maakte drie of vier stapeltjes. Het meeste was acht, het minste nul, van mensen die geen aparte landschapstypen onderscheiden. Uit een clusteranalyse blijkt dat er een sterke overeenkomst tussen de indelingen was en dat er globaal vier landschapstypen in het gebied worden onderscheiden. Ze staan hieronder vermeld in volgorde van sterkte. De foto's van het eerste cluster werden door bijna de helft van alle ondervraagden bij elkaar gelegd en als apart landschapstype onderscheiden. Het vierde cluster door ongeveer 20% van de mensen. In het vierde cluster komen ook twee foto's uit andere clusters voor. De eerste twee clusters zijn als het ware de twee 'oer-typen'; ze vertegenwoordigen de twee groepen actoren in de landschapsvorming, de boeren en de landgoedeigenaars. Het feit dat er vier typen landschappen werden onderscheiden betekent niet dat er dan ook een duidelijke structuur in het landschap aanwezig is. Functioneel zijn er weliswaar vier typen, maar geografisch lopen deze typen heel erg door elkaar heen; ze zijn zo sterk verweven dat er geen structuur in valt te onderkennen voor bewoners. Juist door die verwevenheid voegen ze echter wel sterk toe aan de complexiteit van het gebied.

De clusters zijn:

Cluster I. De foto's 3, 6, 7.

Dit is het landschapstype: essen met mais, open ruimte, 'es-landschap, meer glooiend', 'bouwland, ingepakt in hout'.

Cluster II. De foto's 2, 10, (5).

Landgoedachtig, oud Twents, historisch, 'bosrijk, gesloten', 'mooie natuur'.

Cluster III. De foto's 1, 8, (9).

Weiland met wallen en boerderijen; de wallen zijn tamelijk mager en transparant, er zijn doorkijken en een gelede ruimte; tamelijk vlak en grootschalig; voor velen doet dit type modern(er) aan. 'Beter verkaveld, geen bossen'.

Cluster IV. De foto's 4, 11, (5, 9).

Oude grond, kleinschalige weilanden met zwaardere wallen en bosranden; meer natuur.

Dit betekent dat, puur op beeldkenmerken, het landschap van Enschede-Noord intern gedifferentieerd is voor de mensen.

Dit geldt voor de groep als geheel. Wordt een uitsplitsing gemaakt naar boeren, stadsrandbewoners en bewoners van het buitengebied, dan zijn er enige onderlinge verschillen. Deze zitten niet zozeer in de basis-indeling, die is voor alle groepen dezelfde, maar meer in de uitbreiding die aan het type wordt gegeven; welke andere foto's worden er nog bijgelegd. Het eerste 'landschapstype', de essen (foto's 3, 6, 7) is voor alle drie groepen hetzelfde. Van de overige drie 'landschapstypen' worden steeds alleen de eerste twee foto's door alle groepen bij elkaar gelegd. Welke andere foto's daar dan nog bijkomen,

verschilt per groep; er is een gemeenschappelijke basis-indeling, maar een verschillende uitwerking door boeren, stadsrandbewoners of bewoners van het buitengebied. De aantallen zijn echter te klein en de gegevens niet consistent genoeg om conclusies te trekken over de aard van de uitbreiding per groep.

3

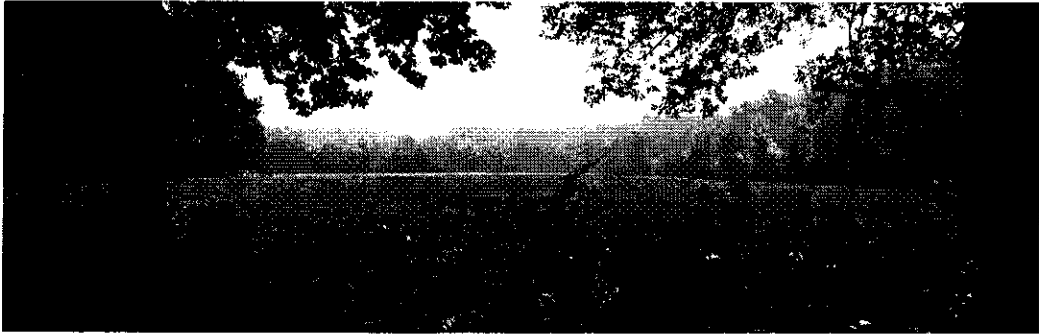
6

7

Fig. 16 Cluster I. De foto's 3, 6, 7.

Dit is het landschapstype: essen met mais, open ruimte, 'es-landschap, meer glooiend', 'bouwland, ingepakt in hout'.

2

10

5

Fig. 17 Cluster II. De foto's 2, 10, (5).
Landgoedachtig, oud Twents, historisch, 'bosrijk, gesloten', 'mooie natuur'.

1

8

9

Fig. 18 Cluster III. De foto's 1, 8, (9).

Weiland met wallen en boerderijen; de wallen zijn tamelijk mager en transparant, er zijn doorkijken en een gelede ruimte; tamelijk vlak en grootschalig; voor velen doet dit type modern(er) aan. 'Beter verkaveld, geen bossen'.

4

11

5

9

*Fig. 19 Cluster IV. De foto's 4, 11, (5, 9).
Oude grond, kleinschalige weilanden met zwaardere wallen en bosranden; meer natuur.*

5.1.4 Conclusies met betrekking tot structuur

Er wordt *geen* structuur of opbouw in het gebied gezien die bijvoorbeeld weergegeven kan worden op een kaart met schaal 1:25.000. Wel ziet men structuur op een gedetailleerder niveau (zie hiervoor paragraaf 5.3). Weliswaar worden de rol en de bijdrage van de twee belangrijkste groepen die verantwoordelijk zijn voor de vorming van het landschap, namelijk boeren en landgoedeigenaars, duidelijk herkend, zowel in hun eigen activiteiten als in hun wisselwerking, maar dit heeft niet geleid tot een *systematische* indeling van het landschap. Integendeel, het heeft geleid tot de afwezigheid van een heldere en overzichtelijke structuur maar tot de aanwezigheid van een hoge mate van complexiteit, juist omdat die wisselwerking steeds op een ad hoc basis plaatsvond. Dit heeft de oude markenstructuur, die wel heel duidelijk aanwezig was, volledig overdekt. Deze was gebaseerd op vijf concentraties van boerenbedrijven, met daartussenin woeste grond, maar sinds de Heidemaatschappij dat ontgonnen heeft is van dat verschil nu niets meer te zien in het landschap. Bij veel ondervraagden was deze kennis overigens nog wel aanwezig; hij gaf perspectief aan de beleving van het huidige landschap. Verder heeft ook niemand behoefte aan een heldere en overzichtelijke structuur, vooral omdat de huidige opbouw voor de autochtone bewoners al helder en overzichtelijk is. Na verloop van tijd leer je ook een ingewikkelde opbouw kennen en die wordt dan extra aantrekkelijk, door zijn complexiteit maar ook omdat hij als zinvol wordt ervaren; de werkzame krachten erachter zijn eenvoudig en inzichtelijk, namelijk de wisselwerking tussen boeren en landgoedeigenaars en hoe zij met hun bezit omgaan.

Wat deelgebieden of verschillen tussen plekken betreft zijn de landschappelijke overeenkomsten nog steeds groter dan de verschillen; er is nog duidelijk een ervaring van eenheid van het landschap van Enschede-Noord en niet van versnippering, ondanks de afwezigheid van een duidelijke opbouw en ondanks een geheel verschillend gebruik van die plekken. Eén van de redenen dat deze plekverschillen de eenheid niet aantasten is, dat sommige plekken, zoals het waterwingebied en het vliegveld, door de mensen gezien worden als buffer tegen de oprukkende verstedelijking (die door iedereen als negatief werd ervaren); dus omdat ze de eenheid juist beschermen.

Noch in de antwoorden op de vragen over structuur, noch in de foto-indelingen is door één van de respondenten spontaan iets genoemd van hoogteverschillen in het landschap, verschillen in nat-droog, of verschillen in bodemgesteldheid, als bijdragend tot de structuur van het landschap. Met andere woorden: er is bij de bewoners geen aanwijzing gevonden voor een geomorfologische basis voor structuur. Als er naar verschillen of overeenkomsten met andere plekken gekeken wordt, is dat niet op grond van geomorfologische verschillen maar op grond van verschillen in gebruik, in mogelijkheden voor gebruik, en in beheer, dus in wat mensen er doen en kunnen doen. Als geomorfologische kenmerken al een rol spelen (wat zelden het geval is, eigenlijk wordt alleen de Lonnekerberg genoemd), is dat hoogstens om plekken te helpen afbakenen. Maar ook de Lonnekerberg krijgt zijn identiteit toch vooral om wat mensen er doen, of gedaan hebben. Het is een landgoedbos waar gerecreëerd wordt.

5.2 Complexiteit

Als uitgangspunt voor complexiteit is in dit onderzoek de volgende omschrijving gehanteerd: de verscheidenheid van het landschap die in de beleving van bewoners en gebruikers een rol speelt. Complexiteit is een eigenschap die in de literatuur steeds weer naar voren komt als een belangrijk belevingskenmerk (bijvoorbeeld Kaplan & Wendt 1972, Berlyne 1971). Het is synoniem met afwisseling, variatie, diversiteit, verscheidenheid. Dit wordt steeds beperkt tot afwisseling in *elementen*, of variatie in afzonderlijke eigenschappen. Het betreft niet de afwisseling in *relaties* tussen elementen of eigenschappen, hoewel dit strikt genomen natuurlijk ook complexiteit is. Verder wordt het begrip slechts zelden inhoud gegeven, landschappelijk gezien; wanneer is een landschap complex en wanneer niet? en: wat draagt wel bij tot complexiteit en wat niet? Al met al blijft het tot nu toe een uiterst vaag begrip waar men in de planning nog weinig mee kan doen.

Kernvraag in de interviews was: Waarin zit de afwisseling in het gebied? Om dit te achterhalen zijn, behalve de vragen, ook weer foto's gebruikt. De vragen waren gericht op de mate van afwisseling in een groot aantal elementen en in hoeverre deze afwisseling ook gecombineerd voorkomt.

Uit de reacties van de ondervraagden bleek het begrip een complexe inhoud te hebben; er zijn tenminste drie verschillende en onafhankelijke aspecten aan, namelijk *schaalniveau*, *kader en soort*. Deze zullen nu achtereenvolgens worden behandeld.

5.2.1 Schaalniveau

Bij 'complexiteit' moeten tenminste drie schaalniveaus worden onderscheiden: gebiedsniveau, deelgebiedsniveau en detailniveau. Deze niveaus variëren niet onafhankelijk van elkaar; het zijn eerder integratieniveaus. Hoewel de indeling van globaal naar concreet loopt, gaat het in de waarneming andersom; daar vindt *integratie* van informatie plaats. Beeldvorming is geen deductief maar een inductief proces. Er wordt waargenomen op detailniveau en geconcludeerd; dat leidt tot beeldvorming op gebiedsniveau. De geconstateerde afwisseling op deelgebiedsniveau is het eerste integratieniveau, dat op gebiedsniveau het tweede. De onderscheidingen worden met het stijgen van het niveau grover. Dat blijkt bijvoorbeeld als Enschede-Noord als geheel wordt vergeleken met omringende gebieden.

52: 'Bij Lochem is het landschap anders, heuvelachtiger en grotere landerijen, maar geen andere natuur.'

27: 'Ten noorden van Almelo is het heel anders, heel vlak. Hier is meer bos.'

60: 'Hier heb je grotere eenheden bos dan in Enschede-Zuid.'

Gebiedsniveau

Er zijn drie componenten: (een component is niet hetzelfde als een gebiedsdeel omdat het geen geografische eenheid hoeft te zijn)

- bos
- boerenland en
- de relatie daartussen

Bos	<- Relatie ->	Boerenland
soort bos	afwisseling in:	soort bedrijf
beheersvorm	hoe ze ten opzichte van	grootte van het bedrijf
functie	elkaar liggen, bijvoorbeeld	moderniteit van het bedrijf
	kleine weiltes in bos	perceelsgrootte
		regelmaat van de percelen

Fig. 20 De componenten van complexiteit op gebiedsniveau

Deze componenten zijn bij structuur (paragraaf 5.1.1) ook al behandeld. Er wordt afwisseling in bos (natuur), in agrarisch gebied en in hun onderlinge relatie gezien.

59: 'Het is allemaal zo afwisselend hier, dan weer weiland, dan weer bos. Maar ook dat is weer afwisselend. Zo kun je verschillen in eigenaar zien, bijvoorbeeld aan het hout: boerderijen met veel wallen of bossen erbij, of met weinig, bijvoorbeeld de kleine boerderijen. Het is hier overal ook erg grillig.'

25: 'Er is hier bos, open plekken, weilanden, houtwallen, slootjes; veel afwisseling. Alles bij en door elkaar, dat hoort hier.'

Deze drie componenten zijn niet algemeen geldig. In andere gebieden kunnen er meer of andere componenten zijn. In Enschede-Noord zelf is het al bijna zover dat er een vierde component bijkomt, namelijk de verstedelijking — en verstedelijking dan niet alleen als stadsuitbreiding maar ook als randstedelijke activiteiten in het buitengebied. Vrijwel alle ondervraagden constateerden een toenemende stedelijke druk.

39: 'Enschede komt hier op aan (hier = Lonneker). Er is meer gebouwd dan dat er aan natuur veranderd is.'

61: 'Het is hier dringen geworden: recreatie, boeren, vliegveld, bebouwing, wegen, industrie. De druk op het gebied neemt steeds toe. Dat botst en geeft spanningen. Het is ook een achteruitgang voor het landschap.'

62: 'Waar de TH is gekomen is het landschap kapot gemaakt, ook in de omgeving, met die bungalows.'

15: 'De stad rukt op, en het verkeer.'

35: 'De bebouwing rukt steeds meer op. Daar moet niet meer van bijkomen.'

Hoewel de verstedelijking in Enschede-Noord groot is, noemt niemand hierbij de bestaande burgerwoningen in het buitengebied als negatieve factor. Kennelijk is men eraan gewend en vindt men ze erbij horen. De uitbreidingen van Lonneker en het volbouwen van het gebied tussen Enschede en Hengelo worden wel als negatieve factor genoemd.

Deelgebiedsniveau

Elke component (bos, boerenland en hun relatie) kan variëren per deelgebied. Zo werd opgemerkt dat de boerenbedrijven oostelijk van de Oldenzaalsestraat groter zijn dan die westelijk daarvan (60), of dat ze rond Glanerbrug kleiner zijn (28). Een ander verschil is tussen oud en jong.

45: 'Het landschap bij Driene is anders dan de rest, ouder, een essenlandschap, je hebt hier nog hoog en laag. Richting Glanerbrug heb je meer vlaktes. Vroeger was dat heide. Dat is pas 80 jaar in cultuur.'

Dus historisch gezien heb je twee deelgebieden, het essenlandschap zoals hier bij Driene en het veengebied langs de grens bij Glanerbrug.'

Ook de foto-indelingen geven een waargenomen complexiteit op deelgebiedsniveau aan. Deze is echter niet groot. De grootste bron van complexiteit ligt nog een niveau lager.

45: 'Het landschap is in zijn delen niet duidelijk anders, alleen plaatselijk is het anders.'

27: 'Eigenheid is afhankelijk van de schaal. In grote lijnen is het hier hetzelfde: bos afgewisseld met landbouwgebied. Maar Hoge Boekel is een heel ander soort bos dan bij Driene.'

Detailniveau

Dit is afwisseling in details, in landschapselementen. Bij bossen bijvoorbeeld in paden,

boomsoort, grootte van vakken. In de component 'bos' wordt meer variatie gezien dan in de component 'boerenland'.

31: 'Veel bos met afwisselende begroeiing van beuken, naaldhout, Amerikaanse sierkers en veel vogels en wild. Maar buiten het bos vind je maar één soort begroeiing: mais. Alle rogge, haver, e.d. is mais geworden. En mais is eng.'

Op detailniveau heeft het gebied een hoge mate van complexiteit, het varieert vrijwel op alle landschappelijke kenmerken, zoals nat-droog, hoog-laag, open-besloten, type begroeiing en zelfs de bodem. Er komen nog veel beken, landgoederen, wallen, boerderijen, voor in een grote variatie; het landschap is onregelmatig, er zijn geen rechte lijnen. Voorbeelden:

Landgoederen

37: 'De landgoederen zijn ontworpen door landschapsarchitecten. De Ter Kuiles hadden Wattèz; die ontwierp meer natuurlijk, met bosjes en houtwallen. Dat ligt er nog vrijwel ongeschonden bij. De Van Heeks hadden landschapsarchitecten die monumentaler ontwierpen, zoals het sterrenbos, met grote lanen. Er was wat dat betreft enige naijver.'

59: 'De landgoederen zien er allemaal anders uit. De textielbaronnen lieten de ontwerpers van hun tuinen overal vandaan komen, tot uit Engeland. Ze namen niet allemaal dezelfde, maar concurreerden een beetje met elkaar, dat de ene tuin mooier en beter was dan de andere.'

60: 'De landgoederen hebben in hun bossen een enorme verscheidenheid, het zijn geen monoculturen van dennen.'

Beken

16: 'Bij Hoge Boekel zien ze er anders uit, rustiger, meer in overeenstemming met het veenachtige karakter van het gebied daar.'

Boerderijen

4: 'Er zijn drie typen: de oude Twentse boerderij met bovenkamer, de gewone Twentse boerderij van na de oorlog, nog steeds één gebouw, en de moderne vorm van ligboxstallen met een losse woning. Hierbinnen zijn dan nog varianten door verschil in type bedrijf en in individueel ondernemerschap.'

1: 'De ene boer heeft het geleidelijk aangepast, de ander is rigoreuzer te werk gegaan.'

16: 'Er zijn wel verschillen in ouderdom.'

19: 'Er zijn wel veel verschillen tussen boerderijen onderling, maar het is allemaal hetzelfde type, allemaal varianten op één type. Het verschil wordt bepaald door het bedrijfstype en hoe het met het bedrijf gaat.'

Bodem

43: Eigen karakter? 'Er is hier een andere grondsoort, het is hier heel onregelmatig, zand met leemlaag.'

Open-besloten

Opvallend is dat de essen algemeen gekend worden, en dat ze niet zozeer gezien worden als behorend tot het hoog-laag aspect, maar tot het aspect open-besloten.

43: 'De essen zijn grote open stukken.'

Hoog-laag

42: 'Er zijn aanzienlijke hoogteverschillen in het landschap die niet direct zichtbaar zijn.'

Natuur

'Natuur' is een veelomvattend begrip in het gebied en er is een rijke natuurbeleving. Wallen, weilanden, koeien, paarden, beken, lanen, zandpaden (ook nog halfverhard), gewassen, tuinen van buitens, het is allemaal natuur. Door de eenzijdige beplanting met mais gaat een deel van deze rijke natuurbeleving echter verloren. Juist omdat afwisseling in natuur zo op prijs wordt gesteld is er een vrij algemene afkeer van mais.

30: 'Het is jammer van die mais; dan heb je geen afwisseling meer. Over de grens vind je nog rogge, gerst en haver, maar hier niet meer.'

5.2.2 Kader

Behalve in niveau kan er verschil zijn in het *kader* waarbinnen complexiteit voorkomt. Er is dan gebonden en ongebonden complexiteit. Gebonden wil zeggen: binnen een duidelijk kader. Ongebonden wil zeggen: niet binnen een duidelijke kader. Bijvoorbeeld:

17: 'Er zijn vooral veel wegen bijgekomen. Het landschap is daardoor ingewikkelder geworden in zoverre dat het moeilijker is om er de weg te vinden. Visueel is het niet ingewikkelder of monotoner geworden, maar er zit geen lijn meer in.'

Hier is dus tegelijk een afname van structuur ('er zit geen lijn meer in') maar een toename van complexiteit, maar dan negatieve complexiteit, in de zin van oriëntatiemoeilijkheid, niet als visuele afwisseling. Deze combinatie werkt verwarrend. Een kader waarin de beleving van complexiteit duidelijk geplaast wordt, is het verleden. Op grond daarvan wordt geconstateerd dat veel complexiteit verloren is gegaan en dat dit proces nog steeds door loopt.

31: 'Het boerenland verzakelijkt, wordt monotoner.'

34: 'Het onderscheid veen-hoge grond is niet meer te zien nu het goed gedraineerd is. De essen zijn strakker en kaler geworden. Er zijn veel paden en wallen verdwenen. Er zijn nu te grote, kale percelen.'

42: 'Vroeger woonde men bij de koeien. Het vee is nu uit de boerderij, in de ligboxstal. Alles is rechthoekig geworden, ook het landschap.'

40: Veranderingen? 'Het land is relatief iets eentoniger geworden.'

5.2.3 Soort complexiteit

Er zijn verschillende soorten complexiteit. Er is afwisseling in elementen maar ook in de relaties tussen elementen, in gebruik maar ook in beeld.

Elementen en relaties tussen elementen

Afwisseling in elementen is hierboven afwisseling op detailniveau genoemd. Het kenmerk 'onregelmatig' hoort hier ook bij. Afwisseling in de relaties tussen elementen betreft meer de *ingewikkeldheid* van een landschap, een landschap kan al of niet ingewikkeld in elkaar zitten. In Enschede-Noord is er zowel afwisseling in de elementen als in de relaties tussen elementen. Zo wordt opgemerkt dat er verschillen in hoogte zijn en verschillen in nat en droog, maar tussen die twee hoeft geen relatie te bestaan; natte plekken kunnen zowel in de lage als op de hogere gedeelten voorkomen.

31: 'Er is wel nat-droog verschil, en hoog-laag, maar nat is niet hetzelfde als laag en droog niet hetzelfde als hoog.'

32: 'Het vliegveld is natter, hoewel het hoger ligt.'

Men wordt echter niet in de war gebracht door deze veelheid van afwisseling. Want hoewel het gebied wel als afwisselend wordt ervaren, vindt men het niet ingewikkeld. De term 'ingewikkeld' is ook door geen enkele respondent gebruikt bij het beschrijven van het karakter van het gebied ('afwisselend' wel). Afwisseling en ingewikkeldheid zijn dus niet hetzelfde. Bijvoorbeeld:

28: 'Het is een afwisselend landschap: bos met op de achtergrond houtwallen. Je hebt verschillende soorten bos. [Dus ook nog afwisseling op twee niveaus]. Maar het landschap is niet ingewikkeld. Het is de afgelopen 45 jaar ook niet eenvoudiger geworden.'

30: 'Het gebied wisselt af door bos en weilanden. maar het is geen ingewikkeld gebied, het zit eenvoudig in elkaar.'

10: 'Het landschap is niet ingewikkeld, integendeel! Het is schitterend, boeiend, afwisselend.'

Overigens wordt wel onderkend dat het gebied voor een buitenstaander ingewikkeld zou kunnen zijn, maar dat geldt niet voor henzelf.

43: 'Het gebied is zeker niet ingewikkeld. Misschien voor anderen, van buiten, maar niet voor ons. Ik zou in het gebied bijvoorbeeld zeker niet verdwalen of de weg niet kunnen vinden.'

Gebruik en beeld

Het verschil tussen complexiteit in gebruik en in beeld wordt goed geïllustreerd door respondent 17, die opmerkt dat het landschap visueel niet ingewikkelder is geworden (beeld),

maar dat het wel moeilijker is geworden om er de weg te vinden (gebruik). Dit komt omdat er enerzijds meer wegen bijgekomen zijn, en anderzijds de differentiatie in wegen is verdwenen sinds er meer verhard zijn.

Er is dus tegelijkertijd een grotere hoeveelheid en een grotere uniformiteit van wegen. Dit is zelfs het tegenovergestelde van complexiteit, maar het werkt wel verwarrend voor het gebruik omdat het moeilijker wordt om de weg te vinden. Meer en uniformere wegen leiden tot een *toenemende* gebruikskomplexiteit en tot een *afnemende* visuele complexiteit.

5.2.4 Conclusies met betrekking tot complexiteit

In Enschede-Noord wordt met een beperkt aantal eenvoudige elementen, namelijk begroeiing, zandwegen, akkers, weilanden en beken, een complex landschap en een rijke beleving verkregen doordat ze in steeds wisselende combinaties voorkomen. Visueel gezien is het landschap een complex verhaal zonder dat er complex materiaal wordt gebruikt. De complexiteit zit zowel in de variatie in fysieke elementen als in gebruiksvorm.

Het bestaan van de drie complexiteitsniveaus is van tevoren niet onderkend. Er is eigenlijk alleen gevraagd naar afwisseling op detailniveau, en met de foto's op deelgebiedsniveau. In verder onderzoek zou complexiteit op gebiedsniveau, deelgebiedsniveau en detailniveau bekeken moeten worden. Daarnaast zijn er verschillende soorten complexiteit, bijvoorbeeld in beeld en in gebruik.

De aanwezige complexiteit wordt ervaren als rijkdom, mits zij binnen een duidelijk bepaald kader geplaatst kan worden. Dit kader is in Enschede-Noord de combinatie natuur — landbouw. Men wil die complexiteit graag behouden en er is een grote angst dat zij bij de herinrichting verloren zal gaan.

27: 'Dat is het grote nadeel van een herinrichting: dat het grootschaliger wordt en dat er minder natuurwaarden overblijven.'

55: 'Grond niet rechtschuiven, essen erin laten. Wallen en hoekjes moeten blijven.' Dat maakt het knus'.

46: 'Het mooie behouden is ook landinrichting.'

5.3 De relatie tussen structuur en complexiteit

Complexiteit blijkt *niet* de 'contramal' van structuur te zijn; het zijn niet twee polen van één schaal maar *aparte* belevingsdimensies. Ze hebben ook niet steeds dezelfde makers. De wisselwerking tussen boer en landgoedeigenaar is vooral verantwoordelijk voor de complexiteit. Hoewel twee verschillende begrippen, liggen structuur en complexiteit inhoudelijk toch dicht bij elkaar.

19: 'Er zijn geen grote landschappelijke verschillen binnen het gebied. Het is allemaal afwisseling tussen landbouwgebieden en natuurgebieden. Het is niet één groot gebied dat hetzelfde is maar een afwisseling van plekken en de verschillen zitten in de natuur.'

21: Opbouw? 'Het gebied is toevallig zo gegroeid; het is een verzameling losse landgoederen. De karakteristiek is afwisseling en onregelmatigheid. Die karakteristiek vind je niet overal in dezelfde mate.' [dus óók nog afwisseling in de afwisseling]

In Enschede-Noord is afwisseling of complexiteit dus een structuurkenmerk (structuur in de zin van de wijze waarop een geheel is opgebouwd en de delen (en elementen) ten opzichte van elkaar zijn gerangschikt). Dit is verwarrend.

Hoewel er in geografische zin geen structuur wordt gezien, is er ook geen behoefte aan het áánbrengen van wat ontwerpers een 'heldere structuur' noemen. De bewoners lijken zo'n structuur juist eerder te vrezen, omdat die neerkomt op een versimpeling die ten koste gaat van de complexiteit. De afwezigheid van een systematiek geeft juist extra afwisseling en verrassing, een gevoel van avontuur, van een spannend landschap, steeds weer anders.

5.4 Hoe functioneert het landschap

De eerste vraag die beantwoord is, luidde: hoe zit het landschap in elkaar? Dit is onderzocht aan de hand van structuur en complexiteit. De tweede vraag is: hoe functioneert het landschap? Naast de fysieke structuur van het landschap zijn er namelijk meerdere functionele structuren te onderscheiden, bijvoorbeeld een landbouwstructuur, een recreatieve structuur, een infrastructuur. Nagegaan moet worden hoe deze functionele structuren zich verhouden tot, of welke invloed zij hebben op, de fysieke structuur. Dit is in de enquête op twee manieren benaderd: vanuit gebruikersgroepen en vanuit gebruiksvormen.

5.4.1 Gebruikersgroepen

Bij de opzet van de steekproef is uitgegaan van drie groepen: boeren, burgers (stadsbewoners) en buitenlui (niet-boeren, bewoners van het buitengebied). Later is de groep boeren onderverdeeld in full-time boeren, part-time boeren en hobbyboeren. De laatste twee groepen boeren zijn slechts in geringe mate vertegenwoordigd. Ze kunnen echter ook niet beschouwd worden als burgers of buitenlui, omdat ze toch andere wensen en belangen hebben. Wegens de geringe aantallen kunnen er geen verantwoorde uitspraken over hen worden gedaan.

Hebben de drie groepen een verschillende visie op structuur en complexiteit? Dit is nagegaan met een chi-kwadraat toets. Er bleken geen significante verschillen te zijn. Geconcludeerd kan worden dat iedereen structuur en complexiteit op dezelfde manier beleeft. (Er waren evenmin significante verschillen tussen mannen en vrouwen). Er was slechts één verschil significant: boeren zien meer variatie in boerderijtypen dan de beide andere groepen (wat logisch lijkt). Er kan dus gesproken worden van algemene gebiedskwaliteiten in dit opzicht. Uit andere vragen blijkt echter dat er soms wel verschil in wensen is tussen groepen, of in accenten die zij leggen. Voor de burgers en buitenlui zijn bijvoorbeeld de oude kerkepaden en de zandpaden van grote betekenis. Dit zijn als het ware *draggers* van de recreatieve structuur, voor wandelaars, fietsers, paardrijders en zelfs recreatieve automobilisten. Nu zijn er zandwegen in de bossen en in het agrarisch gebied. Voor de recreanten vormt dit één structuur, één samenhangend systeem van 'landschapsgenietingsmogelijkheden'.

Omdat het hier (ook) om een functionele structuur gaat zijn de gebruiksmogelijkheden heel belangrijk: hoe worden de paden onderhouden, hoe is het beheer? Voor een functionele structuur zijn inrichting en beheer niet te scheiden. Nu hebben zandwegen in het agrarisch gebied ook een agrarisch gebruik. Dit stelt extra eisen aan het onderhoud. Hierop wordt teruggekomen bij de planvorming (hoofdstuk 8).

Recreanten, maar ook de bewoners van het buitengebied, willen graag dat een systeem van zandpaden in stand blijft. Niet elke individuele zandweg hoeft hiervoor gespaard te worden. Een aantal mag worden verhard (maar liever niet geasfalteerd), een aantal mag worden

opgeruimd, een aantal mag worden verlegd, maar *als systeem* of structuur moeten ze blijven. Kerkepaden en rechten van doorgang en overpad horen hier ook bij. 'Als systeem' wil onder andere zeggen dat ze in veel gevallen ook onderling verbonden zijn. Dit geldt vooral voor ruiters en aangespannen ridders.

Agrariërs hebben waarschijnlijk wel de sterkste invloed op structuur en complexiteit. Deze invloed werkt echter niet steeds in dezelfde richting, met name bij complexiteit. Er zijn invloeden die de complexiteit verhogen:

1: 'Verschillen tussen boerderijen zijn nu groter dan vroeger. De ene boer heeft zijn boerderij geleidelijk aangepast, de andere is rigoreuzer te werk gegaan.'

10: 'Hier is eigenlijk geen gebiedstype boerderij. Alle boerderijen hebben zich individueel ontwikkeld.'

2: 'De boerderijen hier zijn allemaal hetzelfde type, uitgedokterde ligboxenstallen en boerderijen als villa's. Een ligboxenstal naast een villa staat heel stom.'

Bij 1 en 10 gaat het om systeemgebonden complexiteit, het betreft elementen van één systeem; bij 2 gaat het om niet-systeemgebonden complexiteit; een villa vormt deel van een ander systeem dan een boerderij; twee systemen verwarren 'staat stom'. Deze vorm werkt eigenlijk alleen verwarrend.

Er zijn ook invloeden die de complexiteit verlagen:

54: 'Vroeger waren de boerderijen kenmerkend voor de omgeving. Met de nieuwbouw niet meer.'

48: 'Vroeger kon je zien of de boerderij eigendom of pacht was, en tot welk landgoed ze behoorden.'

Een andere complexiteitsverlagende invloed hebben de nabuurschappen waarin alle boeren, maar ook niet-agrarische bewoners in het buitengebied, vroeger georganiseerd waren — en voor een groot deel nog zijn.

47: 'Als er één gaat schilderen gaat iedereen schilderen; als er één gaat snoeien doet iedereen het.'

44: 'Nabuurschap kun je aan het landschap zien doordat alles mooi onderhouden is. Dat gebeurt wel afzonderlijk, maar ook voor de omgeving.'

5.4.2 Gebruiksvormen

Deze zijn onderzocht via de houding van de ondervraagden jegens een aantal bestaande, niet-agrarische activiteiten in het buitengebied, zoals een camping, de nieuwe golfbaan, een tuincentrum. Voor zover de resultaten betrekking hebben op de beleving van structuur en complexiteit van het landschap worden ze hier behandeld. Voor zover ze betrekking hebben op de toekomst van het gebied worden ze behandeld bij de planvorming (hoofdstuk 8). De verschillende activiteiten worden afzonderlijk besproken.

Tot voor kort kenmerkte het landschap zich door een hoge mate van stabiliteit. Dit betekent niet dat er geen veranderingen hebben plaatsgevonden. Integendeel, algemeen vindt men dat het landschap met de tijd mee gaat. Maar het zijn geen veranderingen in het karakter van het landschap, eerder nieuwe invullingen van bestaande patronen.

29: 'Het landschap gaat met zijn tijd mee, hoewel het in zijn opbouw wel hetzelfde is gebleven.'

30: 'Geen grote veranderingen. Er is wel gekapt, maar ook weer aangeplant. In het algemeen is het een stabiel landschap.'

Een van die stabiele karaktereigenschappen is rust. Die dreigt bij de invoering van niet-agrarische activiteiten nog wel eens verloren te gaan.

54: [Commentaar bij de camping en de golfbaan]: 'Het wordt daar drukker, er komt veel verkeer. Dan ben je de rust ook kwijt.'

Het karakter van het landschap wil men graag bewaren. Dit betekent dat er bij veranderingen uitgegaan moet worden van het bestaande patroon; geen grootscheepse nieuwe ontwikkelingen, geen uniformiteit van oplossingen, maar inspelen op de eigenschappen en mogelijkheden van concrete plekken. Per plek moet worden bekeken wat de beste oplossing of mogelijkheid is.

34: 'Je moet in kleine stukjes denken en naar de aard van de plek kijken en hoe die in zijn omgeving ligt.'

19: 'Als er nieuw bos komt, dan niet één groot complex, maar in kleine plekjes; inspelen op plaatselijke mogelijkheden.'

20: 'Het landschap is hier niet voortdurend grootscheeps aangepast. In Ootmarsum is dat veel erger. Toch is het landschap wel meegegaan met de tijd.'

Men wil dus eerder de aard van werken van de actoren in het landschap stabiel houden — en de aard van hun wisselwerking — dan dat men de uiterlijke verschijningsvorm van het landschap zou willen fixeren. De relatie tussen de actoren moet stabiel blijven maar de invulling van die relatie moet dynamisch blijven. Zo gaat het landschap tegelijk mee met de tijd en blijven toch de kwaliteiten bewaard.

48 [Op de vraag of er plekken zijn die aan vroeger doen denken]: 'Nee, het landschap is met zijn tijd meegegaan.'

[en bij de vraag naar mogelijkheden voor natuurontwikkeling]: 'Geen hei, dat past hier niet meer, dat is uit de tijd.'

Een aantal veranderingen, in de vorm van niet-agrarische activiteiten in het buitengebied, is gefotografeerd. Hiervan worden besproken:

- wegafsluiting;
- een paardewei; een door een burger opgekochte boerderij die daar paarden is gaan houden;
- de nieuwe golfbaan;
- een camping;
- een tuincentrum met kassen.

Per foto is gevraagd of de activiteit paste in het landschap. Geen enkele activiteit werd unaniem afgewezen; alle hadden voor- en nadelen. Deze variëren per groep. Zo hadden boeren vaak minder bezwaren dan stadsrandbewoners omdat vrij ondernemerschap voor hen belangrijk is, terwijl het bij stadsrandbewoners vooral om het beeld gaat. Alle activiteiten hadden consequenties in twee opzichten, *maatschappelijk* of sociaal en *landschappelijk* of fysiek. Soms lopen deze door elkaar heen, soms vindt er een afweging plaats. De reacties op een aantal activiteiten volgt hieronder. Daarbij worden ook zoveel mogelijk de bovengenoemde dilemma's behandeld en hun gevolg voor structuur en complexiteit.

Wegafsluiting

Als voorbeeld is de afsluiting van de Bosweg genomen. Alle ondervraagden bewogen zich regelmatig door het gebied, te voet, per fiets, per auto en/of per paard of koets. Elk vervoersmiddel stelt zijn eigen eisen aan ontsluiting en voorzieningen. Deze zijn weliswaar niet systematisch onderzocht, maar in de enquêtes is veel commentaar gegeven over de verkeerssituatie en de infrastructuur in het gebied. Geconstateerd werd dat deze te wensen over laten. Vroeger was dat niet het geval, maar er komen steeds meer klachten.

34: 'De grote wegen zijn obstakels geworden. Het landschap wordt door de wegen kapot gemaakt, het gebied wordt helemaal doorsneden door wegen.'

De opbouw wordt dus gefragmenteerder en minder inzichtelijk.

De houding jegens het afsluiten van de Bosweg is ambivalent: de helft van de ondervraagden heeft geen bezwaar, de andere helft wel, of ziet voor- en nadelen. Men verwijt de gemeente dat zij enerzijds wel economisch verkeer aantrekt, maar anderzijds fysiek verkeer bemoeilijkt door wegen en terreinen (UT) af te sluiten. Als samenvatting van de bezwaren kan een stelling uit het proefschrift van een UT-ingenieur (W. van Luenen) dienen:

'De aanpak van de gemeenten Hengelo en Enschede bij het afsluiten van de Bosweg voor doorgaand verkeer getuigt niet van een systeembenadering.'

De aanleg van het industriegebied ten oosten van Enschede betekent aantrekken van

economisch verkeer. Dit zou de aanleg van een rondweg vergen die het essengebied zou doorsnijden. Dit wordt gezien als een sterke aantasting van de nog steeds gave opbouw van dat gebied. Hetzelfde geldt voor de rondweg om Lonneker en de aanleg van andere wegen.

36: 'Er moet ook een nieuwe weg komen van de TU naar de Weerslose weg. Als dat gebeurt is het gebied hier kapot, met afsnijding van percelen.'

64: 'De rondweg om Lonneker zou hier over de es gaan. Dat zou vreselijk zijn.'

Hoewel de aanleg van wegen vooral effect heeft op de opbouw, zijn er ook effecten op de complexiteit, vooral van autosnelwegen. Dit is een negatief effect.

61: 'Sinds de A1 er is is het hier veel drukker geworden, en niet alleen met verkeer. Want overal langs snelwegen verschijnen kantoren en industrie en het bos erlangs verdwijnt; je rijdt niet meer door het landschap maar tussen grote gebouwen.'

59: 'Er moet een rondweg om Enschede komen. Als dat gebeurt, met aansluiting op de A1, dan blijft het daar niet bij, dan komen er ook bedrijven; en dan verandert er heel veel.'

De verhouding tussen de landschappelijke opbouw en de infrastructuur is dus heel gevoelig. Vooral nog worden de drukke wegen echter eerder als psychische dan als fysieke barrière ervaren. Mensen die barrières ervaren gaan daarom nog niet minder wandelen of fietsen, noch zien zij daartoe minder mogelijkheden. Ook zien zij het gebied niet als meer versnipperd door die barrières. Maar het gebied nadert wel een kritische grens.

Een paardewei

Het gaat hierbij om het feit dat boerderijen worden gekocht door burgers die paarden gaan houden en daartoe stallen bouwen, weilanden afzetten met lint, en dergelijke. Gevraagd werd of men hiertegen bezwaren had, kwantitatief (het aantal), of kwalitatief (de bijgebouwen). 57% heeft geen bezwaar, 38% wel, de rest heeft geen mening. Als nadeel wordt genoemd dat ze niet echt in het landschap passen en dat het jammer is dat er boeren weg moeten; een voordeel is dat karakteristieke bebouwing op deze wijze bewaard blijft.

15: 'Misschien is dit wel de beste oplossing voor het behoud van de boerderijen.'

49: 'Een voordeel is wel dat het dan toch nog landelijk blijft.'

20: 'Het alternatief is mais en dat is veel storender. Met paarden blijft het toch min of meer agrarisch.'

25: 'Er kunnen beter paarden lopen dan een groot vee fokbedrijf.'

63: 'De overheid koopt ze niet en zo blijf je toch een landelijk aanzicht houden.'

Behoud van karakter is dan ook precies de eis die aan het bouwen van stallen en dergelijke wordt gesteld: ze houden in de stijl van het hoofdgebouw, de boerderij.

29: 'Je zou in stijl moeten bijbouwen, ouderwets.'

48: 'Als er bijgebouwd wordt dan in de trant van het landschap.'

19: 'Of het acceptabel is hangt meer af van hoe het uitgebouwd wordt. Dat moet wel in de stijl van de oorspronkelijke boerderij.'

28: 'Bij- en verbouw aan regels binden. Dan is dit de minst slechte oplossing. Verval is nog erger.'

63: 'Geen buitenbakken, geen witte hekken, e.d. Voorwaarden stellen wat betreft landschappelijke inpassing.'

Er is wel een gevaar van groei:

32: 'Ik zie graag een mooi paard, maar liever geen manege.'

Dit is een algemeen dilemma, ook bij de andere functies; een dilemma dat direct verband houdt met de opbouw en de complexiteit van het gebied. Als de functies nog klein zijn laat je ze toe en als ze groeien kun je niet meer terug. In het begin kan het landschap ze nog inpassen en herbergen zonder dat ze de eenheid aantasten. Maar dan gaan ze groeien en worden het Fremdkörper die het landschap van binnenuit versnipperen. Er wordt daarom verwacht dat de gemeente niet alleen kwalitatief maar ook kwantitatief beperkingen oplegt en regels stelt.

51: 'De gemeente moet beperkingen stellen aan het bouwen van stallen. Ik ben blij dat de gemeente paal en perk stelt aan zomerhuisjes.'

Naast het landschappelijk aspect is er ook een sociaal aspect.

34: 'Geen grote hekwerken eromheen maken, dat past niet in het landschap en ook niet in het nabuurschap; het is een fysieke en een sociale afsluiting. Afbakenen is niet Twents.'

In feite is elke paardewei een vreemd element in het buitengebied; het voegt niet-systeemgebonden (= verkeerde) complexiteit toe.

De nieuwe golfbaan

Ook dit is een voorbeeld van niet-systeemgebonden complexiteit, van een Fremdkörper in het landschap. Hierbij doet zich het verschijnsel voor dat op zich het landschap van de golfbaan best mooi gevonden kan worden, maar dat dit toch slecht past in het totale landschap van Enschede-Noord. Bij de beoordeling blijkt de geheelwaarneming de waardering toch sterker te bepalen dan de aard van het element, zowel bij een tegemoetkomende als een afwijzende houding.

54: 'Het is wel mooi, maar geen echte vooruitgang.'

28: 'Het is puur cultuur in plaats van natuur.'

De golfbaan heeft consequenties voor de opbouw in zoverre dat het eveneens een uitholling van het gebied van binnenuit is, een vorm van versnippering, en sterker dan een paardewei omdat hij veel groter is, veel meer verkeer aantrekt en als voorziening ook sterker afwijkt dan een verbouwde boerderij.

61: 'Voor de boeren is dit een onomkeerbare ontwikkeling. Bovendien past het niet in het Twentse landschap, het is een nep landschap, puur en alleen voor golfers aangelegd. Je gooit wéér een stuk landschap weg van een toch al schaars goed.'

Een camping

In het algemeen is de acceptatie van niet-agrarische functies in het buitengebied tamelijk groot. Een uitzondering vormt een camping. Tegen andere functies had gemiddeld maar 31% bezwaar; tegen de camping was dat 71%, om een aantal redenen:

- een camping heeft niets gebieds-eigens;
- het aanzicht is lelijk; dat zou je moeten afplanten;
- het brengt veel drukte met zich mee,
- en rommel en vervuiling;
- het is ruimtebeslag waar ruimte toch al schaars is.

Dit is vooral een effect op complexiteit, het toevoegen van niet-systeemgebonden elementen (het heeft niets gebieds-eigens).

Fig. 21 De camping bij Glanerbrug

Een tuincentrum met kassen

Dit wordt gezien als een semi-agrarische functie.

47: 'Het hoort meer bij de landbouw dan op een industrieterrein.'

48: 'Mag wel in het buitengebied; een tuinderij hoort erbij.'

Het effect van toevoeging van niet-systeemgebonden complexiteit is hier dus het geringst van de beschouwde maatregelen. Toch had nog bijna de helft (44%) bezwaar, want echt inpasbaar in het landschap is een tuincentrum toch eigenlijk ook weer niet.

19: 'Een boomkwekerij is eigenlijk niet zo mooi in het landschap. Zo'n bunder met van die rechte rietjes, zo recht op een rij.'

27: 'Rijen boompjes is anders dan weilanden met houtwallen.'

43: 'Als afwisseling wel aardig, past wel in het gebied. Maar als je het landschap echt wilt houden dan horen ze hier niet.'

45: 'Niet op allerlei plekken coniferen inpoten, zoals bij Deurninge. Daardoor geeft het buitengebied een versnipperde indruk.'

Er is dus zowel een effect op de opbouw (versnippering) als op de complexiteit (afwisseling).

De bezwaren richtten zich vooral tegen de kassen; ook het meest gebiedsvreemde element.

61: 'Een tuincentrum past niet in het landschap, evenmin als een boomkwekerij, met van die rechte rijen coniferen. Maar kassen passen hier helemaal niet in het landschap, dat is voor het Westland.'

Ook hier moet de gemeente regels stellen en grenzen aan groei:

46: 'Er moet ruimte voor blijven, maar er moeten eisen aan gesteld worden. En het mag niet op waardevolle plekken.'

Een randgeval (letterlijk!) zijn de kassen bij Glanerbrug. Een aantal mensen ziet dit niet meer als buitengebied. Dat betekent dat er meer kan. De functie ligt meer in zijn 'eigen' milieu.

29: 'Gaat niet ten koste van het landschap. Bij De Snippert is het geen landelijk gebied meer, dat is dicht bij Glanerbrug. Bij Lonneker is het wel landelijk gebied.' [terwijl dat dichter bebouwd is]

30: 'Kassen passen minder in het buitengebied. Dit is net aan de rand, kan nog net. Zou ook naar industrieterrein kunnen want de bouw kan niet worden aangepast aan het landelijk gebied. Menkenhorst past beter, hoewel ook daar die strakke rijen boompjes weer niet passen.'

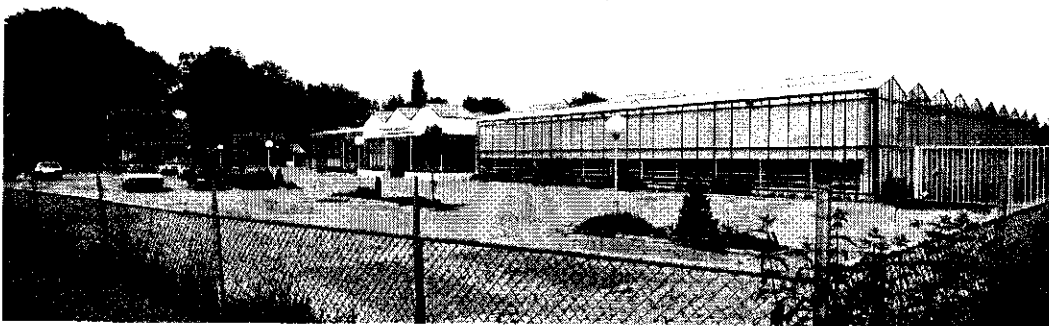

Fig. 22 Een tuincentrum met kassen

5.5 Conclusies

Structuur, of een opbouw in het landschap in geografische zin, wordt in Enschede-Noord niet waargenomen, maar ook niet gemist. Het is een begrip dat mensen weinig zegt en het is voor bewoners geen kwaliteit van het landschap.

Complexiteit is rijkelijk aanwezig in het landschap van Enschede-Noord. Het wordt door alle bewoners waargenomen en als een duidelijke kwaliteit gewaardeerd.

Niet alle soorten variatie worden gewaardeerd, maar alleen variatie die het gevolg is van de wisselwerking tussen boeren en landgoedeigenaren, inclusief de nieuwe landgoedeigenaren de natuurbeheersinstanties; maar exclusief de variatie ten gevolge van niet-agrarische activiteiten in het buitengebied. Hoe gevarieerder de wisselwerking tussen de actoren, hoe meer complexiteit.

Gelijkvormigheid in gebruik door een van beide actoren, bijvoorbeeld overal mais, leidt tot een sterke afname van complexiteit en wordt negatief beleefd.

Behalve complexiteit is ook verzorgdheid een kwaliteit van het landschap die algemeen aanwezig is en positief wordt beleefd. Afname daarin, bijvoorbeeld in het beheer door Natuurmonumenten of het Overijssels Landschap, wordt negatief beleefd.

De wijze waarop complexiteit is ontstaan en wordt beleefd pleit voor een pleksgewijze aanpak van veranderingen; voor maatwerk en geen algemene aanpak.

Zonder verder onderzoek, bijvoorbeeld in een gebied met een — vanuit geografisch oogpunt — duidelijke structuur, kunnen deze resultaten niet worden gegeneraliseerd.

6 Uitkomsten van het bindingsonderzoek

6.1 Opzet van de analyse

Het onderzoek in Enschede-Noord heeft een kwalitatief karakter. Dat wil zeggen dat het niet in de eerste plaats gaat om het verzamelen van zoveel mogelijk gekwantificeerde informatie over een verschijnsel dat vooraf door de onderzoekers nauwkeurig is afgebakend en gedefinieerd. Het begrip binding blijkt zich daarvoor moeilijk te lenen: in de literatuur is geen eenduidige omschrijving gevonden die dit mogelijk zou maken. Binding is dan ook bij de start van het onderzoek een weinig geordend, wijd en multi-interpretabel begrip. Het is een zoektocht, ook voor de onderzoekers. Binding wordt hier bewust in een sociologische context geplaatst. Het wordt — om het hanteerbaar te maken, dus als werkdefinitie — opgevat als de betekenis van het landschap voor het bestaan en bestaanskansen van mensen in de samenleving. Via een inductief proces (inductief wil zeggen: empirische informatie generaliseren naar algemene geldigheid) zal dit nog zeer globale begrip nader worden verkend. Het wordt daardoor gaandeweg concreter en tegelijk specifiek, omdat er empirisch materiaal is gebruikt dat alleen op Enschede-Noord betrekking heeft. De uitkomsten van het bindingsonderzoek gelden alleen voor dat gebied. Elders kan de binding van de mensen met het landschap weer anders zijn. De volgende werkwijze is gevolgd:

- op basis van literatuur zijn zeven dimensies in de binding onderscheiden. Deze dimensies zijn stuk voor stuk in de gesprekken aan de orde gesteld. Ook bij het commentaar op de foto's over structuur en complexiteit in het landschap en niet-agrarische ontwikkelingen zitten opmerkingen die verwijzen naar deze dimensies. De informatie uit die gesprekken wordt per dimensie gepresenteerd. Iedere respondent is natuurlijk een verhaal apart. Om toch een overzicht te geven van de betekenis van deze dimensies zijn — voor zover mogelijk — de reacties gecategoriseerd en in een gekwantificeerde vorm, dat wil zeggen als statistische categorieën gepresenteerd (6.2).
- binding krijgt bij mensen een invulling die is gebaseerd op ervaringen uit hun dagelijks bestaan. Als mensen vertellen over hun eigen binding met het gebied, dan doen zij dat in de vorm van ervaringen en verwachtingen die zij vanuit die invalshoek bundelen. Binding kan dan ook worden gezien als een soort constructie die de mensen zelf uit talrijke ervaringen opbouwen. Van sommige bindingsdimensies uit de literatuur is in die ervaringen misschien nauwelijks iets terug te vinden, andere dimensies kunnen daarentegen zeer dominant in hun ervaringen aanwezig zijn. Deze volgende stap in het inductieve proces bestaat uit een poging om de kernelementen van de binding als een constructie van bewoners te achterhalen. Dat wordt hier dan ook gedaan: de verscheidenheid van empirische resultaten uit de eerste stap zal worden herleid tot meer algemene principes die bij de geïnterviewde mensen zijn aangetroffen (6.3).
- de volgende stap is of de algemene principes een concept vormen dat door alle bewoners wordt gedeeld. In het project is een aantal formele categorieën onder de bevolking onderscheiden (doelgroepen), waarvan wordt verondersteld dat zij een adequate indeling zijn met het oog op landinrichting. De vraag is of dat vanuit de invalshoek van hun binding met het gebied ook zo is. Of doelgroepen samengevoegd kunnen worden of wellicht nog nader uitgesplitst moeten worden, komt in deze stap aan de orde (6.4).
- de uitkomsten uit voorgaande stappen leiden tot conclusies over de doelgroepen (6.5).

6.2 De bindingsdimensies

6.2.1 Instrumentele binding

Onder instrumentele binding wordt verstaan voor welk soort activiteiten mensen het landschap van Enschede-Noord nodig hebben. Dus hoe van dat landschap gebruik gemaakt wordt in het kader van hun werk, hun vrijetijdsbesteding en het wonen.

De volgende tabel heeft betrekking op het wonen. Zij vormt een eerste aanwijzing, dat de binding van de bewoners en gebruikers wel eens aanmerkelijk groot kan zijn. De gemiddelde woontuur is namelijk zeer aanzienlijk en dit geldt voor alle doelgroepen. Wat opvalt is dat niet bij de bewoners van de stadsranden, maar in het buitengebied de gemiddelde woontuur wat lager ligt. Een kwart woont daar tussen de 10 en 20 jaar in het gebied. De binding van stadsmensen (die het buitengebied alleen kennen als gebruikers) is misschien eenzijdiger, maar hoeft dus beslist niet lager te zijn dan die van de andere categorieën.

Tabel 2 Woontuur (n=61)

woontuur	1-5 jr	5-10 jr	10-20 jr	> 20 jr	totaal
in %	3.3	3.3	8.2	85.2	100.0

Het buitengebied vervult meer functies dan alleen die van woongebied. Vooral de binding van boeren kan heel breed zijn omdat zij in het gebied zelf wonen, werken en hun (schaarse) vrije tijd doorbrengen. In Enschede-Noord manifesteert zich de bijzondere verweving van werken, wonen en vrijetijdsbesteding bijvoorbeeld in een verknochtheid aan de jacht. Tegelijk is duidelijk dat de werkrelatie bij boeren heel zwaar weegt. Een economisch gezonde bedrijfsvoering is voor hen letterlijk van levensbelang en in dat verband tellen goede produktieomstandigheden heel zwaar. Dat blijkt uit hun verhalen over drie kleine ruilverkavelingen onder leiding van de Dienst Landbouwherstel die in de jaren vijftig zijn uitgevoerd en de voortdurende pogingen tot kavelruil en perceelsverbeteringen die zijn blijven plaatsvinden.

63: Onregelmatige kavels 'betekenen voor de loonwerker 70 tot 80% meer werkzaamheden'.

Landschappelijk heeft deze voortdurende zorg voor een doelmatig agrarisch gebruik in het verleden aanzienlijke consequenties gehad. Bijvoorbeeld het opruimen van houtwallen heeft daarmee te maken:

40: 'ik heb zelf de belemmeringen op mijn bedrijf opgeruimd, in tegenstelling tot mijn vader die begaan was met de natuur — en landschapswaarden van dit gebied'. En een andere agrariër zegt:

7: 'mijn vader heeft die houtwal eruit gegooid, met schop en bijl, zo'n 30 tot 35 jaar geleden. Dat stuk was zo ontzettend nat en daar moest een sloot door. Zo zijn er meer houtwallen verdwenen'.

Bij de niet-boeren in het buitengebied is de gebruikswaarde van het gebied niet toegespitst op economische doelmatigheid. Bij hen gaat het om een aangename woonomgeving in samenhang met recreatieactiviteiten als wandelen en fietsen. Hoewel zelf niet in de landbouw werkzaam, heeft een aantal van hen met de boeren gemeen dat zij jagen als hobby hebben. Zij doen dat vermoedelijk wel minder om de wildstand te reguleren (wildschade) en meer voor hun plezier. Verder valt op dat zij veel op plekken in het buitengebied wonen of in voormalige boerderijen die al lange tijd in familiebezit zijn. Voor anderen die vanuit de

stad of van elders zijn komen wonen, is het gebied een bewuste keuze geweest:

2: 'de kans om hier te wonen heb ik met beide handen aangenomen'.

3: 'Ik kom uit het westen en dat is heel anders. Dan moet je afgestemd zijn op een vierbaansweg. Dit is Twente en dit is anders... Opeens komt hier de rust, het wordt hier al direct groen en een ander wereldje, je hebt ook veel minder huizen staan, alleen hier en daar in de bosjes. Kom je terug, dan zeg je: ha fijn, we zitten weer in het groen. En zo zal het wel voor de meeste mensen zijn die hier komen: erg prettig, zo dicht bij de stad en toch kunnen wonen'.

De stadsrandbewoners kennen het gebied nu als bezoeker of recreant, maar er zijn respondenten die in het gebied zijn geboren of er hebben gewoond of gewerkt. In onderstaande tabel staat vermeld hoe vaak Enschede-Noord wordt bezocht voor een aantal recreatieactiviteiten, voor alle respondenten:

Tabel 3 Recreatieactiviteiten in het plangebied (in %, n=61)

	geen antwoord	zelden	ong. 1x per maand	vaker
wandelen	16.4	29.5	16.4	37.7
fietsen	14.8	24.6	16.4	44.3
autotochtje	21.3	52.5	16.4	9.8

Uit deze tabel komt naar voren dat het gebied veel wordt gebruikt om er te fietsen en daarnaast om er te wandelen. Buitengebiedbewoners wandelen wat vaker dan de andere doelgroepen. De stadsrandbewoners nemen vaker de fiets. Het gebied is voor autotochtjes duidelijk minder geschikt. Als de auto wordt gebruikt, dan vaak voor een tocht waarin naast het plangebied ook verderaf gelegen gebieden worden bezocht.

Voor de toekomst van het gebied is het belangrijk te achterhalen wat de opvattingen zijn over mogelijkheden en barrières om er te wonen, werken en recreëren. We komen daar bij de planningsaspecten op terug, maar hier wordt alvast vermeld dat de meesten geen grote knelpunten in het gebied ervaren. Op dit moment althans, want op de langere termijn worden er ontwikkelingen verwacht die zeker problematisch zijn (zie onder 6.2.7: de greep op het landschap). Ruim de helft (55%) noemt helemaal geen barrières tijdens het gesprek. Bij de wel genoemde barrières gaat het meestal om knelpunten in bereikbaarheid en ontsluiting van het gebied. Dat komt omdat bijvoorbeeld het verkeer op de wegen zo enorm is toegenomen, sinds het verharderen van wegen naar het vliegveld en veel andere wegen ongeveer 20 jaar geleden, de aanleg van de A1 met daarlangs de kantoren en industrie, en de uitbreiding van Losser. Andere belemmeringen worden niet als zodanig ervaren of veelal geaccepteerd zoals het vliegveld, of het waterwingebied dat nu eenmaal schoon drinkwater moet leveren en daarom maar beter gesloten voor recreanten kan blijven. Het gaat vaak om detailproblemen. Dit zijn meer wensen voor verbeteringen ('het kan altijd beter') of — in het geval van een fietser — maatregelen waarmee de geschiktheid voor recreatie kan worden geoptimaliseerd:

9: 'voor mijn gevoel kan je nu niet lekker een route maken'.

Dat blijkt ook uit de volgende tabel waarin het oordeel over de mogelijkheden voor wandelen en fietsen is vermeld.

Tabel 4 Recreatiemogelijkheden? (in %, n=61)

	g.a.	onvoldoende	voldoende
wandelmogelijkheden	29.5	9.8	60.7
fietsmogelijkheden	31.1	8.2	60.7

Tussen de respondenten onderling bestaan op dit punt weinig verschillen, een groot deel is duidelijk tevreden over de aanwezige mogelijkheden. Wensen blijven natuurlijk bestaan:

26: 'Alleen jammer van de vele bordjes met "eigen weg". En:

14: 'Heel smalle paden, zoals het kerkepad, zijn er maar heel weinig. Die moet je met een lampje zoeken. Meer van zulke paden zou ideaal zijn'.

Het bezoek aan enkele landgoederen en bossen, de 'top vier', is hier onder vermeld.

Tabel 5 Bezoek landgoederen (in %, n=61)

	g.a.	genoemd, niet bezocht	bezocht
Haagse Bos	29.5	19.6	50.8
Lonnekerberg	32.8	16.4	50.8
Hof Espelo	49.2	14.8	36.1
Hoge Boekel	39.4	27.8	32.8

Nagegaan is of er verband bestaat tussen de ligging van deze landgoederen en bossen en de herkomst van de bezoekers. Afstand speelt een rol, maar op een ingewikkelde manier omdat hier de wet van de 'intervening opportunities' geldt. Dat wil zeggen dat de nabijheid van andere landgoederen en dus alternatieve mogelijkheden mede bepalen of een plaats wordt bezocht. Het Haagse Bos wordt veel door de respondenten ten oosten van de Oldenzaalse straat bezocht. De bewoners van Lonneker hebben duidelijk méér mogelijkheden want een gedeelte kent het Haagse Bos heel goed en bezoekt het ook vaak, een ander deel juist niet. Bij de bewoners van Groot Driene is het gebied goed bekend, maar men komt er niet veel. De Lonnekerberg is bij hen eveneens bekend maar niet veel bezocht. De bezoekers van de Lonnekerberg komen relatief veel uit Enschede en het dorp Lonneker. Hof Espelo kent een trouw publiek uit de directe omgeving (vliegveld, Lonneker, Enschedese stadsrand), terwijl er minder bezoek komt uit het deel ten oosten van de Oldenzaalse straat en uit Oldenzaal. De Hoge Boekel trekt veel mensen uit Lonneker en ten zuiden van de Losserse straat. Dit landgoed is wel bij een groter publiek bekend (ook uit bijvoorbeeld de stadsrand van Hengelo), maar wordt minder bezocht door degenen die verder weg wonen (Groot Driene, Oldenzaal).

6.2.2 Incompletetheid

Plannenmakers staan voor de opgave om voor het gehele plangebied een visie op de toekomstige ontwikkeling te maken. Dit strookt vaak niet met incompletetheid als bindingsdimensie, hier omschreven als de mate waarin de mensen het gebied tot hun eigen

kennisdomein rekenen. Incompleteheid verwijst naar de delen van het gebied waarover mensen geen of weinig kennis bezitten. Kennis is in dit verband een breder begrip dan ervaring die mensen op grond van hun instrumentele binding met het landschap hebben. Kennis omvat ook datgene wat zij weten uit boeken en de krant, de media, omdat zij er zijn geboren of opgegroeid of omdat het gebied een hobby is waarover zij zo veel mogelijk willen weten etc.

Bij de respondenten verschilt deze kennis onderling aanmerkelijk, mede omdat beroep en de hoeveelheid vrije tijd uiteenlopen. Geïventariseerd is of hun kennis zich beperkt tot de directe omgeving, grotere delen van het plangebied omvat of zich uitstrekt over het gehele gebied. Bij slechts 10% beperkt de kennis zich tot de directe omgeving, 28% zegt het gehele gebied goed te kennen, zodat voor een ruime meerderheid (62%) geldt dat grotere delen van het gebied bekend zijn. De binding wat betreft kennis is dus verrassend groot. Bijvoorbeeld de foto van de omgeving van Lonneker met de kerktoren daarop wordt door 78% van de respondenten herkend. Het is meer uitzondering dan regel dat de kennis oppervlakkig en weinig accuraat is, zoals bij een allochtone bewoonster van het buitengebied:

20: 'landgoederen zijn er wel. Ze vallen op door het groene bordje dat je daar niet in mag fietsen'.

Maar ook het andere uiterste komt niet veel voor, dat wil zeggen dat men zeer gedetailleerd tot en met de samenstelling van het bomenbestand en de grondsoort per landgoed het gebied kent (14). Omdat niet-agrarische bewoners uit de stadsrand en in het buitengebied daar langdurig hebben gewoond of gewerkt maar daar nu geen dagelijkse binding meer mee hebben, nemen zij soms veranderingen in het agrarische gebied waar, die boeren niet noemen:

5: 'er zijn ongelooflijk veel wallen verdwenen. Er zijn heel veel soorten verdwenen. De waterstand is enorm gedaald. Toen we hier kwamen wonen kon je niet door de eiken kijken, zo dicht waren ze. Dat weet ik gewoon omdat ik het gebied ken'.

Bepaalde cultuurhistorische kennis is wijdverbreid. Velen noemen de oude Saksische boerderij aan de Losserse straat die op de Monumentenlijst staat. Vooral bij de boeren is veel praktische kennis aanwezig vanwege hun instrumentele binding met de grond, uit de directe omgeving maar vaak ook wel uit een ander deel van het gebied omdat ze daar grond hebben (gehad). Door hun jarenlange en intensieve verblijf in het gebied beschikken zij over ervaringskennis die in boeiende details tot uiting komt:

53: 'Hengelo ligt veel lager dan Enschede. Er is 12 meter verschil. Dat kan je goed merken als je van hier naar Enschede fietst of — zoals vroeger — als je met paard en volgeladen kar gaat'.

Wonen in de stadsrand heeft in het algemeen een meer selectieve kennis van het gebied tot gevolg: deze strekt zich voornamelijk uit tot de bossen, de landgoederen en het vliegveld. En de routes daar naar toe:

9: 'we houden er niet van om met de auto ergens naar toe gaan en dan te gaan wandelen. Nu zijn ze bezig met het fietspad langs de Weerselose weg. Ik heb nu het gevoel, hé, daar komt een opening naar dat gebied voor ons'.

Zij noemen ook de landbouwgebieden, maar die krijgen vooral betekenis doordat ze deel uitmaken van de afwisseling van het gebied.

6.2.3 Individuele of sociale invulling

Het landschap heeft voor mensen pas betekenis als het een plaats inneemt in de werkelijkheid van het eigen bestaan. Dus als het een eigen plek voor mensen is. Individuele of sociale invulling betekent hier dat er in dat landschap naast de natuur en landschapselementen ook een plaats is ingeruimd voor mensen met hun bedrijvigheid. De invulling kan namelijk puur ruimtelijk-visueel zijn, dus alleen bestaan uit landschapselementen zonder dat er een sociale

of maatschappelijke context is. De binding kan ook breder worden opgevat: als een ruimtelijke constructie die gerelateerd is aan het bestaan en de bestaansvoorwaarden van mensen en vanuit die relatie pas een echte inhoud en zinvolle betekenis krijgt. In het laatste geval maakt het ook nog uit of het landschap wordt gezien als behorend tot het eigen min of meer exclusieve domein of als een landschap waarin plaats is voor meerdere sociale groepen.

Om op deze ingewikkelde achtergrond enig zicht te krijgen is eerst gevraagd wat de mensen als hun eigen plek beschouwen. Ruim de helft (54%) ziet de directe omgeving als hun eigen plek, 40% ziet een groter gedeelte als eigen plek en voor de rest (5%) valt het eigen domein zelfs samen met vrijwel het gehele gebied. Deze invulling hoeft nog niet te betekenen dat er aandacht bestaat voor de mensen in het landschap. Zo is een van de respondenten (een stadsrandbewoner) tevens jager. Zijn eigen plek blijkt, behalve uit de plek waar hij woont, te bestaan uit een vijver in een jachtgebied, met de rust die daar is en een ijsvogeltje. Over de mensen heeft hij het niet. Daarom is er apart naar gevraagd of hun gevoel van verbondenheid te maken heeft met de mensen die er wonen of dat dit aan het landschap ligt. De uitkomst is dat hier niet eensluidend over wordt gedacht. Een ruime meerderheid zegt dat dit met beide te maken heeft (62%). Een kwart denkt vooral aan het landschap (24%), terwijl 14% alleen aan de mensen denkt. Binding is dus voor velen geen zaak van landschappelijke kwaliteit alléén of, omgekeerd, van mensen in een gebied zonder dat daarbij landschapskenmerken aan de orde zijn. Het gaat de mensen om allebei. Deze uitkomst volgend is het belangrijk na te gaan wie de mensen zijn waaraan de respondenten denken en hoe deze mensen in hun ogen met het landschap omgaan. Waaruit bestaat met andere woorden de sociale basis van een landschap zoals in Enschede-Noord en hoe verhoudt zich die basis tot het behoud van landschappelijke kwaliteit?

In de eerste plaats wordt gewezen op een belangrijk proces in het buitengebied: dat de van oudsher aanwezige sociale basis in de loop der tijd is versmald en dat dit proces vanwege de consequenties grote zorgen geeft. Genoemd wordt de landbouw waarin de verzorging van het agrarische landschap nu minder intensief en zorgvuldig geschiedt, door minder mensen die bovendien minder tijd hebben en meer gebruik maken van zware machines. De verzorging van de bossen is — nu de 'heren' het niet meer kunnen laten onderhouden — een stuk minder. Wat onder natuurontwikkeling wordt verkocht en een trend is geworden, ook in Enschede-Noord, heeft in de ogen van de respondenten tevens een zakelijke grondslag: op het vliegveld bijvoorbeeld doen ze tegenwoordig ook aan natuurbeheer, maar dat is omdat ze daar liever geen volk (boeren) meer willen hebben, de kosten van het beheer willen reduceren en minder last van vogels willen.

Zowel landschappelijke kwaliteiten als de aanwezigheid van mensen bepalen dus vaak de binding die de mensen met het gebied voelen. Dat deze niet goed op elkaar afgestemd kunnen zijn en zelfs met elkaar kunnen conflicteren ligt voor de hand en kan dan ook een dilemma vormen. Vooral bij de waardering van veranderingen blijkt dit. Het behoud van de sociale basis van het landschap speelt vrijwel altijd een rol. Het landschap van Enschede-Noord is een landschap met mensen! Er wordt bij de veranderingen bijvoorbeeld gelet op de bijdrage aan de werkgelegenheid en deze kan zelfs meer prioriteit krijgen dan behoud van landschappelijke kwaliteit (bijvoorbeeld de uitbreiding van een tuincentrum). Bij een landschap moet je — zoals een boer het zegt —

53: 'mensen die initiatief tonen, honoreren en... het belang van mensen die er wonen voor 3/4 meetellen en anderen voor 1/4'.

Tegelijk echter worden grenzen gesteld: menselijke activiteiten moeten aan regels voldoen zodra deze een bedreiging gaan vormen voor het bestaande landschap. Bijvoorbeeld de

komst van burgers die paarden gaan houden is een beter alternatief dan verval, maar dat moet geen inbreuk doen op de bestaande kwaliteit. Zodra dit het geval dreigt te worden moeten er regels komen.

In de derde plaats speelt het probleem van de toegenomen anonimiteit van de sociale basis en de daardoor toegenomen onzekerheid over de toekomst van het landschap. De sluipende verstedelijking die steeds meer van de randen van het gebied afknabbelt, is voor menigeen een anonieme kracht. Dit aspect komt later, bij een andere dimensie van de binding (de greep op het landschap), aan de orde.

De volgende groepen worden genoemd als dragers en eventueel als bedreigers van hetzelfde landschap:

- boeren;
- landgoedeigenaren;
- recreanten en passanten;
- bewoners in het buitengebied.

Boeren

De boeren zelf verwijzen naar de rolverdeling tussen boeren en fabrikanten bij de vormgeving van het landschap:

1: 'de bossen zijn aangelegd door de heren, de houtwallen door boeren'.

Boeren vinden niet dat zij het landschap hebben 'vermoord', maar wel hebben veranderd. Ze willen niet terug naar vroeger. Met ingrepen hebben ze niet veel problemen als er maar geen verwaarlozing optreedt. Het landschap moet met de tijd meegaan. Verder benadrukken zij dat er een functionele basis nodig is voor het instandhouden van houtwallen. Het lot van houtwallen hangt daar van af:

1: 'houtwallen werden gepland als gebruikshout voor de bouw en voor verwarming. Toen was hout kostbaar, nu lastig. In het bedrijf passen ze niet meer. Het is zuiver een hobby, als natuur prachtig'.

Boeren willen wel graag bij het beheer van het landschap betrokken blijven en willen daarop zelfs worden aangesproken:

63: 'door natuurontwikkeling komen er allerlei claims op het gebied. Maar de landbouw is de goedkoopste beheerder. Boeren die vroeger gekapt hebben, moeten ze laten herinplanten. En blijven controleren'.

Ook niet-boeren pleiten voor een actieve, blijvende participatie van boeren:

35: 'geef ze in ieder geval de kans om de eigen inzet, verantwoordelijkheid, betrokkenheidsgevoel te stimuleren'.

Natuur ten koste van landbouw?

5: 'Als ze verdwijnen — en dat moet je niet afdwingen — dan mag je dat wel opvullen. Maar niet de boer verwijderen om er natuur van te maken. En de boeren moeten het anders gaan doen. Dit is niet houdbaar'.

Een enkele allochtone bewoner uit het buitengebied vindt de boeren zelfs het belangrijkste:

3: 'wij moeten ons aan de meerderheid aanpassen. De boeren werken aan het landschap. Wij zijn maar toeschouwers, we zijn hier toch op visite? Zo zie ik het'.

Stadsrandbewoners nemen het eveneens voor de boeren op:

60: 'ze moeten compensatie krijgen voor het onderhoud van wallen, want de oogsterving is groot. Als je prijs stelt op het behoud ervan, moet je er voor betalen. Maar onder acceptabele omstandigheden, dus niet te kleine percelen'.

Soms worden ze niet om het landschap gewaardeerd, maar omdat ze aan de saamhorigheid van vroeger herinneren:

6: 'vroeger kende iedereen iedereen. Dat is finaal verdwenen. Maar als je een boer tegenkomt, dan zegt hij goedendag'.

Enkele respondenten zijn veel negatiever:

21: 'landbouw is vooral vervuiling'.

19: 'Grote boeren geven niets om de natuur. De moderne landbouw is veel misplaatste zuinigheid, de

mais moet tot aan het hek doorlopen, alles moet optimaal benut worden'.

Landgoedeigenaren

De vroegere textielbaronnen hebben met de aankoop van woeste grond en de bebossing daarvan een belangrijke bijdrage geleverd aan de vormgeving van het landschap. Dat geven ook de boeren toe:

1: 'De vroegere fabrikantenfamilies hebben landschappelijk bijzonder veel gedaan'.

Ze moesten met boeren concurreren om de grond, maar het was in de toenmalige patriarchale sociale verhoudingen en steunend op hun kapitaal niet zo moeilijk om grond aan te kopen. Ze waren soms de ontginningsdrift van boeren voor:

1: 'dat restant heideveld bij Glanerbrug. Dat was van een fabrikant, anders was het allang landbouwgrond geweest'.

Ze hebben een te grote versnippering van het landschap tegengehouden en ieder heeft op zijn eigen manier aan de aantrekkelijkheid van het gebied bijgedragen:

44: 'de landgoederen verschillen van elkaar. Dat komt door de verschillende interesses en hobbies van de grootgrondbezitters. De een hield van beleggen. De ander van jagen. Weer een ander van boerderijen'.

Anderzijds was er vaak de Heidemaatschappij bij betrokken en

4: 'dan zie je toch dat een heel stuk eenzaamheid krijgt zowel in aanleg als beheer'.

De vroegere landgoedeigenaren ontmoeten nog steeds sympathie vanwege de combinatie van bos en werk die zij meebrachten. Er waren constant een paar arbeiders in het bos bezig:

47: 'het bos van de heren betekende vroeger ook werkgelegenheid'.

Een aantal bossen, landgoederen en natuurterreintjes is in andere handen gekomen of heeft een andere bestemming gekregen. Ze zijn nu bijvoorbeeld eigendom van het Overijssels Landschap en Natuurmonumenten en dat wordt vaak niet als een vooruitgang gezien. Bekende personen met bekende ideeën zijn vervangen door anonieme eigenaren met nieuwe ideeën over bosbeheer. Bossen en landgoederen zijn nu opengesteld, bij de een tot vreugde, voor anderen tot verdriet:

62, 36: 'er komt hier steeds meer volk. Ze laten alles toe in de bossen. Crossers, mensen met honden waardoor veel wild is verdwenen'.

De veranderingen zijn niet altijd negatief. Tegenover de Lonnekerberg is een golfbaan gekomen:

62: 'die golfbaan is geen vooruitgang, maar Scholten liet daar vroeger 15.000 fazanten uitzetten en dan maar knallen. Dat was ook niet goed'. En:

49: 'de boeren hebben goed geld gekregen voor de grond die als verplichte compensatie van de golfbaan voor herinplant is bestemd'.

Recreanten en passanten

Minder vaak komt een aantal andere sociale categorieën ter sprake, waaronder de recreanten en passanten. Zij worden beoordeeld naar hun bijdrage aan de landschappelijke kwaliteit en aan de leefbaarheid van het gebied. Deze is meestal niet gunstig. Ze gooien bijvoorbeeld rommel weg en rijden te hard. Bij de foto's over veranderingen in het landschap komen onvermijdelijk ook de gebruikers ter sprake. Een camping is misschien nodig maar wordt door velen niet gewenst. Niet alleen uit landschappelijk oogpunt maar ook

61: 'om het soort mensen. Ze vertellen jou hoe het moet en zelf doen ze het niet goed. Boeren worden de dupe. Ze zorgen voor extra regels en beperkingen'. Verder

52: 'is een camping niet storend, maar ik hou er niet van. De mensen die naar zo iets gaan, gaan in feite van stad naar stad'.

De golfbaan wordt landschappelijk redelijk positief gewaardeerd, maar golfen is wel een echte geldsport,

50: 'meer voor mensen met veel geld'.

Stadsmensen op de boerderij (kamperen bij de boer; manege op de 'paardenboerderij') hebben het nadeel dat ze geen benul van dieren hebben. Paardrijders die zandwegen kapot maken moeten het ook ontgelden:

5: 'ik hou van paarden, maar die ruiters kan ik af en toe de nek omdraaien'.

Ten slotte worden ook de ontmoetingsplaatsen van homo's genoemd die een onveilig gevoel geven.

Bewoners in het buitengebied

Deze categorie komt maar zelden expliciet ter sprake. De klacht wordt geuit dat nieuwe bewoners hun terrein hermetisch afbakenen. Zij zijn niet geïnteresseerd in wat er om hen heen gebeurt. Als de omgeving maar geen overlast geeft, want dan klagen ze. Ze willen naar buiten, maar storen zich aan de moderne landbouw. Steeds moet het hoe en waarom van alles aan hen uitgelegd worden.

63: 'Ze hebben geen geheel-benadering'.

54: 'Als ze zich schikken, dan is de nieuwe bewoner een mooie oplossing'.

Maar:

33: 'Als de burgers iets moois beginnen te ontdekken, wordt het tijd dat je het weghaalt', aldus een boer over zijn houtwal.

6.2.4 Scheiding/samengaan van natuur en cultuur

Het landschap bestaat uit verschillende verschijningsvormen binnen een continuüm dat loopt van een volledig door de mens beheerste en gemaakte omgeving (de antropogene omgeving: de stad) tot de groene, ongerepte omgeving (de natuurlijke omgeving, wildernis). De dimensie van de binding met het landschap, die hier aan de orde is, heeft betrekking op de plaats en betekenisgeving van de natuur in het landschap. Met de natuur wordt dan bedoeld het geheel van biotopen (levensgemeenschappen) van plant en dier. Het gaat dus hier om het deel van de omgeving in het buitengebied dat bestaat náást de gemaakte omgeving van de mens met zijn bebouwing, agrarische praktijken, voorzieningen etc. Dat wil niet zeggen dat zij los van elkaar functioneren. Het is duidelijk dat processen in de natuurlijke en gemaakte omgeving op een complexe wijze aan elkaar gerelateerd zijn. Het landschap als uiterlijke verschijningsvorm is de neerslag van die interacties; het verandert daardoor voortdurend.

De respondenten blijken over deze natuur in het buitengebied duidelijke ideeën te hebben. Natuur heeft voor veel mensen een eigen betekenis; zij zien die natuur als hun (geestelijk) eigendom dat dan ook een eigen plaats heeft in hun bestaan. In die zin is natuur een cultuurgoed: zij beschikken over ervaringen en opvattingen over de natuurlijke omgeving. Natuur is voor de respondenten duidelijk géén tabula rasa (onbeschreven blad). Ervaringen en opvattingen fungeren als *referentiekader* voor hun mening over toekomstige ontwikkelingen in het buitengebied. In het referentiekader over de natuur in Enschede-Noord spelen de volgende onderwerpen een rol:

- herinneringen
- geen pure natuur
- verzorgd/onverzorgd
- afwisseling
- bijdrage vanuit de landbouw
- wonen en natuur

Deze zes punten worden hieronder nader toegelicht.

Herinneringen

Streekeigen herinneringen (naast ervaringen en kennis over wat er elders aan natuur

aanwezig is, die men opdoet als men bijvoorbeeld met vakantie gaat naar de Eifel of naar Oostenrijk) zijn een belangrijke bouwsteen voor het referentiekader van de bewoners. Het huidige landschap wordt vergeleken met het landschap in het verleden. Wat betreft de agrarische grond worden met leedwezen de eindeloze percelen met mais genoemd waardoor

20: 'je het landschap beleeft vanuit een loopgraaf'.

Ze zijn het graan opgevolgd dat er over de grens, in Duitsland, nog wel is. Maar vaker gaan de herinneringen terug naar de staat van de bossen. Stukken zijn natter geworden en het bos en de cultuurgrond daartussen zijn er slecht aan toe.

34: 'Ze voeren een anti-milieubeleid. Ze laten het onkruid, de distels groeien en de boeren gaan dan meer spuiten'.

53: 'Het Sterrebos is erg veranderd. Dat was vroeger veel mooier. De lanen worden niet meer onderhouden... je krijgt er tranen van in je ogen'.

Hof Espelo met z'n onbespoten rogge en aardappelen:

49: 'dat is een heel verschil tussen vroeger en nu. Respectievelijk mooi en schoon en allemaal troep, alles is verwaarloosd'.

Tegelijk zien ze de onvermijdelijkheid ervan wel in: bosarbeiders zijn niet meer te betalen.

Geen pure natuur

Hierboven is al aangestipt dat er een groot verschil bestaat tussen enerzijds natuur die een bij- of nevenprodukt van de landbouw is (agrarische natuur) en de natuur van de vroegere landgoederen (aangelegde natuur: bos en cultuurgrond) en anderzijds pure natuur. De oorspronkelijke natuur bestaat hier allang niet meer.

1: 'Allemaal cultuurbos. U zult in deze omgeving geen natuurbos, of wat er maar op lijkt, kunnen aantreffen. Het is duidelijk gepoot, aangelegd, goed onderhouden'.

Aan pure natuur, die tegenwoordig ook bewust wordt bevorderd (natuurontwikkeling), zijn vooral boeren niet gewend:

1: 'dat is een cultuur die men op dit moment predikt, verkondigt, in tegenstelling tot pakweg 15 jaar geleden. Toen moest iedere den die was omgewaaid worden geruimd. Die had een bepaalde kever in de bast en die zou bijzonder veel schade kunnen aanrichten aan de nog jonge bomen in de omgeving. Nu zegt men: laten liggen wat er ligt, de natuur herstelt zichzelf, de bomen verrotten, er komen schitterende paddestoelen op en dat is weer een vegetatie die wordt genuttigd door andere dieren die in de omgeving rondlopen. Het maakt in ieder geval een niet te fraaie indruk; laat ik me voorzichtig uitdrukken'.

Ze zien nu dat er bomen doodgaan en dat strookt niet met hun eigen opvattingen en praktijken, waarin gelijk wordt ingegrepen als het gewas het niet goed doet of als beesten ziek worden of dood gaan. Niet-boeren noteren het achterstallige onderhoud en de dode bomen ook. Hun begrip van natuur is zeer breed en zij delen in grote lijnen de esthetische en gebruikscriteria die er voor zorgen dat er geen pure natuur ontstaat. Gezonde bomen zijn mooi, oerbossen geven niet die illusie van mooi.

3: 'Een boerderij met de koeien in de wei en alles, dat vind ik ook puur natuur. Dat is altijd weer iets nieuws. Ik zie graag leven, ja'.

21: 'Het mag versnipperd, dat hoort hier ook. Maar verwilderen is te nieuw in dit gebied'.

Verzorgd/onverzorgd

In de gesprekken is gevraagd of er in het gebied onverzorgde plekken zijn. Een grote meerderheid vindt van wel (73.5%). Vooral boeren weten ze te noemen. Zij noemen spontaan twee keer zoveel plekken (gemiddeld 1.3 per respondent) als de stadsrandbewoners (gemiddeld 0.6 plekken) en buitengebiedbewoners (gemiddeld 0.3 plekken). Bos wordt het meest genoemd. Bij boeren heeft dit te maken met hun vakmanschap, zorg voor het inkomen en arbeidsvreugde. Zij voorzien bijvoorbeeld problemen met het onkruidvrij houden van de cultuurgrond. Dat is de reden dat zij moeite hebben met het hierboven aangehaalde voorbeeld van het beheer van het Overijssels Landschap op Hof Espelo. Er worden aardappelen en rogge verbouwd zonder te spuiten. Het gevolg is meer distels dan

aardappelen. Het Haagse Bos ziet er netter uit. Een andere boer is het daar niet mee eens. Die vindt het positief dat er daar van alles wordt ingezaaid en:

43: 'aan ridderzuring hebben de beesten behoefte, dat is geen onkruid'.

Hij vindt de Lonnekerberg juist verwaarloosd. Het milieu wordt als bijkomend argument genoemd. Het land zou in de landbouw moeten blijven. Ook met de zure regen kun je maar beter onderhoud plegen. Als de bomen te dicht staan dan gaan de bomen in de schaduw dood. Een tuin moet je toch ook verzorgen.

Andere bewoners delen dergelijke gebruiks- en esthetische criteria, maar ze staan toch wat minder afwijzend tegenover andere mogelijkheden. Verwaarlozing bestaat, maar er wordt minder zwaar aan getild. Het valt wel mee, maar verzorgde natuur krijgt toch de voorkeur:

20: 'er zijn geen écht onverzorgde plekken, maar ook in een verzorgde houtwal met meidoorns zijn insecten en vogels'.

En een ex-boswachter zegt over de staat van de bossen:

60: 'ik kan wel zeggen, onverzorgd, maar de huidige onderhoudsmethode is zoveel mogelijk onverzorgd bezig te zijn, omdat je in een omgewaaide boom ook veel leven krijgt. Daar klaag ik niet over, over zo'n beheer'.

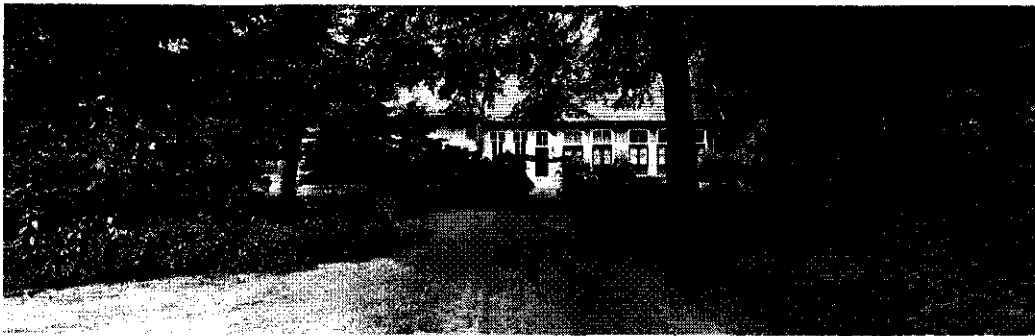

Fig. 23 Hof Espelo, waar door het Overijssels Landschap een ander beheer wordt toegepast

Afwisseling

In het belevingsonderzoek wordt aan dit aspect veel aandacht besteed. Ook in het bindingsonderzoek komt afwisseling als een belangrijk resultaat naar voren. Een inventarisatie van de gewenste soort natuur in het gebied laat dit duidelijk zien. Slechts een kleine minderheid (7%) kiest voor pure natuur, in het bijzonder enkele stadsrandbewoners. Alleen agrarische natuur is ook niet erg populair (12%), zelfs niet bij de boeren. De rest is voor pure of agrarische natuur, maar altijd in speciale combinaties met elkaar (52.5%) of als verfijning of aanvulling op de bestaande afwisseling van soorten natuur (30%).

Achter deze opvattingen staan wel verschillen in motieven die zullen doorwerken in de preciese vorm die afwisseling krijgt. Het doelmatigheids criterium is bij boeren heel belangrijk. Zij vinden dat meer natuur systematisch moet worden ingepast:

61: 'je moet de scheiding tussen natuur en landbouw niet extra bevorderen. Natuurontwikkeling moet wel systematisch gebeuren. Een paar bedrijven inplanten is geen oplossing, dat geeft overlast. Natuur mag niet onhandig zijn, dus geen losse bomen op het land dat verder groot genoeg moet zijn. Dat hoeft voor de mooiheid niet uit te maken. En er zijn rottige plekjes die geschikt zijn voor de natuur. Verder goed onderhouden, distels zijn agrarische verwaarlozing'.

Wat tevens een rol speelt is dat zij soms jagers zijn. Hout mag niet weg, alle vormen van natuur zijn goed, maar alles op z'n plaats in een landschap dat met zijn tijd mee moet gaan.

Het doelmatigheids criterium komt bij niet-boeren minder naar voren. De natuur moet zodanig zijn dat het landschap verrassend blijft, zoals de rogge op Espelo die mooier is dan de overal voorkomende mais. Beken moeten weer meanderen. De overgangen spreken hen aan en de boeren zouden ze moeten blijven beheren. Allerlei soorten natuur zijn welkom, als het agrarische beeld óók maar blijft. Verder voor maatwerk zorgen, per situatie bekijken. Daarover bestaat grote consensus in het gebied.

Bijdrage vanuit de landbouw

De grote betekenis van de natuur in het bestaan van de respondenten blijkt uit hun reacties op de vraag of in het kader van de herinrichting 10% meer natuur ten koste van de landbouw acceptabel is of niet. Een kleine meerderheid (52%) keurt dit goed, waarbij de boeren en stadsrandbewoners elkaars tegenpolen zijn: van de laatste categorie vindt tweederde dit goed en eenderde niet, bij de boeren is dit juist omgekeerd. Het is opmerkelijk dat ook bij een deel van de boeren steun is te vinden voor een uitbreiding van de natuur. Hout mag kennelijk niet weg uit de streek, maar het zal er van afhangen welk soort natuur welkom is.

Nadere analyse geeft daarop een antwoord. Deze wijst uit dat de tegenstanders de vrijkomende grond ten goede willen laten komen aan boeren die willen uitbreiden. Voor een gezonde landbouw is dat hard nodig. Tien procent extra is bovendien niet nodig, want het gebied is al rijk aan natuur. De natuurwaarde van agrarische grond kan bovendien nog stijgen: door minder te spuiten zijn er de laatste jaren weer heel veel kikkers en vlinders gekomen. De al lang bestaande traditie van agrarisch natuurbeheer kan óók meer aangemoedigd worden. Het geld voor die 10% extra natuur kan beter worden besteed aan onderhoud en herstel van het bestaande. Echte beheerslandbouw gaat te ver: je bent in je hart toch boer en de boerenarbeid is gaandeweg geprofessionaliseerd. De oude generatie staat nog dicht bij de natuur. In een agrarisch gezin kan de zoon kiezen voor meer scheiding in grote gebieden, terwijl de vader uiteindelijk meer ziet in agrarisch natuurbeheer. De voorstanders vinden 10% extra wel acceptabel en reëel gezien de autonome ontwikkelingen in de agrarische sector. Maar zij hebben veelal liever een natuur die ontstaat door extensiever boeren. Met granen, houtwallen e.d. Verder mogen nadelige praktijken niet meer voorkomen, zoals mesttanks laten leeglopen bij een houtwal.

Niet-boeren zien meer ruimte voor extra natuur en dragen daarvoor hun eigen argumenten aan. De boeren vertrekken toch wel, onafhankelijk van die 10% extra natuur. Er moet met hen worden gepraat om er voor te zorgen dat het landschap blijft met behulp van agrarisch natuurbeheer. Echte cultuurgrond is niet aantrekkelijk, de afwisseling en de verschillen zitten in de agrarische natuur, niet in de landbouw. Met het verdwijnen van de houtwallen verdwijnt ook de natuur: bomen, vogels, wilde planten, paddestoelen, wild. De boeren in Enschede-Noord hebben bij hen krediet: vergeleken met bijvoorbeeld Weerselo zijn de boeren er tot nu toe vrij zorgvuldig mee omgegaan. Weerselo is

34: 'één grote polder'.

Dus inschakelen, met subsidie. Eigenlijk moet dus de landbouw worden beschermd, ter wille van de natuur! Regels aan de boeren opleggen dienen daarvoor en ook de biologische landbouw stimuleren.

Wonen en natuur

Meer wonen als bijdrage voor de natuur wordt zelden als een optie genoemd. Alleen boeren vinden het soms jammer dat voor een extra woning op het erf geen toestemming wordt gegeven. Dat heeft met de natuur echter niets te maken. Vooral bij de discussie over de toekomst van het vliegveld speelt een rol dat verstedelijking als bedreigend wordt gezien: geen recreatiegebied en zeker geen woningbouw. De rust is weg, waardoor er geen wild meer is te zien. Slechts een enkeling voorziet een overschot aan landbouwgrond, wil de subsidies afbouwen en wil voor dat overschot meer gebruiksnatuur in de plaats, geen 'verwaarloosde troep'. Van bijvoorbeeld de golfbaan wordt de natuur niet minder en bungalows met 1000 m² grond zijn bij hem ook een bijdrage aan de natuur (15).

6.2.5 Symbolische betekenis

Hier is aan de orde of het landschap een waarde heeft omdat het een gemeenschapsgevoel, een bepaalde solidariteit en collectieve leefwijze uitdrukt. Is het landschap alleen maar de toevallige of gestuurde uitkomst van de inzet van allerlei personen afzonderlijk die in het gebied wonen en werken? Of is aan het landschap te merken is dat het de neerslag is van een bepaalde mentaliteit of 'way of life' die voor het gebied van Enschede-Noord typerend zou zijn? In het verleden heeft deze symboolwaarde een rol gespeeld bij de aankoop van grond en de aanleg van bos door grootgrondbezitters. Het Haagse Bos is zo genoemd, omdat het een 'Haags', dat wil zeggen deftig bos moest worden. Er zijn meer van dergelijke verhalen.

2: 'In de bossen was vroeger een veel intensiever beheer, dat betekende status. En 20 jaar geleden was de boer nog trots op het wild, ree en patrijs'.

Wat betreft boerderijen:

48: 'vroeger kon je zien of de mensen arm of rijk waren, en ook of ze eigendom of pacht waren. Van het landgoed zaten ze goed in de verf'.

Maar heeft het landschap nog steeds zo'n symbolische betekenis?

In het kader van het belevingsonderzoek is gevraagd of het landschap een eigen karakter heeft. Dat bleek voor 88% van de respondenten het geval. Vervolgens is gevraagd of zij zich verbonden voelen met het gebied, als deel van de gemeenschap, of dat ze zich meer een buitenstaander voelen. Het eerste bleek bij 90% het geval. Slechts 10% voelde zich buitenstaander en dat waren voornamelijk stadsrandbewoners (30% van de stadsrandbewoners).

Voor een symbolische betekenis is echter essentieel dat het eigen karakter van het landschap nog met zo'n gemeenschapsgevoel samenhangt. En dat blijkt maar zéér gedeeltelijk het geval, met een scherpe scheiding tussen boeren en niet-boeren. Zie de tabel.

Tabel 6 Gemeenschapsgevoel te zien aan het landschap? (in %, n=39)

	nee	ja
SR	88.8	11.1
BB	87.5	12.5
FT	46.1	53.8
PT	100.0	-
H	75.0	25.0
totaal	74.4	25.6

Kennelijk is het gemeenschapsgevoel nauwelijks terug te vinden in een symbolische waarde van het landschap. Met uitzondering van de boeren, hoewel die daarover onderling sterk verdeeld zijn: bijna de helft deelt de mening van de niet-boeren dat die symbolische betekenis er niet (meer) is.

Hoe komt dat? Daarvoor moeten we kijken naar wat dat gemeenschapsgevoel voorstelt. Als voorbeelden werden genoemd: het nabuurschap, buurtkring, lidmaatschap van de kerk, sportvereniging e.d.

Het nabuurschap bestaat nog, maar niet overal even sterk. Het aantal naburen varieert: 3, 8, 10, 12, 16, 17, 18, 21 gezinnen. Nieuwe mensen nemen als regel aan beide kanten nog maar 4 gezinnen. Belangrijker is dat de betekenis van het nabuurschap sterk uitgehold is. Boeren werken binnen het nabuurschap nog wel samen met collega-boeren. Dat is traditioneel zo, omdat ze er vroeger alleen voor stonden. Dat is veranderd, de loonwerker staat nu op afroep klaar en er wordt ook samengewerkt met bijvoorbeeld familieleden met een eigen boerderij in de streek. Samenwerken is echter niet geheel verdwenen, gebeurt bijvoorbeeld voor het inkuilen dat dan in dezelfde week wordt gedaan. Dat gebeurt vanzelfsprekend. Maar intensieve samenwerking, zoals die bestaat tussen drie boeren (vroeger vier), die je in het landschap kunt zien is een grote uitzondering. Die uitzondering kennen alle boeren intussen wel heel goed, juist omdat intensieve samenwerking geen regel meer is. De echte burenhulp is niet meer verankerd in de organisatie van het dagelijks bestaan en is gescheiden van zakelijke belangen. Dit geldt bij uitstek voor niet-boeren en voor boeren grotendeels. Een boer zal zijn grond of zijn bedrijf niet goedkoper verkopen aan iemand van zijn nabuurschap:

4: 'ik denk dat de liefde voor z'n naaste niet zo ver gaat. Ik denk dat hij dan het argument heeft, ik kan m'n kinderen niet tekort doen. Maar hij zal ongetwijfeld het eerst aan z'n burens denken'.

De bereidheid en de noodzaak om elkaar te helpen was veel sterker, toen er nog veel met de hand gebeurde. Dat was heel goed in het landschap terug te vinden.

59: 'Dat komt omdat het landschap nog met de hand gemaakt is. Iedereen maakte zijn bedrijf zo mooi mogelijk. Pachters maakten hun bedrijf zo dat ze er zelf van konden leven. Dat ze niet naar de stad hoefden om bijvoorbeeld hout te kopen. En zo dat ze er de pacht mee konden betalen, bijvoorbeeld ook met hout, of met etenswaren. Daar zijn die wallen door ontstaan, zodat ze stukken droog konden leggen (de wallen ontstonden door het uitgraven van een sloot, voor de drainage). Pachtboerderijen had je op het land van de textielbaronnen. Die hoorden bij de landgoederen, maar grote boeren hadden ook pachters op boerderijen. Die laatsten betaalden de pacht ook vaak (gedeeltelijk) als hulp. Als er gedorst moest worden moesten we allemaal helpen. Dat was niet vrijwillig, dan was het nabuurschap, maar verplicht... Vader en grootvader werkten voor Van Heek. Die hadden ook nog heidegrond die ze ontgonnen. Grootvader had ongeveer anderhalve hectare, en wat erbij gehuurd. Daar konden ze met zes kinderen van leven, plus in de oorlog nog wat onderduikers'. En: 'Je voelt je thuis waar je de namen van kent. Vroeger had elke wei, elke plek waar prikkeldraad omheen stond, een naam. Als je thuis vroeg, waar is pa, zei mijn moeder:

in de maat, of in de vloeiveide. Elk stukje grond had zijn eigen naam'.

Soms herinnert een boer zich dat met enige heimwee:

49: 'ik mis het nabuurcontact, met het kleinschalige landschap. Kleine percelen, weijtjes, bomen, wallen. Samenwerken, er werd niet op een uur gekeken. Geen t.v.'

Omgaan met het landschap gebeurde vroeger meer gezamenlijk omdat men meer op elkaar was aangewezen. Het nabuurschap had een behoefte aan arbeid als grondslag, waardoor het omgaan met de grond veel meer een *sociale* activiteit was. Nut en gezelligheid vielen daardoor ook meer samen:

64: 'vroeger waren er niet veel meer boeren, maar het was wel veel gezelliger als je ging ploegen want er waren meer mensen op het land... of men nu dingen samen doet hangt meer af van de personen, is niet gebonden aan nabuurschap'.

Zoals een boer het zegt:

12: 'Er is nog wel een hechte sociale gemeenschap, maar niet meer de nabuurplicht van vroeger; we zouden het wel willen, maar het gebeurt niet'.

Die scheiding tussen economisch nut en gezelligheid, tussen arbeid en vrije tijd, tussen gemeenschapsleven en gezinsleven heeft de symbolische waarde van het landschap gemarginaliseerd.

42: 'Je kunt het nabuurschap niet meer aan het landschap zien. Vroeger leefde men op de plek, bij de koeien. De gebouwen stonden rond het erf. Nu werkt men zakelijk. Het vee is uit de gebouwen, in de ligboxenstal'.

De gemeenschapszin is verminderd omdat hij niet meer tot alle leefsfieren van mensen kan doordringen. Maar hij is nog steeds van enig belang voor het landschap. Niet in de betekenis van een opbouwende kracht zoals die in een ambachtelijk landschap was te zien, maar in een soort waakhondfunctie: het mechanisme van de sociale controle. Die is voor een duurzaam beheer van het landschap nog belangrijk. Je laat alles vrij in het landschap, maar het is wel bekend wat er gebeurt. Sociale controle zorgt er soms voor dat er op tijd gesnoeid wordt en het huis geschilderd.

'Er is nabuurschap in de buurt. Dat zie je doordat alles mooi is onderhouden. Dat gebeurt wel afzonderlijk, maar ook voor de omgeving'.

Erg hecht is het gemeenschapsgevoel in het algemeen niet meer. Mensen zijn er voor hun materiële bestaan niet afhankelijk meer van. In hetzelfde gebied hebben de mensen bovendien voor hun bestaan nu van elkaar verschillende sociale netwerken opgebouwd. Zij overschaduwden het nabuurschap. De heterogeniteit in sociale contacten en belangen van de naburen is toegenomen:

54: 'de mensen zijn harder en jaloers geworden', maar

62: 'we kunnen redelijk met elkaar overweg'.

Je merkt dat er een gemeenschap is omdat ze alles van elkaar weten, maar iedere bewoner houdt zijn eigen autonomie binnen de buurtschap in de gaten. Een buurtschap bestaat uit individuen met hun individuele aanpak, netjes of slordig. Als er een nieuwe bewoner tussen komt wonen dan wordt het landschap anders onderhouden en

51: 'daar zeg je niets van', want

48: 'ze weten ook wel wat over jou te zeggen'.

Een aantal gebruiken is blijven bestaan. Elkaar in geval van nood helpen. De buurvrouwenkoffie bij verjaardagen. Helpen bij het voorbereiden van een bruiloft. Een ere-boog maken voor de 50ste verjaardag. De rouwkaarten of de postzegels betalen bij een begrafenis. Het dragen van de kist (alleen bij de katholieken). Er is verschil tussen nabuurschap en buurtkring. In Enschede-Noord lagen vroeger drie Marken (zie figuur 12). Dat waren eigen buurtschappen. Daar heeft men nu nog buurtkringen, met een sociale functie. De buurtkring omvat meer mensen, tot 75 of 100 mensen. Gezelligheid is het belangrijkste criterium:

64: 'hier is 't gezelligst van de hele omstreken van Lonneker. In Twekkelo is het veel minder spontaan.

Er is minder afgunst dan in Usselo. Het is niet tegen elkaar opbieden'.

Dergelijke sociale buurtverbondenheid wordt ook door de meeste niet-boeren in het buitengebied zeer gewaardeerd: je zit veel dichtter bij elkaar, is gezellig en toch weer niet zo dicht op elkaar als in een stad. Omdat het nabuurschap en buurtkring niet meer zijn opgenomen in de organisatie van het dagelijks bestaan heeft deze ook weinig direct effect op het omgaan met het landschap. Het produkt is niet-ruimtelijk, bijvoorbeeld de praalwagen voor de jaarlijkse optocht (het Stoppelaarsfeest) in Lonneker, een jaarlijkse feestavond, een fietstocht e.d.

Acties in buurtschap of buurtkring hebben gezelligheid als bindmiddel of een directe bedreiging van de leefbaarheid. Ze zijn meer ad hoc en strekken zich dan ook niet uit tot zorg voor de omgeving die duurzaam en consequent is. Een actie is vaak een compromis. Een actie om een weg af te sluiten voor doorgaand verkeer resulteert bijvoorbeeld in een brief aan de gemeente waarin wordt aangedrongen op een bord met 'slecht wegdek'. Kortom:

64: 'of men dingen samen doet hangt meer van de personen af, is niet gebonden aan een nabuurschap'.

In de reacties op de foto's met niet-agrarische ontwikkelingen speelt het argument van een eigen karakter van het landschap dat verwijst naar een collectief verleden en een bepaalde bestaanswijze die iedereen kenmerkt, geen opvallende rol. Op de foto's wordt veelal pragmatisch gereageerd. Voor zover toch sprake is van een bepaalde mentaliteit, een door velen gedeelde sociale opvatting over ontwikkelingen met landschappelijke consequenties, gaat het er om dat:

- het landschap niet echt aan vroeger doet denken;
- het landschap geen museum mag worden;
- het gebied landelijk moet blijven.

Dit wordt in de volgende alinea's toegelicht.

Het landschap doet niet echt aan vroeger denken.

35: 'Het landschap is niet echt modern, ook niet echt historisch. Geleidelijke aanpassingen, het landschap is in grote lijnen hetzelfde gebleven'.

34: 'De boeren hebben het hier niet zo rigoreus opgeruimd. Een verzameling eigen plekken, wel allemaal met harmonie, in evenwicht'.

17: 'Het landschap verandert wel, het leeft. Maar het gaat wel achteruit'.

De Lindermatenweg was vroeger een intiem zandweggetje, een ontmoetingsplaats voor veel mensen. Dat is weg en de boerderijen zijn niet meer karakteristiek (het vee staat er niet meer, het staat apart op stal). Boerderijen zijn een goed voorbeeld van de toegenomen individualisering:

10: 'alle boerderijen hebben zich individueel ontwikkeld. Allemaal varianten op het Saksische type'.

Het landschap mag geen museum worden.

Landschappen moeten 'leven'. Zorg dat

53: 'je de creativiteit bij de bewoners houdt'.

Afsluiten van wegen kan resulteren in isolement en sociale onveiligheid. Veranderingen moeten wél passen in de historische ontwikkeling van het gebied. Geen stilstand of radicale herstructurering staat de bevolking voor ogen, maar continuïteit. Het rijkgeschakeerde Twentse karakter met z'n verzorgde wallen, beken, bossen en landgoederen moet blijven, niet ten koste van de mensen maar juist ten behoeve van welvaart en welzijn van mensen. Daarom mag het niet stilstaan, maar aan de andere kant mag ook vernieuwing geen dogma zijn. Bijvoorbeeld het tuincentrum wordt getolereerd want de betrokken ondernemer had daar al een tuinbedrijf en het is netjes (de bewoners zeggen: dát staat niet op de foto, dat

moet je weten). Echte oude boerderijen zijn er niet veel meer, want ze zijn immers aan de behoeften van de moderne landbouw aangepast. Oud is niet per definitie waardevol, want het kan ook betekenen: niet met de tijd meegegaan. Het omgekeerde geldt ook. Zandpaden, daar moet je voorzichtig mee omspringen want

19: 'ze remmen de nodeloze vooruitgang'.

Asfalteren betekent het

20: 'doorbreken van het ogenschijnlijk kleinschalige'.

Het gebied moet landelijk blijven

Of zoals een stadsrandbewoner dat noemt: de groene long, het idee dat je buiten bent. Het contrast met de stad verschaft tegenwoordig een eigen identiteit aan het landschap en versterkt het gevoel van een thuishaven. Een part-time boer is zeer tevreden met zijn woonplek:

13: 'je merkt hier weinig van de stad maar hij is goed bereikbaar. Door het waterwingebied, het vliegveld en Hof Espelo heb je hier een geïsoleerde ligging die ideaal is'.

Daarvoor is gewenst dat de afwisseling en de verzorgdheid blijft, de weggetjes blijven slingeren, want

64: 'geen strakke rechte lijnen, daar gaat het landelijke mee weg'.

De stad ruikt op, het verkeer neemt toe; toch nog zit je overal dichtbij, kan je hier rustig fietsen en 'jezelf zijn' al zijn de maisvelden 'walgelijk onesthetisch, oninteressant in vergelijking met al het andere en ook nog lelijker dan weiland'. De vrijheid, de frisse lucht. Je hebt nog een stuk natuur. Verwildering is wel een punt van discussie, maar eigenlijk gaat het om iets anders: dat de identiteit van het totale landschap bewaard blijft. Dat het totaal er als boerengebied moet blijven uitzien.

6.2.6 Sociaal-culturele betekenis

De betekenis van het landschap als uitdrukking van een gemeenschapsgevoel is niet erg groot, omdat tegenwoordig het gemeenschapsleven op een geheel andere wijze dan vroeger georganiseerd is. Toch kunnen mensen zich sterk aan een landschap hechten, zonder dat dit geheel afhangt van het materiële bestaan of het gezelligheidsleven. Het landschap heeft dan een 'immanente' of sociaal-culturele waarde. Het gaat om een vorm van verbondenheid en een gevoel van onvervangbaarheid dat vooral samenhangt met een behoefte aan zelfontplooiing, tot rust komen, inspiratie en dergelijke.

De cultuurhistorische waarde van het gebied maakt daar deel van uit. Er is volgens de respondenten slechts pleksgewijs sprake van een grote cultuurhistorische waarde. Sommige delen zijn nog wat statiger en voornamer door de landgoederen. Hof Espelo is prachtig, zeker nu er ook de ouderwetse rogge staat. De Boshut, het grafmonument van Van Heek, die oude plekken moeten bewaard blijven,

21: 'het is belangrijk dat je dat bevecht'.

De sociaal-culturele betekenis in bredere zin is moeilijk te scheiden van de gebruikswaarde en meer symbolische waarde van het landschap. het landschap is vooral gezellig.

4: 'Ik denk dat wanneer je een middag verpozen wilt je hier gezelliger kunt bivakkeren, het landschap is wat vriendelijker, wat kleinschaliger, wat uitnodigender dan bijvoorbeeld in Vroomshoop of Beerzerveld'.

Om toch iets over het belang ervan te weten te komen is gevraagd naar de mate van vervangbaarheid van het gebied en aan welk soort landschap men denkt, als Enschede-Noord er niet zou zijn. Minder dan een derde (30%) wil eventueel weg naar een ander gebied.

Bijna de helft van alle respondenten ziet andere gebieden, maar wil niet weg. Voor bijna een kwart van de respondenten (24%) is het gebied zelfs geheel onvervangbaar, zij willen niet verhuizen. Dit betekent dat een grote meerderheid niet weg wil, ook al kent men andere gebieden. Degenen die zich een ander gebied kunnen voorstellen, denken daarbij aan een gebied binnen 25 km (vooral niet-boeren) of verder weg (vooral boeren denken daaraan).

Interessanter is naar welk soort landschap de gedachten uitgaan. Ruim tweederde deel zou naar een gebied met hetzelfde landschap gaan:

62: 'richting Tubbergen, dat is nog Twente. Maar ik zou alles van hier wel missen, het landschap, de buren'.

Buurse, Weerselo, Pesse, Diepenheim, Markelo, Ommen; er worden veel plaatsen met een Twents, Achterhoeks of Sallands landschap genoemd. Slechts 28% vindt een heel ander landschap ook wel interessant, bijvoorbeeld:

32: 'Giethoorn, dat is water, kleinschalig, krom en onregelmatig'.

De duinen, zelfs Amsterdam worden genoemd. Maar het is moeilijk om een gelijkwaardig landschap te vinden, omdat er elders veel natuur- en landschapsschoon is verdwenen:

52: 'vroeger zou ik naar Barchem, Lochem, Zwiep, gaan. Nu niet meer, het is daar ook allemaal veranderd'.

Terugkeer is niet aantrekkelijk:

31: 'niet terug naar Ootmarsum, er is daar allemaal nieuwbouw, de wallen zijn weg. Hier is een netjes landschap'.

Er zijn natuurlijk veel andere overwegingen om te blijven of weg te gaan: goede werkomstandigheden (bij boeren heel belangrijk), saamhorigheidsgevoel, nabijheid van voorzieningen (familiebanden spelen overigens maar een geringe rol). Dit alles leidt vaak tot de beslissing om te blijven:

13: 'Er is geen alternatief. Dit is een wereldje op zich. Het is een geheel'.

Voor heel veel respondenten is de landschappelijke kwaliteit een belangrijk, zelfstandig afwegingscriterium.

6.2.7 Greep op het landschap

In deze laatste dimensie is aan de orde hoe bewoners en gebruikers greep op het gebied willen houden. Veel mensen verwachten veranderingen (90%). Een groot deel (80 tot 90%) ziet daarin ook knelpunten en er gebeuren veel dingen waarmee de respondenten het niet of slechts gedeeltelijk eens zijn.

Maar wat valt er aan te doen? Allereerst is gevraagd of men zich nu verantwoordelijk voelt voor het landschap. Slechts 10% voelt zich geheel niet verantwoordelijk. Bijna tweederde voelt zich alleen als individu verantwoordelijk (64%) en de rest (26%) ook voor het belang van een groep. Zich verantwoordelijk voelen betekent nog niet dat men zich wil inzetten voor het landschap. Er is daarom tevens gevraagd of men wil inzetten voor het landschap. Dan blijkt dat 22% zich niet wil inzetten, 51% slechts beperkt en 27% zich sterk wil inzetten. De actiebereidheid is dus kleiner dan het verantwoordelijkheidgevoel: er is een verschil tussen woorden en daden bij de respondenten.

Tallose uitspraken bevestigen de uitkomst dat de mensen zich in de eerste plaats als individu verantwoordelijk voelen. En als zij zich inzetten, dan is het op individueel niveau: huis en erf netjes houden, rommel opruimen en niets achterlaten, eigen bos of houtwallen onderhouden of laten onderhouden. Bijvoorbeeld boeren voelen zich verantwoordelijk en tonen dat door de eigen bedrijfsvoering zo goed mogelijk te doen. Als iedere boer dat zou

doen help je als groep het Twentse landschap in stand te houden. Anders zou er verpaupering optreden en het beheer

49: 'kan je dan kostenlos laten doen'.

Lang niet iedere boer komt er echter naast het onderhouden van zijn erf en grond aan toe om de houtwallen nog goed te onderhouden:

54: 'dat schiet erbij in'.

Er kunnen natuurlijk fysieke belemmeringen zijn, bijvoorbeeld een hoge leeftijd:

44: 'Inzetten? Wat kan ik nog? Niets. Meewerken aan dit interview!'.

Ook is het mogelijk dat je door je persoonlijke inzet een voorbeeld geeft aan anderen:

48: 'je inzet op eigen terrein heeft een voorbeeldfunctie'.

Alles netjes houden, daar presenteer je je mee. Maar het is niet mogelijk de verantwoordelijkheid van iemand anders over te nemen. De solidariteit is eindig, je moet zakelijk blijven.

61: 'Wel steeds je eigen belangen veilig blijven stellen'.

5: 'Je gaat geen dingen doen die in strijd zijn met je eigenbelang, die je dus uiteindelijk kunnen bedreigen'.

Het kan zo zijn dat de eigen belangen samenvallen met de belangen van anderen. Dat is steeds minder het geval geworden. Er komen meer regels die de eigen initiatieven sturen en inperken. Vooral boeren worden daarmee geconfronteerd. Zij klagen dat je het landschap niet meer mag onderhouden zoals vroeger.

'Als je je snoeihout nu wilt verbranden dan moet je toestemming hebben en f 50,- aan leges betalen. In het bestemmingsplan zit een bufferzone. Een aanvraag is nodig voor herinzaai, sloten trekken, drainage. Voor alles is een vergunning nodig, dat kost geld. Voor de Hinderwet is dat f 2000,-'.

Dergelijke condities en belemmeringen uit de maatschappelijke omgeving zorgen er voor dat degenen met een verantwoordelijkheidsgevoel ook een gevoel van machteloosheid en moedeloosheid kunnen krijgen:

62: 'inzetten voor het landschap? Dat kan niet als individu'. En:

5: 'ik zou me heel graag verantwoordelijk willen voelen, maar als individuele burger sta ik tamelijk machteloos'.

Soms zeggen ze de wegen niet te kennen om invloed uit te oefenen, soms ook vindt men anderen meer verantwoordelijk.

7: 'Echt verantwoordelijk gaat niet. Ik weet veel te goed hoe dat gaat: je moet proberen dat zo goed mogelijk te regelen en zo lang mogelijk tegen te houden. Maar dan houdt toch alles op en waar blijft die verantwoordelijkheid dan? De grote veranderingen kan je niet tegenhouden. Boeren zijn de grootste belanghebbenden. Ik ben alleen maar bewoner van het buitengebied. Zo beschouw ik mij en ik hoop er zo lang mogelijk van te genieten. Ik hou me wel op de hoogte, maar om te zeggen: ik bemoei me ermee, ik ga voorop lopen, nee, dat doe ik niet meer. Ik zal proberen er zo goed mogelijk van af te komen'. Als er werkelijk wat is dan zeg ik: heren landbouwers, lopen jullie voorop. Dat zijn de grootste belanghebbenden'.

Het is ook een kwestie van mentaliteit. Veel respondenten zien in de Twent niet iemand die voorop loopt, geen actie-man:

11: 'als hij in actie komt, dan is het heel erg'.

Beter is: zo veel mogelijk helpen, om de tafel zitten, overleggen, eventueel een handtekening zetten. Als de bedreigingen heel dichtbij komen, er bijvoorbeeld plannen opduiken voor een rondweg bij Lonneker, dan wordt er bezwaar aangetekend. Of toen er een zandpad dreigde te worden opgeruimd tussen de akkers op de es. Met alle burens is toen een brief opgesteld om daar tegen bezwaar te maken. Of denk aan de actie om het kerkepad te verleggen zodat hij niet hoeft te worden opgeruimd. Of meedoen aan een buurtactie voor het behoud van het heideveld bij Glanerbrug.

Het zal dus van andere mensen en organisaties afhangen hoe de bewoners en gebruikers greep kunnen blijven houden op het landschap. Gevraagd is of het de juiste mensen zijn die bepalen hoe het landschap er in de toekomst er uit zal zien. Een grote meerderheid vindt

van niet (71%). Alleen de buitengebiedbewoners tonen zich in meerderheid (61%) tevreden.

Er bestaat aanmerkelijke onvrede over de wijze waarop de ontwikkelingen gestuurd worden, maar wie zijn de organisaties waarvan iets verwacht wordt? Het gaat om:

- buurtschap en buurtkring;
- de gemeente;
- het waterschap;
- natuurbeschermingsorganisaties.

Buurtschap en buurtkring

Als er iets in de directe omgeving dreigt te gebeuren bloeien de buurtschappen weer op. Er is dus wel collectieve actie, maar alleen als de omstandigheden daarom vragen! In Groot Driene zit bijvoorbeeld de vereniging Drienerwoud die intensief de discussies over de stedenband Enschede-Hengelo volgt, omdat wordt gevreesd dat hun gebied zal worden volgebouwd. In de buurtkring Lonneker vindt inspraak plaats over wegen en bestaat er een stichting tegen de aanleg van een rondweg om Lonneker.

De gemeente

Het opeten van het landschap door de stad houdt velen bezig; je moet vechten voor de groenstrook tussen Enschede en Lonneker. De gemeente moet daarbij opkomen voor het gezamenlijk belang. Negatieve ingrepen door de landbouw en woningbouw zijn te lang toegelaten (kappen was geen overtreding of werd afgedaan met een lage boete), terwijl er behoefte was om dat tegen te houden. Het beleid mag geen subsidie hier, subsidie daar zijn, geen verdeel en heers-politiek. Zorg als gemeente dat er niet te veel maar wel de juiste informatie is, zodat je goed de samenhang kunt doorzien. Volgens veel respondenten doet de gemeente wel zijn best, maar reageert men traag op de wensen van de bewoners. De plichten van iedereen, ook die van de boer blijven controleren, anders verdwijnt de natuur toch. Als het echt te veel wordt, dan regels stellen.

Het waterschap

Sinds kort houdt het waterschap meer rekening met de natuur. Met het aanleggen van het moeras bij het Notarisweitje en de verbetering van de Elsbeek door de Lindermaten zag je dat het waterschap daarmee rekening ging houden. Toch heeft het waterschap volgens enkele boeren nog onvoldoende inzicht in de plaatselijke omstandigheden en mogelijkheden. Daardoor gaan de boeren zelf draineren en willen zij ook liever zelf maaien.

Natuurbeschermingsorganisaties

Als deze organisaties grond kopen of overnemen, dan dragen zij ook de verantwoordelijkheid voor een goed beheer.

51: 'Als ze het kopen moeten ze er ook wat mee doen, niet laten liggen en te weinig beheer'.

Verder schort het aan voorlichting over het beheer:

9: 'Ik hoef geen net bos, als ik maar weet dat het een reden heeft'.

6.3 Binding: een reconstructie

Het is haast onmogelijk om een goede en tegelijk bondige definitie te geven. Binding is een raambegrip dat afhankelijk van de betrokken situatie op uiteenlopende wijze kan worden ingevuld. Het is niet verantwoord om de essentie van een begrip als binding voor de situatie

in Enschede-Noord op het spoor te komen door bijvoorbeeld de dimensies te ordenen naar hun betekenis (gewicht) voor de bewoners. Dat zou gaan lijken op het vergelijken van appels met peren. Ze zijn niet geschikt om tegen elkaar af te wegen. De instrumentele binding is niet 'belangrijker' dan incompleetheid of de greep op het landschap. Ze overlappen elkaar (bijvoorbeeld de symbolische en sociaal-culturele betekenis; de individuele en sociale invulling en de greep op het landschap). Ze zijn soms wat uitgebreider, soms zeer beperkt geoperationaliseerd in variabelen. Er was informatie waarvan de representativiteit onduidelijk is gebleven etc. Allemaal bezwaren die inherent zijn aan de gekozen ingang van een verkenning, kwalitatief onderzoek. In plaats van een onderlinge vergelijking is gekozen voor een invalshoek waarin is getracht om samenhang en overeenkomsten te ontdekken in de vele (soms gekwantificeerde, maar vaak alleen kwalitatief beschreven) ervaringen van de respondenten, waarover in voorgaand hoofdstuk min of meer systematisch verslag is gedaan. Binding is een groot en veelomvattend begrip, maar heeft — en dat is dan het voorlopige resultaat van de verkenning — de volgende essentiële kenmerken:

Binding is geen produkt van het landschap, maar een heteroog produkt van mensen

De binding met een landschap is iets dat mensen zelf opbouwen; hij komt niet uit het landschap zelf voort en hij is er niet automatisch uit af te lezen. Voor de een zijn er nauwelijks beken, voor de ander zijn er talloze etc. Via de mensen komt een betekenis van een landschap tot stand:

47: 'Het eigen karakter, dat moet je bij de mensen zoeken'.

Het 'feitelijke', dat wil zeggen objectief meetbare landschap zelf is dan ook een slechte indicator voor de binding met dat landschap. Binding houdt geen neutrale, objectieve relatie met de directe omgeving in, maar is de subjectieve betrokkenheid ermee. Die subjectieve betrokkenheid past op haar beurt in een sociale constructie van de werkelijkheid. Het landschap is dan ook in de ogen van mensen nooit het enige element. In de werkelijkheid die we bij de bevolking aantreffen komen altijd andere elementen voor en dat zijn naast de eigen persoon tevens andere met elkaar communicerende en handelende groepen en personen. Tezamen vormen zij de alledaagse realiteit waarbinnen iemand een specifieke betrokkenheid met het landschap ontwikkelt. Binding is een sleutelbegrip dat aangeeft dat het landschap een functie vervult voor het bestaan van iemand, maar dat het lot van dat landschap in feite door iets anders wordt bepaald: door de manier waarop iemand binnen de samenleving kan functioneren.

Dat de binding met een landschap voor iemand altijd binnen een sociaal geconstrueerde werkelijkheid zijn concrete betekenis krijgt, heeft grote consequenties. Er bestaat in de ogen van mensen in principe géén tegenstelling tussen het belang van het landschap en het belang van mensen. Hoogstens kan er een verschil zijn tussen de belangen van mensen onderling, die ieder voor zich een grote binding met hetzelfde landschap kunnen hebben. Binding is dan ook een heteroog begrip: de binding kan uiteenlopen voor de verschillende bevolkingsgroepen (zie 6.4). Zoals een boer dit formuleert:

4: 'Het landschap moet passen in de zorg voor de toekomst. Wie zijn de dragers van het landschap: boeren, grootgrondbezitters. Het gebied is wat dat betreft een gevlekte kaart. Waar hebben ze belang bij? Grootgrondbezitters hadden veel belang bij een soort status quo, geen al te grote veranderingen. In Enschede-Zuid, bij Usselo, was dat anders. Daar was de grond voor 90% in handen van particuliere boeren. Na de oorlog is daar dan ook herverkaveld (kavelruil). Dat is overigens tragisch geëindigd, want dat gebied is versnipperd door wegenbouw, opgeslokt door de stad... Maar dat zal je hier niet lukken, omdat hier te veel tegenstrijdige belangen waren...'

Binding heeft een functionele grondslag

Opvallend is dat het landschap van Enschede-Noord nauwelijks een eigen bestaansrecht

heeft (geen ecocentrische visie). Sterker nog, het landschap mag niet blijven ten koste van de mensen (gebruikers en bewoners) in het gebied. Uit de reacties komt duidelijk naar voren dat het aantoonbaar moet bijdragen aan het welzijn en de welvaart van de plaatselijke bevolking. Zeer illustratief zijn daarvoor de opvattingen over natuurontwikkeling. Daarin vindt men die bijdrage aan het eigen welzijn onvoldoende terug. Dit in tegenstelling met de vroegere situatie, waarin het landschap werkgelegenheid schiep voor boeren en voor arbeiders. Er zijn nauwelijks negatieve verhalen verteld over de vroegere grondbezitters. De binding met het landschap wordt kennelijk sterk bepaald door de opvatting dat er een sociaal nut aan verbonden moet zijn. De gebruikswaarde en de waarde voor het instandhouden van de sociale structuur in het gebied zijn belangrijke indicatoren voor de binding. Is aan die voorwaarden voldaan, dan is het voortbestaan van een bepaald landschap voor een deel gegarandeerd.

Er zijn in dit opzicht overeenkomsten met een begrip als leefbaarheid. Ook leefbaarheid is een raambegrip waarin een bijdrage van de directe omgeving aan de bestaansbehoeften van mensen essentieel is. Leefbaarheid wordt in het beleid vooral geoperationaliseerd in termen van bestaanszekerheid, een positief ervaren woonklimaat, sociaal klimaat, de verzorging en bestuurlijk klimaat.

Binding duidt op een duurzame, maar dynamische relatie tussen het bestaan van mens en omgeving

Een andere opvallende bevinding is, dat er niet per definitie verzet bestaat tegen veranderingen in het landschap. Het gaat de mensen om het behoud van de *relatie* met het landschap, in hun bestaan, niet om het behoud van wat er nu in het landschap zelf zit. De relatie mag dus niet verbroken worden. Zij willen voor het landschap individuele verantwoordelijkheid blijven dragen; er voor zorgen. Veranderingen in het landschap zijn een bedreiging als ze die zorg verzwakken. Het landschap zal in de ogen van mensen altijd mee moeten groeien met de ontwikkelingen die in de samenleving optreden, met als voorwaarde dat hun zorg geen gevaar loopt. Het landschap moet blijven 'leven'. Het spontane leven dat het natuurlijk milieu, de natuur, zelf met zich meebrengt in het landschap, is niet voldoende. Dat leven dient door de mensen gestuurd en bevorderd te worden, want daarmee bouwen ze een binding met het landschap op. Het landschap met zijn natuurlijke kwaliteiten moet dus het stempel van mensenwerk blijven dragen, ook al hebben veranderingen daarin ook minder gunstige effecten voor het landschap als geheel. Het gaat er om die negatieve effecten te vermijden. Het gebied mag niet verpauperen, moet toegankelijk en bereikbaar blijven. Het landschap mag geen museum worden. De zorg voor het landschap moet blijven bestaan en liefst door de mensen in het gebied zelf.

Binding is steeds minder een exclusief domein van een bepaalde bevolkingsgroep

De uitkomsten geven aan dat de directe band tussen de bestaanswijzen van mensen (inclusief een collectief verantwoordelijkheidsgevoel) en het karakter van een landschap is verdwenen. In de sociale constructie van de werkelijkheid waarin de binding van iemand met het landschap vorm en inhoud krijgt, gaan steeds meer — van de bewoners verder afstaande, voor hen anonieme — externe krachten interveniëren in die relatie. Enerzijds treedt daardoor individualisering op: de eigen plek wordt meer en meer een afgeschermd privé-domein, een individuele thuishaven waarmee de rest van de samenleving niets te maken heeft (denk aan de bordjes met 'eigen weg' in het gebied). Anderzijds treedt externe regulering op: de relatie tussen iemand en zijn landschap wordt aan steeds meer voorwaarden gebonden. Voor veel respondenten, in het bijzonder boeren, is die interventie, bedoeld om de bredere maatschappelijke functie van een landschap veilig te stellen, een bedreiging van hun eigen

betrokkenheid. Zij merken dat er een tegenstelling tussen hun eigen belang en het belang van het landschap wordt bevorderd, die zij niet kunnen begrijpen omdat zij geen 'landschapsbelang' kennen. Zij vinden dat de overheid zich moet bekommeren om mensen mét hun binding met het landschap. De consequenties daarvan worden duidelijk in formuleringen als:

'Ik ben het er niet mee eens dat de boeren geen steun kregen voor het onderhoud van wallen. De ontwikkelingen worden puur economisch bekeken. De overheid speelt de boeren en de wallen tegen elkaar uit, maar als de gemeente de boeren kapot wil maken dan moeten de houtwallen maar kapot'.

6.4 Relatie met de doelgroepen

Er worden vijf groepen bewoners onderscheiden: bewoners stadsrand (SR), bewoners buitengebied (BB), full-time boeren (FT), part-time boeren (PT), hobbyboeren (H). Dit zijn zogenaamde formele categorieën of *doelgroepen*: er wordt verondersteld dat zij in het kader van de herinrichting verschillende belangen hebben. Of dat in de praktijk — en toegespitst op hun binding — ook zo is, wordt nu nagegaan. Deze paragraaf biedt daartoe een overzicht van overeenkomsten en verschillen in binding tussen de drie (vijf) doelgroepen. De vraagstelling is: worden de doelgroepen gehandhaafd of is — aansluitend op de binding met het landschap — een andere indeling van groepen realistischer als vertrekpunt voor herinrichtingsplannen.

Wat betreft de *overeenkomsten* valt allereerst de grote continuïteit in het wonen op. De woonduur is gemiddeld zeer lang. Deze verschilt tussen de doelgroepen ook weinig. De woontevredenheid is vermoedelijk groot, hoewel we er ook rekening mee moeten houden dat sommige mensen over geen of weinig alternatieven beschikken. Zo is er een stadsrandbewoner, die moeite heeft met het toenemende aantal minderheden in zijn wijk. Hij zou wel willen verhuizen naar... Lonneker. Ook ten aanzien van de recreatiemogelijkheden is sprake van tevredenheid. Het gebied leent zich goed voor wandelen en fietsen. Boeren nemen in het algemeen minder de tijd voor een bezoek, maar kennen de vele landgoederen en bossen wel. Barrières om te werken, wonen en te recreëren worden in de gesprekken wel genoemd, maar deze zijn in het algemeen weinig dringend. Het valt op dat boeren zelfs minder belemmeringen noemen dan de andere doelgroepen. Zie onderstaande tabel.

Tabel 7 Barrières? (in %, n=49)

	nee	ja
SR	37.5	62.5
BB	50.0	50.0
FT	71.4	28.6
PT	33.3	66.6
H	100.0	
totaal	55.1	44.9

De doelgroepen zijn in het algemeen ook goed bekend met het gebied en de verkenning ervan levert weinig problemen op. Ongetwijfeld speelt hier de lange tijd dat zij al in de omgeving wonen en er niet zelden ook zijn opgegroeid, een belangrijke rol.

Ook voor alle doelgroepen geldt, dat de natuur een heel betekenisvol en breed begrip is. Natuur bestaát in hun leven en vormt daarin een waardevol element. Natuur is daarin heel veel: alles wat groen is en wat niet het stempel van mensenwerk draagt. Enschede-Noord heeft veel natuur en dat is voor vrijwel iedereen aangelegde natuur (bossen, landgoederen) en agrarische natuur (houtwallen), in afwisseling met elkaar en samen met beken, hoogteverschillen etc.

Veel overeenkomsten zijn er ook wat betreft de opvatting dat het landschap in Enschede-noord een eigen karakter heeft. Verder is opvallend dat zo weinig mensen zich buitenstaander voelen als zij in het gebied zijn. Daarmee is er nog geen hechte gemeenschap. Een ruime meerderheid ontkent dat impliciet, als zij zich uitlaten over hun verantwoordelijkheid en inzet voor het landschap. Het gemeenschapsgevoel is voornamelijk niet-ruimtelijk aanwijsbaar, bijvoorbeeld in de vorm van een praalwagen voor de optocht in Lonneker. Een direct verband tussen beide zaken wordt door een ruime meerderheid ontkend. Die relatie is zeer complex geworden omdat het bestaan van mensen anders is georganiseerd, in maatschappelijke structuren die zich weinig aantrekken van de directe leefomgeving van mensen (denk aan de agribusiness in de landbouw; de werkgelegenheid in de stad).

Tot zover is er weinig aanleiding om uit oogpunt van binding aparte doelgroepen te onderscheiden. Er bestaan echter ook (soms) aanmerkelijke *verschillen*. In de eerste plaats zijn dat de agrariërs versus de andere doelgroepen. De eersten onderscheiden zich door een directe economische relatie met het gebied. Bij de overigen komt zelden een werkrelatie met het gebied voor. Kenmerkend voor de boeren is dat zij een grote plekafhankelijkheid kennen, een brede, intensieve binding in termen van werken, wonen en vrijetijdsbesteding op een beperkte oppervlakte, die duurzaam blijft:

7: 'Bij bedrijfsopvolging krijg je de oudelui niet naar het dorp'.

Dat hangt samen met de landbouw als een grondgebonden economische activiteit waarvoor weliswaar momenteel weinig dringende barrières bestaan, maar waarvoor doorgaande verbetering van produktieomstandigheden op de wat langere termijn een wens blijft die sommigen van hen doet besluiten om voor herinrichting te zijn. De boeren blijken intern verdeeld over de wenselijkheid van een herinrichting. Ongeveer de helft is voor herinrichting en de andere helft is tegen (zie 8.5).

Wat betreft de bekendheid met het gebied zijn er geen tegenstellingen, maar wel accenten die niet onbelangrijk lijken. Zie onderstaande tabel.

Tabel 8 Bekendheid (in %, n=60)

	directe omgeving	meerdere delen	alles
SR	5.9	76.5	17.6
BB	6.2	50.0	43.7
FT	16.7	66.6	16.7
PT	20.0	20.0	60.0
H	-	75.0	25.0
totaal	10.0	61.7	28.3

Kwantitatief zit het verschil bij de niet-boeren in het buitengebied, die zeggen het gehele gebied te kennen. Full-time boeren zeggen iets vaker alleen de directe omgeving te kennen, maar ze verklaren toch ook wel andere delen te kennen omdat zij daar bijvoorbeeld loonwerk verrichten, omdat zij daar grond hebben of familie. In voorgaand hoofdstuk is al ingegaan op de kwalitatieve verschillen: boeren zijn zeer vertrouwd met hun directe omgeving, zijn van meer details op de hoogte zoals het aantal beken en zij houden ook bijvoorbeeld de ontwikkeling op Hof Espelo in de gaten met zijn rogge en haver. De foto met de kerktoren van Lonneker herkennen zij heel vaak (95% tegenover gemiddeld 78%). Ook kwam het regelmatig voor dat zij precies de lokatie van de foto's herkenden. Vooral bij de buitengebiedbewoners, maar ook bij de anderen, bestaat veel kennis die bij de toekomstige planvorming goed ingezet zou kunnen worden!

Ook het gebied dat de respondenten tot hun eigen plek rekenen verdient nadere aandacht.

Tabel 9 Eigen plek (in %, n=57)

	directe woonomgeving	gedeelte E-N	groter gebied
SR	37.5	56.2	6.2
BB	60.0	26.7	13.3
FT	66.6	33.3	-
PT	75.0	25.0	-
H	25.0	75.0	-
totaal	54.4	40.3	5.3

Relatief veel stadsrandbewoners beschouwen een deel van het gebied als een (aanvullende) eigen plek. Zij 'claimen' met andere woorden een groter deel van het landschap als een domein waarop zij aanspraak maken. Zij hebben overigens niet de bedoeling om andere sociale groepen van datzelfde recht uit te sluiten. Maar ze vinden het wel vanzelfsprekend dat zij toegang tot het gebied hebben om van het landschap mee te genieten. Dat betekent voor de toekomst dat zij niet zozeer een aparte, maar een *extra* doelgroep voor de planvorming zijn. Er bestaat nog een andere reden om aan deze doelgroep aandacht te besteden. Dat blijkt uit de volgende tabel.

Tabel 10 Ligt dit aan de mensen of aan het landschap? (in %, n=55)

	landschap	mensen	beide
SR	53.3	13.3	33.3
BB	13.3	6.6	80.0
FT	6.2	25.0	68.7
PT	20.0	20.0	60.0
H	25.0	-	75.0
totaal	23.6	14.5	61.8

Stadsrandbewoners blijken voor het eigen karakter van het gebied veel meer aan het landschap alléén te refereren dan aan de mensen in het gebied. Ook de combinatie van ruimtelijke en sociale kwaliteiten scoort bij hen laag. Het sociale telt bij hen minder en dat is logisch omdat het buitengebied niet in hun dagelijkse bestaan is opgenomen. De volgende tabel is in dit opzicht verheugend, want daaruit blijkt dat ondanks deze 'handicap' een groot aantal stadsbewoners zich niet buitengesloten voelt van het gemeenschapsleven in Enschede-Noord.

Tabel 11 Verbonden voelen? (in %, n=55)

	nee, buitenstaander	ja
SR	29.4	70.6
BB	-	100.0
FT	5.3	94.7
PT	-	100.0
H	-	100.0
totaal	9.8	90.2

Bij boeren is het omgaan met het landschap nog het meest een sociale activiteit, dat wil zeggen een gemeenschappelijke activiteit die meer dan alleen gezinsrelaties omvat. Dat komt enigszins naar voren in tabel 10 en verder in tabel 6 (zie 6.2.5). Zij hebben in kleine meerderheid nog het idee dat aan het landschap iets gemeenschappelijks ten grondslag ligt. De rest, en óók een aanzienlijke minderheid bij de boeren, geeft echter aan dat het huidige landschap 'geïndividualiseerd' is.

Bij de natuur zijn er eveneens enkele verschillen die aanleiding geven om onderscheid te blijven maken tussen in het bijzonder boeren en niet-boeren. Boeren vinden dat er veel onverzorgde plekken zijn.

Tabel 12 Onverzorgde plekken? (in %, n=49)

	ja	nee
SR	57.1	42.9
BB	50.0	50.0
FT	94.1	5.9
PT	75.0	25.0
H	100.0	-
totaal	73.5	26.5

Ook op andere punten bij de natuur bestaan dergelijke kwantitatieve verschillen. Zie de tabel over de gewenste soorten natuur.

Tabel 13 Soort natuur (in %, n=59)

	pure natuur	agrarische natuur	bepaalde combinatie	alles goed
SR	17.6	-	41.2	41.2
BB	-	13.3	46.7	40.0
FT	5.5	22.2	66.6	5.5
PT	-	20.0	60.0	20.0
H	-	-	50.0	50.0
totaal	6.8	11.9	52.5	28.8

Boeren vinden vergeleken met de rest niet alles goed en willen meer bepaalde combinaties van agrarische en aangelegde natuur. Dat heeft geen ideologische achtergrond, maar een praktische reden: met een doelmatig gebruik van het gebied. Alles goed (in het bijzonder pure, onverzorgde natuur) kan meer overlast betekenen voor de agrarische produktie. Praktische redenen spelen ook een rol bij de volgende tabel. Het is begrijpelijk dat zij ook het minst voor 10% extra natuur zijn, omdat dit nadelig is voor hun uitbreidingsmogelijkheden. De boeren zijn overigens geen homogene groep in hun afwijzing van meer natuur: uit de tabel blijkt een op de drie full-time boeren geen bezwaar te hebben tegen extra natuur.

Tabel 14 10% meer natuur? (in %, n=50)

	te veel goed	
SR	33.3	66.6
BB	46.2	53.8
FT	66.6	33.3
PT	50.0	50.0
H	33.3	66.6
totaal	48.0	52.0

De vervangbaarheid van het landschap levert ook enige verschillen op. Heel verrassend is dat er geen verschil is tussen stadsrandbewoners en buitengebied-bewoners, maar tussen boeren en niet-boeren in het buitengebied. Niet-boeren in het buitengebied relativeren de waarde van het gebied het meest. Dit is overigens in overeenstemming met hun woonduur die wat korter is dan bij de anderen. Boeren willen juist het meest blijven:

64: 'er is geen alternatief, geen omgeving gelijk aan deze omgeving'.

37: 'Elders vind je zo'n gebied niet, het is onmisbaar. Je doet er alles met hart en ziel. Je weet wel wat je achterlaat, maar niet wat je er voor terug krijgt'.

Maar vooral de full-time boeren staan voor een dilemma:

63: 'rothoeken om te bewerken, maar prachtig mooi'.

Tabel 15 Vervangbaarheid (in %, n=59)

	wil niet weg, ziet geen ander gebied	wil niet weg, ziet wel ander gebied	wil eventueel weg naar ander gebied
SR	6.2	68.7	25.0
BB	18.0	18.0	62.0
FT	27.8	55.5	16.6
PT	60.0	20.0	20.0
H	50.0	50.0	-
totaal	23.7	45.8	30.5

Tot slot de greep op het landschap. Ook hier zijn enkele verrassende verschillen te noteren tussen boeren en niet-boeren in het buitengebied, overigens binnen de overeenkomsten die er tussen de doelgroepen overduidelijk ook zijn.

Tabel 16 Verantwoordelijk voelen? (in %, n=58)

	nee	alleen als individu	ook voor een groep
SR	11.8	82.3	5.9
BB	25.0	50.0	25.0
FT	-	66.6	33.3
PT	-	25.0	75.0
H	-	66.6	33.3
totaal	10.3	63.8	25.9

De individuele verantwoordelijkheid overheerst bij alle groepen, met nog de meeste onderlinge solidariteit bij de boeren en de meeste verdeeldheid over verantwoordelijkheid bij niet-boeren in het buitengebied (een kwart voelt zich niet verantwoordelijk). Als we het verantwoordelijkheidsgevoel vergelijken met daadwerkelijk inzet, dan blijkt bij alle groepen de heterogeniteit toe te nemen. Zie de volgende tabel.

Tabel 17 Inzetten? (in %, n=55)

	nee	beperkt	sterk
SR	17.6	58.8	23.5
BB	28.6	35.7	35.7
FT	17.6	52.9	29.4
PT	20.0	40.0	20.0
H	33.3	66.6	-
totaal	21.8	50.9	27.3

De buitengebiedbewoners zijn daarbij niet alleen het meest heterogeen in hun verantwoordelijkheidsgevoel en hun inzet, maar zijn tevens degenen die — ondanks veel commentaar — toch het meest positief staan tegenover de personen die de ontwikkelingen sturen.

Tabel 18 Juiste mensen? (in %, n=48)

	nee	ja
SR	84.6	15.4
BB	38.5	61.5
FT	81.2	18.7
PT	75.0	25.0
H	100.0	
totaal	70.8	29.2

6.5 Conclusies

De interviews hebben een grote hoeveelheid persoonsgebonden informatie opgeleverd, die nader geïnterpreteerd moest worden naar een aantal kernelementen in het bindingsbegrip. Er zijn vier aspecten onderscheiden, die deels heel fundamenteel van aard zijn. Dat zijn: dat binding een sociale constructie is, een produkt van mensen, waarin zij geen tegenstelling zien tussen het belang van een landschap en hun eigenbelang. Binding is wel een heterogeen product, omdat het belang van mensen onderling uiteen kan lopen. En verder dat binding geen exclusief domein meer is van een bevolkingsgroep. Daarnaast gaat het om bindingsaspecten die meer specifiek voor Enschede-Noord lijken te gelden. In de eerste plaats is gevonden, dat de binding sterk verankerd is in een sociaal nut voor de bewoners en gebruikers en dat vrijwel iedereen vindt dat boeren niet gemist kunnen worden bij de zorg voor het landschap. Bovendien dat het landschap noch ouderwets, noch modern wordt gevonden (eerder 'gezellig') en dat het landschap met de tijd mee dient te gaan. Dat is nodig om de binding te handhaven, terwijl de ontwikkelingen in de maatschappij doorgaan.

De volgende vraag was: moet — aansluitend op de gevonden overeenkomsten en verschillen in binding — aan een gewijzigde indeling in doelgroepen gedacht worden? Het antwoord is: ja en nee. Ja, omdat de overeenkomsten vrijwel altijd groter lijken dan de verschillen

tussen de doelgroepen. Dat zou betekenen, dat de doelgroepen samengevoegd kunnen worden, omdat de bevolking (inclusief de stadsrandbewoners) uit oogpunt van binding een relatief homogene groep vormen. Er moet onderscheid worden gemaakt tussen *verschillen* en *tegenstellingen* tussen de doelgroepen. De enquête leverde (gekwantificeerde) verschillen op, maar wat opviel was dat in de interviews vrijwel nooit op tegenstellingen of conflicten tussen de verschillende bevolkingsgroepen werd gezinspeeld. Het ging hoogstens om latente spanningen, bijvoorbeeld bij de boeren onderling over gewenste inrichtingsmaatregelen (zie 8.5), of over recreanten en andere 'vreemden' die overlast bezorgen. Dit geeft aanleiding tot de conclusie, dat de gevonden verschillen in binding géén onderscheid in groepen rechtvaardigen. De verschillen zijn met andere woorden in de ogen van de respondenten niet essentieel.

Uit oogpunt van planvorming lijkt het echter wél wenselijk om doelgroepen te blijven onderscheiden. Planvorming gaat over het beheersen en sturen van toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen. En dan zijn vooral de stadsrandbewoners en de full-time boeren belangrijke doelgroepen. De boeren omdat zij een werkrelatie met de grond hebben die voor een brede, duurzame en andersoortige (want economische) binding met het landschap zorgt. Dit resulteert in accentverschillen bij opvattingen over de soort natuur (geen extreme natuur en niet meer natuur) en bijzondere eisen aan het gebruik, inrichting en beheer ervan (doelmatigheid; geen overlast). Zo zegt een boer over de inrichting dat je het regelmatig moet hebben voor de landbouw en er buiten krom.

Een ander argument is, dat de boeren intern verdeeld zijn over hoe het individuele belang zich verhoudt tot het collectieve belang bij het ontwikkelen van plannen. Dit komt onder meer naar voren in hun reactie op de herinrichting. Bij de uitwerking van plannen voor het gebied kan dus niet worden volstaan met deze doelgroep als een homogeen geheel te blijven zien. Hij zal gedifferentieerd moeten worden, een en ander afhankelijk van de concretisering van de plannen voor herinrichting.

Ook niet vanuit bestaande tegenstellingen, maar uit oogpunt van toekomstige ontwikkelingen zijn de stadsrandbewoners een extra doelgroep die serieus moet worden genomen. Zij leggen als niet-bewoners een aanmerkelijke en voor hen vanzelfsprekende claim op het gebied. Hun binding met het landschap is eenzijdiger, want niet ingebed in het dagelijks bestaan, maar verder nog betrekkelijk homogeen. Slechts 30% voelt zich nu buitenstaander in Enschede-Noord.

De niet-boeren in het buitengebied lijken een zeer tevreden bevolkingscategorie, maar zijn daarmee nog geen gemakkelijke doelgroep. Ondanks veel kritiek zijn ze toch het meest te spreken over het optreden van de instanties die de ontwikkelingen moeten sturen. Maar tegelijk zijn ze moeilijker grijpbaar, omdat ze het meest heterogeen zijn in hun verantwoordelijkheidsgevoel en hun inzet.

Over de part-time en hobbyboeren is in het voorgaande niet veel vermeld. Dat heeft te maken met hun kleine aantal in dit onderzoek en ook met hun uiteenlopende reacties op bindingsaspecten. Vooral bij de part-time boeren komt hun dubbelrol naar voren: die van boer én bewoner die een baan elders heeft. Verder manifesteren ze zich niet als een echte groep, maar meer als een verzameling individuen. Ze zijn nu een minderheid die in de toekomst wel eens kan groeien, maar hun individualiteit maakt het voeren van beleid in hun geval tot een lastige opgave.

7 De relaties tussen structuur, complexiteit en binding

7.1 Inleiding

De relatie tussen binding en beleving is in dit onderzoek verkend via een statistische analyse. Alle gekwantificeerde variabelen van binding enerzijds en de beleving van structuur en complexiteit anderzijds zijn tegen elkaar afgezet en getoetst op significante samenhangen. De nadruk valt overigens wel op het woord 'verkend'. Het is voor het eerst dat sociale kenmerken zoals binding in één onderzoek gecombineerd worden met de beleving van landschapskwaliteiten. Bovendien wordt ook voor het eerst de beleving van abstracte begrippen zoals structuur en complexiteit onderzocht. Dit geldt ook voor binding, dat nog niet eerder voorkwam in landschapsbelevingsonderzoek. De selectie van vragen waarmee deze begrippen worden 'gemeten' kan daarom nogal willekeurig overkomen. Dit hoort bij het verkennende karakter van het onderzoek.

In hoofdstuk 2 zijn zeven dimensies van *binding* genoemd. Het aantal vragen per dimensie varieert. De dimensies, met tussen haakjes de enquêtevragen, zijn:

- incompleetheid (vraag 2 van de enquête);
- individuele of sociale invulling (vraag 25);
- scheiding of samengaan van cultuur en natuur (vraag 18 en de fotovraag naar natuurontwikkeling);
- instrumentele binding (de vragen 1, 3, 4, 5, 7 en 14);
- greep op het landschap (de vragen 29 en 30);
- sociaal-cultureel (de vragen 17 en 31);
- symbolisch (de vragen 8, 17, 24 en 28).

Per enquêtevraag zijn vaak meerdere deelvragen gesteld. In totaal zijn 36 variabelen over binding beschikbaar voor de analyse.

Structuur is in de vragenlijst gemeten met drie vragen (8, 9 en 11): heeft de strek een eigen karakter, zijn er delen te onderscheiden in het gebied en is er een opbouw in het gebied te zien? 'Gemeten' wil zeggen dat op deze vragen antwoorden kwamen in termen van 'meer' of 'minder', dus: kwantificeerbaar. Er zijn dus 3 variabelen voor structuur beschikbaar. Daarnaast waren er vragen naar kwalitatieve aspecten, bijvoorbeeld beschrijvingen van het eigen karakter en van de aard van de delen.

Complexiteit is gemeten met vier vragen (12, 13, 14 en 16): of men variatie zag in openheid, in natte en droge gebieden of plekken, in landgoedbossen en in boerderijtypen? Er zijn dus 4 variabelen beschikbaar voor complexiteit. Hierbij zijn twee kanttekeningen:

- Er is ook nog gevraagd of men verschil in hoogte zag in het landschap, maar deze vraag differentieerde niet; iedereen zag hoogteverschillen.
- Ook is er gevraagd of er nog historische plekken in het gebied zijn. Dit is te beschouwen als complexiteit in tijd. Deze vraag vormt echter ook onderdeel van de bindingsdimensies 'Symbolisch' en 'Sociaal-cultureel'. Hij vervult dus een dubbele functie omdat hij zowel complexiteit als binding meet. Bij complexiteit is hij daarom weggelaten.

7.2 Statistische analyse

De 36 variabelen over binding zijn gekruist met de 7 variabelen over complexiteit en structuur en getoetst met een chi-kwadraat toets; samen $7 \times 36 = 252$ toetsingen. Hiervan zijn er slechts 11 significant (=4%), waarvan maar 1 op 1%-niveau. Op zichzelf is dit aantal al bijzonder laag. De 11 relaties zijn vermeld in de volgende tabel (links staan de belevingsvariabelen, rechts de bindingsvariabelen waarmee een relatie is gevonden).

Tabel 19 *Overzicht statistisch significante relaties tussen beleving en binding*

Relatie structuur en binding

var. 19 Gebiedsdelen

var. 11 Fietsen (frequentie)

var. 20 Opbouw

var. 35 Onverzorgde plekken

var. 77 Verantwoordelijkheidsgevoel

Relatie complexiteit en binding

var. 21 Openheid/beslotenheid

var. 77 Verantwoordelijkheidsgevoel

var. 22 Natte/droge delen

var. 66 Aanleg nieuw bos

var. 23 Verschil in landgoederen

var. 35 Onverzorgde plekken

var. 83 Hetzelfde soort landschap bij verhuizen?

var. 31 Typen boerderijen?

var. 10 Wandelen (mogelijkheden)

var. 25 Bezoek landgoed Lonnekerberg

var. 69 Voorbeelden van binding genoemd

var. 82 Dichtbij of verderweg verhuizen?

De 11 relaties hebben betrekking op verschillende aspecten van structuur, complexiteit en binding. Zij concentreren zich nauwelijks op één dimensie van binding: alleen 'Verantwoordelijkheidsgevoel' (var. 77) en 'Onverzorgde plekken' (var. 35) komen 2x voor, de rest maar 1x. En alleen bij de belevingsvariabele 'Typen boerderijen' (var. 31) zijn er meerdere relaties met bindingsvariabelen aanwezig. Een systematisch, alomvattend verband op statistisch significant niveau tussen structuur en complexiteit enerzijds en binding anderzijds is er dus niet. Het gaat om ad-hoc relaties die hieronder apart besproken worden.

7.2.1 De relatie structuur-binding

Er waren drie gekwantificeerde vragen over structuur. De eerste vraag, naar de beleving van structuur in termen van een 'eigen karakter' (var. 17), differentieerde nauwelijks. Vrijwel iedereen vindt dat het gebied duidelijk een eigen karakter heeft.

Voor de andere belevingsvariabelen waren de relaties met binding als volgt:

19-11: Mensen die delen in het landschap onderscheiden gaan vaker fietsen.

20-35: Mensen die een opbouw in het landschap zien vinden minder plekken onverzorgd dan mensen die geen opbouw zien.

20-77: Mensen die wel een opbouw in het landschap zien voelen zich vaker collectief

verantwoordelijk voor wat er met het landschap gebeurt, terwijl mensen die geen opbouw zien zich eerder individueel verantwoordelijk voelen.

Behalve dat er *weinig* relaties zijn tussen structuur-zien en binding, zit er bovendien *geen lijn* in, ze lijken zeer willekeurig. Ze komen uit drie verschillende bindingsdimensies, maar andere variabelen uit die dimensies zijn niet significant. Zonder zo'n kader is hun betekenis onduidelijk.

Wel liggen ze in de lijn van de verwachting, namelijk dat mensen die meer structuur zien (gemeten als meer delen en meer opbouw zien) ook meer binding hebben (vaker fietsen, minder kritiek hebben op de verzorging en zich voor het geheel verantwoordelijk voelen).

7.2.2 De relatie complexiteit-binding

Wat voor de relatie structuur-binding gold, namelijk de willekeurigheid van de verbanden, het los zand idee, geldt in nog sterkere mate voor de relatie tussen complexiteit en binding. Niet alleen hebben de significante verbanden een sterk ad hoc karakter (alleen 'boerderijen' scoort vaker met enkele bindingsvariabelen), maar bovendien liggen ze niet altijd in de verwachte richting en lijken hun betekenissen soms strijdig. De relatie complexiteit-binding is dus of afwezig of ingewikkelder of subtieler dan in de vragenlijst gemeten is. De verbanden zijn:

21-77: Mensen die geen verschil zien in open-dicht voelen zich vaker collectief verantwoordelijk voor het landschap, terwijl mensen die wel verschil zien zich vaker individueel verantwoordelijk voelen. (Ditzelfde geldt, zij het zwakker, voor mensen die wel of geen verschil zien tussen de landgoedbossen).

Dit verband is moeilijk te interpreteren. Tussen de doelgroepen springen de bewoners van het buitengebied eruit met de mening dat er verschillen zijn (91% tegenover gemiddeld 66%), maar zij zijn ook meer verdeeld over het zich verantwoordelijk voelen tegenover het landschap.

22-66: Mensen die nat-droog verschillen alleen oppervlakkig waarnemen zouden nieuw bos liever tegen bestaand bos aanleggen, terwijl mensen die nat-droog verschillen heel genuanceerd waarnemen nieuw bos liever verspreid en op nieuwe plekken zouden aanleggen. Het valt op dat boeren meer voelen voor uitbreiden van bos tegen bestaand bos aan, maar er is bij hen geen verband met opvattingen over nat-droog.

23-35: Mensen die verschil zien in landgoedbossen, zien ook meer onverzorgde plekken in het landschap dan mensen die geen verschil zien. (Dit lijkt tegengesteld aan 20-35, bij structuur). Boeren zien meer onverzorgde plekken en minder verschil tussen de landgoedbossen.

23-83: Mensen die verschil zien in landgoedbossen willen, als ze zouden moeten verhuizen, vaker naar eenzelfde soort landschap als dat van Enschede-Noord. Dit stemt overeen met de verwachting dat mensen die meer complexiteit zien (gemeten als verschil in landgoedbos) meer gehecht zijn aan het landschap, dus bij verhuizing eerder naar eenzelfde type landschap zullen gaan.

31-10: Mensen die verschil in boerderijtypen zien, vinden de wandelmogelijkheden vaker voldoende dan mensen die geen verschil zien. Bij boeren is dit verband het sterkst.

31-25: Mensen die verschil in boerderijtypen zien, noemen minder vaak de Lonnekerberg bij de landgoederen dan mensen die geen verschil zien. Ook hier is het verband bij boeren het sterkst.

31-69: Mensen die verschillen zien in boerderijtypen noemen vaker voorbeelden waaruit

hun gevoel van binding blijkt. Dit stemt over met de verwachting dat mensen met meer binding zowel meer complexiteit zien (gemeten als verschil in boerderijtypen) als meer voorbeelden van binding weten te noemen. Deze samenhang komt eveneens het sterkst bij boeren voor.

- 31-82: Mensen die verschil zien in boerderijtypen willen, als ze zouden moeten verhuizen, vaker verder weg. Bij boeren komt dit het sterkst voor. Dat bij niet-boeren ook deze relatie is te vinden, ligt minder voor de hand.

7.3 Een persoonsgebonden analyse

In het voorgaande was een statistische analyse het vertrekpunt. Dat hield een verkenning op hoofdlijnen: alleen de informatie uit de enquête die eerder in kwantitatieve eenheden was omgezet, kwam in aanmerking. De analyse leverde niet veel op. Slechts enkele, niet-systematische samenhangen werden gevonden.

De interviews bevatten echter veel meer informatie dan alleen de gegevens die zijn gekwantificeerd. Die ontbrekende informatie kan eveneens worden gebruikt om samenhangen te ontdekken. Hoewel de voorgaande ronde weinig optimisme rechtvaardigt over het resultaat, is toch een poging gewaagd om per persoon deze informatie te analyseren. Zo'n persoonsgebonden analyse achteraf is arbeidsintensief. Daarom is de analyse beperkt gebleven tot één van de drie doelgroepen. Bij de full-time boeren was de samenhang op statistisch niveau nog het sterkst en daarom is voor deze doelgroep gekozen.

Tabel 20 geeft per respondent een overzicht van de aspecten die in het gesprek met die respondent veel aandacht kregen.

Tabel 20 *Overzicht van aspecten van structuur en complexiteit, en binding per respondent*

resp.	aspecten van structuur en complexiteit	aspecten van binding
1	Elementen van het landschap lopen door elkaar. Elk element heeft zijn eigen geschiedenis	Liefde voor houtwallen hoort bij het boeren, evenals gehechtheid aan grond. Laat de verantwoordelijkheid bij de boer en het particulier initiatief, vermijdt extra druk op het gebied.
4	Landschap is een gevlekte kaart, geen bijzonder eigen karakter. Landgoederen en professionele landbouwgebieden zijn beeldbepalend	Voorkom verpaupering door de landbouw sociaal-economisch gezond te houden. Er komt daarnaast voldoende ruimte voor natuur. Flexibele toepassing van regels is daarvoor nodig.
12	Echt Twents landschap met landgoederen als erfenis. Complexiteit is niet groot.	Het landschap levert belemmeringen op en ook het recreatief medegebruik. Goed onderhoud komt daardoor in de knel. Toegenomen regulering zorgt voor onzekerheid
36	Geen duidelijke structuur en geen grote complexiteit. Veel detailkennis	Door agrarisch gebruik is goed onderhoud verzekerd. Natuur moet inpasbaar zijn in agrarische praktijken en stoort dan niet. De mensen laten elkaar vrij, maar het beleid moet rechtvaardig zijn en gestoeld op overleg
39	Het landschap bestaat uit stukken natuur en zelf onderhouden houtwallen	Een functioneel landschap is niet statisch. Hout past wel, maar deze niet verwaarlozen. Vermijdt overlast van elkaar en individuele verantwoordelijkheid steunen door subsidie voor onderhoud
40	Geen eigen opbouw of karakter, maar er is wel enige complexiteit	Belemmeringen zijn inmiddels opgeruimd. Individuele initiatieven niet ontmoedigen. Zij zorgen voor verzorging van het landschap op sociaal-economisch gezonde basis. Belangenbehartiging nodig.
43	Grondsoort, essen en beslotenheid kenmerken het landschap. Groot aantal elementen	Een werklandschap, waarin boeren de eerste rechten hebben en verscheidenheid van natuur belangrijker is dan uitbreiding. Nu naburen niet nodig meer zijn, is onderling overleg gewenst. De overheid moet dit doel dienen
47	Eigen karakter, met essen, houtwallen, landgoederen	Moet functioneel zijn voor alle functies (ook natuur is functie). Let op sociale veiligheid en voorkom overlast. Het eigen karakter ligt bij de mensen; de overheid moet daar begrip voor opbrengen
48	Twents landschap, met bossen en wallen. Interne verschillen moet je weten, zijn wel aanwezig maar niet duidelijk herkenbaar	Bedrijvigheid hoort in dit landschap. Door boeren en andere eigenaren, die elkaar geen last mogen bezorgen. Landschap op basis van individuele verantwoordelijkheid schoon en mooi houden, zo nodig tegen een vergoeding. Gemeente doet alles uit het boekje.
49	Afwisseling, met veel verschillen tussen bomen	Oriëntatie op grond en landbouw. Landelijk karakter handhaven, met onderhoud beplanting. Individuele verantwoordelijkheid, met beperkingen in bestemmingsplan

50	Besloten landschap, met elementen die hier thuis horen	Functioneel gebruik mag beslotenheid landschap niet aantasten (inpasbaarheid). Verzorgd houden. Nabijheid stad voelbaar, maar we hebben weinig in te brengen tegen ontwikkelingen
51	Afwisseling zorgt voor mooi landschap, met verschillen op detailniveau	Geschikt voor jacht en functioneel gebruik. Er komt meer natuur, maar die is minder verzorgd. Stringent beleid is nodig om rust te behouden.
54	Afwisseling, meestal ook op detailniveau	Functioneel gebruik is basis. Boeren zijn de dragers, anderen moeten zich aanpassen. Meer natuur maakt niet uit, wel een beter beheer. Individuele verantwoordelijkheid niet ontmoedigen en externe druk niet bevorderen
56	Besloten, met wallen, beken, esgronden, boerderijen	Geschiktheid voor gebruik en werkgelegenheid open houden. Extra natuur past wel, maar het gaat om de mensen. Tegen ontwikkelingen valt weinig te doen.
57	Landschap bestaat uit allerlei elementen	Sociale veiligheid en multi-functioneel gebruik handhaven. Eventueel subsidies voor onderhoud. Ontwikkelingen zijn niet tegen te houden
58	Afwisseling en de elementen die daarvoor zorgen (hout, zandpaden, essen, landgoederen) handhaven	Functioneel landschap zorgt voor gezonde natuur (bomen). Gebruikseisen in de gaten houden. Daarvoor landinrichting, omdat dan iedereen meedoet
61	Afwisseling, met verschillen in natuur, nat/droog en hoog/laag	Gebruik niet blokkeren, maar nieuwe functies niet bevorderen. Bang voor herinrichting, druk op gebied neemt toe. Behoeftte aan vasthouden natuurkarakter (eventueel door extensievere landbouw) en leefbaar houden van het gebied. Stopt de boer, dan verloedering. Natuur onderhouden om overlast voor landbouw te voorkomen
62	Twents landschap is hier groen en niet verstedelijkt. Natuur belangrijk	Jacht, wandelen zijn ook vanzelfsprekend. De boer zorgt voor goed onderhouden natuur en rustgebieden. Op onderdelen werken boeren nog samen. Meer mensen bemoeien zich met het landschap, zonder verbetering.
63	Afwisselend, kleinschalig. Met verscheidenheid van natuurelementen, pleksgewijs	Werken in een prachtige omgeving, eventueel als beheerboer. Eigen initiatieven bevorderen en sociaal isolement vermijden. Nu wordt goed beheer bestraft. Overheid moet heldere, consistente visie ontwikkelen.
64	Afwisselend, landelijk, niet-grootschalig. Veel vertrouwde elementen, waarin geen nieuwe passen	Veelzijdig gebruik, waarbij natuur niet ten koste van de landbouw mag. Behoeftte aan cultuurgrond blijft bestaan (opvolging; er is veel landschap door gespaard en natuur onderhouden). Vroeger gezelliger. Regels zijn star. Overleg is beter

Deze tabel is in de eerste plaats een bevestiging van de uitkomsten waarover in voorgaande

hoofdstukken reeds is gerapporteerd. In de beleving van boeren komen enkele thema's vaak terug, zoals afwisseling zonder dat Enschede-Noord daardoor een afwijkend landschap is, en een verscheidenheid van elementen zonder dat van onoverzichtelijkheid sprake is. Bij de binding vallen de frequent voorkomende agrarisch-functionele meningen op, de betekenis van natuur (wallen, maar ook bomen, bossen), de sociale aspecten (dat boeren nodig zijn voor het onderhoud en voor de leefbaarheid) en de greep op het landschap (waarbij beleid rechtvaardig en flexibel moet zijn en de leefbaarheid dienen). Er zijn zeker verschillen per individu, maar in de relatie tussen de aspecten is weinig regelmaat te bespeuren. De incidentele relaties uit de statistische analyse treden niet sterk naar voren bij de persoonsgebonden analyse. Bijvoorbeeld de variabele 'boerderijen' uit de statistische analyse was geen dominant gespreksonderwerp in de interviews. De wegen (zandwegen; afsluiten wegen voor doorgaand verkeer) kwamen in de gesprekken meer aan de orde, maar dat onderwerp komt weer niet bij de statistische analyse naar voren.

Al met al lijkt het er op dat voor de beleving de fysiek-ruimtelijke kenmerken van de omgeving belangrijk zijn. Bij de binding gaat het niet om de kenmerken van de omgeving, maar is het omgaan met die omgeving en hoe anderen in dat omgaan interveniëren het referentiekader voor de mensen. Beleving van structuur en complexiteit en binding lijken dus twee vrij onafhankelijke, elkaar aanvullende aspecten van de relatie tussen landschap en mensen. Zoeken we naar een verklaring voor de beleving van structuur en complexiteit, dan zijn er veel meer factoren dan de hier verkende bindingsdimensies in het geding.

7.4 Conclusies

Van alle mogelijke verbanden tussen binding en beleving was maar 4% significant. Dit is erg weinig. Met andere woorden: er is geen systematisch verband gevonden tussen de beleving van structuur of complexiteit enerzijds en het gevoel van binding met het landschap anderzijds. Ofwel de relatie tussen binding en de waarneming van structuur en complexiteit ligt veel genuanceerder dan hier is onderzocht, of hij is er inderdaad niet. Op basis van dit onderzoek kunnen hierover in elk geval geen generaliserende uitspraken worden gedaan. Zou er namelijk een *systematisch* verband bestaan tussen de mate van binding en de waarneming van structuur en/of complexiteit, dan zou die moeten bestaan tussen alle variabelen van een bindingsdimensie enerzijds en alle variabelen van structuur of complexiteit anderzijds. Daar is echter geen sprake van. De elf relaties zijn verdeeld over vier bindingsdimensies, maar per dimensie zijn er hoogstens drie van de zeven mogelijke samenhangen met structuur en complexiteit significant. Bovendien variëren deze drie ook nog per bindingsdimensie. De persoonsgebonden analyse leverde daarbij geen nieuwe gezichtspunten op.

Opmerkingen

Het onderzoek bestaat eigenlijk uit twee deelonderzoeken: één naar algemene kwaliteiten van het landschap op structuur en complexiteit, en één naar binding van mensen met het landschap (plus het verband daartussen). Beide deelonderzoeken dragen een duidelijk *verkennend* karakter. De resultaten zijn dan ook sterk afhankelijk van de gekozen methode, de wijze waarop structuur, complexiteit en binding zijn geoperationaliseerd, het concrete landschap van Enschede-Noord en de onderzochte groepen. Dit betekent dat de resultaten niet zonder meer mogen worden generaliseerd naar andere gebieden of landschappen.

Tot nu toe is er in belevingsonderzoek steeds van uitgegaan dat er *algemene* landschapskwaliteiten bestaan; kwaliteiten die door iedereen erkend en herkend worden, ongeacht leeftijd, geslacht, kennis, of binding. Mensen zouden niet verschillen in wat zij als kwaliteiten zien, maar veeleer in hoe zij met die kwaliteiten willen omgaan. Het niet vinden van een verband tussen de mate van binding en de beleving van structuur en complexiteit ligt dus eigenlijk wel in de lijn van de verwachting.

Verder onderzoek

- Bij de foto-indeling (paragraaf 5.1.3) bleek dat de basisindeling voor alle onderscheiden groepen bewoners weliswaar hetzelfde was, maar dat de uitwerking per groep wat varieerde. De aantallen zijn echter te klein en de gegevens te weinig consistent om over de aard van de groepsverschillen iets naders te zeggen. In verder onderzoek kan het echter de moeite waard zijn na te gaan of deze groepen ook naar bindingskenmerken homogeen zijn en welk effect eventuele bindingsverschillen dan hebben op de foto-indelingen op gedetailleerd niveau.
- In een groter onderzoek zouden met behulp van factor- en clusteranalyse een aantal schalen geconstrueerd kunnen worden waarmee de beleving van structuur en complexiteit en de mate van binding kan worden gemeten. Deze schalen kunnen dan onderling worden gecorreleerd, zodat kan worden nagegaan of er inderdaad geen samenhang bestaat tussen beleving en binding.
Deze statistische technieken zijn bruikbaar omdat vermoed kan worden dat zowel binding als beleving complex samengestelde eigenschappen zijn die niet met één of enkele simpele vragen te meten zijn. Door de constructie van schalen kunnen dergelijke brede, meer-dimensionale begrippen en concepten worden gereduceerd tot consistente, meetbare grootheden.
- Bij verder onderzoek is het belangrijk van te voren duidelijk vast te stellen wat het doel van het onderzoek is. Wil men algemene landschapskwaliteiten opsporen, of wil men nagaan hoe verschillende bevolkingsgroepen met deze kwaliteiten willen omgaan, dus: van welke groepen en wensen men in de planning moet uitgaan. Groepen kunnen onder andere verschillen in hun mate van binding. In dit onderzoek zijn enkele signalen gevonden (paragrafen 7.2.1 en 7.2.2) dat verschil in binding (of kennis) kan leiden tot een verschillende visie op het omgaan met algemene kwaliteiten.
Hiermee zou in de planning rekening gehouden moeten worden, zowel wat betreft de procedurele als de inhoudelijke kant daarvan. Mensen met een hoge mate van binding willen bijvoorbeeld graag bij de planning betrokken worden. Bovendien hebben zij vaak veel kennis van het gebied en zien zij ook de mogelijkheid van een duidelijk eigen bijdrage (inhoudelijk) tot plannen voor 'hun' gebied.

8 Planvorming

8.1 Inleiding

Uit de nota Overwegingen en uitgangspunten voor de Herinrichting Enschede-Noord blijkt dat de bijdragen van de landinrichting zijn gericht op het beter tot hun recht komen van de functies. Dit geschiedt, gegeven de mogelijkheden van het wettelijk instrumentarium vooral door het treffen van maatregelen en voorzieningen voor vier inrichtingsfactoren: de ontsluiting, de waterbeheersing, de landschapsbouw en de verkaveling. Naast deze maatregelen komt in het kader van het NBP nog een nader in te vullen oppervlakte cultuurgrond in aanmerking voor de tweede tranche relatienotagebieden en voor natuurontwikkelingsgebied. Hierbij worden de volgende oppervlakten genoemd: 100 ha natuurontwikkelingsgebied, 100 ha reservaatgebied, en 200 ha beheersgebied. Tezamen beslaat dit ongeveer 10% van de oppervlakte van het herinrichtingsgebied.

Voor de ontsluiting zijn de volgende maatregelen en voorzieningen aan de orde:

‘Door een verbetering van de ontsluiting door reconstructie en aanleg van wegen en paden kan een bijdrage worden geleverd aan de inrichting van het gebied ten behoeve van de functies land- en tuinbouw en openluchtrecreatie. Het handhaven, waar mogelijk, van onverharde wegen en het afsluiten van wegen zonder landbouwkundige en of verkeerstechnische functie levert een bijdrage aan de verbetering van de ecologische infrastructuur en de instandhouding van de rust in het gebied ten behoeve van de fauna. Ook het handhaven en aanbrengen van wegbegeleidende beplantingen levert hieraan een bijdrage.’

Ten behoeve van de waterbeheersing zijn de volgende maatregelen en voorzieningen aan de orde:

‘Door aanpassing van het waterbeheersingssysteem, verbetering van de afwatering, ontwatering en waterconservering kan de waterhuishouding ten behoeve van de landbouw verbeterd worden.

In dit kader kunnen ook maatregelen getroffen worden voor het behoud en herstel van natuurwaarden en natuurgebieden. Door behoud en waar mogelijk herstel van de vrije meandering van enkele beeklopen wordt een bijdrage geleverd aan de verbetering van de inrichting ten behoeve van natuur en landschap. Plaatselijk kan daarbij herstel van het houtwalbeek karakter plaats hebben. Door in bepaalde delen van het gebied maatregelen te treffen als het verhogen van de grondwaterstand, het verminderen van schommelingen in het waterpeil en conservering van neerslagwater ter beperking van de verdrogingsproblematiek wordt een bijdrage geleverd aan het behoud en het herstel van natuurwaarden en natuurgebieden. Dit kan eveneens bereikt worden door het zoveel mogelijk instandhouden van kwelsituaties, alsmede het terugdringen van de negatieve beïnvloeding van de waterkwaliteit.’

Voor de landschapsbouw zijn de volgende maatregelen en voorzieningen aan de orde:

‘Door een op een samenhangende ordening van bestemmingen afgestemde inrichting kan het gebied een nieuwe, stabiele landschapsstructuur krijgen, die niet alleen geënt is op de natuurlijke ondergrond en de occupatiegeschiedenis, maar ook op het nieuwe gebruik vanuit stedelijke behoeften.

De aanleg van bos en beplantingen zal een belangrijke rol kunnen spelen bij het vorm geven van de aangepaste landschappelijke structuur voornamelijk in de stedelijke randzone van Enschede en Hengelo en rond Lonneker en Glanerbrug. In de gebiedsdelen, waar de toekomstige ontwikkelingen deels gebaseerd kunnen worden op de oorspronkelijke landschapsstructuur, kan de landschapsstructuur versterkt en verduurzaamd worden door middel van het plaatselijk aanbrengen van nieuwe beplantingen, waarbij met name het oude hoevenlandschap, en de es- en steilranden aandacht verdienen. Voorts kan landschapsbouw een belangrijke bijdrage leveren aan het herstel en de ontwikkeling van de ecologische relaties en aan het behoud van cultuurhistorische waarden. Gedacht wordt hierbij aan natuurbouwprojecten in kansrijke situaties (zoals langs de bovenlopen van de beken) en aan het behoud van het oude verkavelingspatroon.

Door afronding van natuurterreinen, door verwerving van gronden en de realisering van bufferzones kan een bijdrage worden geleverd aan het behoud van natuurwetenschappelijke waarden en aan het tot stand brengen van duurzame beheerssituaties.'

Aan de orde zijn de volgende maatregelen en voorzieningen ten behoeve van de verkaveling: 'Door uitruil van gronden, waarbij boerderijverplaatsing, waaronder ook eventuele uitplaatsing valt, van belang kan zijn kan de inrichting van het gebied ten behoeve van de landbouw, de natuur en het landschap worden verbeterd. Nog nader dient te worden onderzocht in hoeverre er sprake is van samenhang in het grondgebruik met het aangrenzende gebied aan de oostzijde.

Tevens kan door uitruil van gronden een bijdrage worden geleverd aan een verbetering van het beheer van terreinen met natuurwaarden en kunnen de mogelijkheden van behoud, herstel en ontwikkeling van ecologische kwaliteiten worden vergroot.

Door het uitvoeren van kavelaanvaardingswerken wordt de uitruikbaarheid van de gronden bevorderd en worden de beheers- en gebruiksmogelijkheden van de gronden vergroot. Daarnaast zal zoveel mogelijk getracht worden rekening te houden met ecologisch en cultuurhistorisch belangrijke elementen en patronen, onder andere houtwallen en steilranden.'

8.2 De houding jegens dergelijke toekomstige activiteiten

Het gaat hierbij niet om de vragen: hoe zit het landschap nu in elkaar en hoe functioneert het nu, maar om de vraag: hoe móét het landschap straks gaan functioneren? Uit de resultaten blijkt dat deze twee kanten onderzoekstechnisch misschien wel te onderscheiden zijn, maar praktisch, voor de bewoners, moeilijk zijn te scheiden.

De houding jegens toekomstige activiteiten wordt besproken aan de hand van drie voorbeelden:

- wat vindt men dat er met de zandpaden (inrichtingsfactor ontsluiting) in het agrarische gebied moet gebeuren?
- hoe kan natuurontwikkeling (inrichtingsfactoren ontsluiting, waterbeheersing en landschapsbouw) plaatsvinden?
- hoe denkt men over verdere ontwikkelingen van niet-agrarische activiteiten (inrichtingsfactor landschapsbouw)?

8.2.1 Zandpaden in het agrarische gebied

De visie van de geënuquëeerden op zandpaden wordt enerzijds bepaald door de beleving van het landschap als geheel, dus hoe dergelijke paden als 'beelddrager' van het landschap het eigen karakter van het gebied in stand kunnen houden. Anderzijds blijkt uit die visie ook hoe zij denken over de gebruikswaarde van zandwegen.

1: 'De ontsluiting was ook vroeger hier vrij goed. Sinds ongeveer 15 jaar, soms iets langer, zijn alle boerderijen via de verharde weg bereikbaar. Dat is in één keer gebeurd voor de vrachtauto's; daar kan je op een zandweg onmogelijk mee rijden. Het gevolg is geweest dat iedereen in auto's knalhard op deze wegen rijdt. Dat is gevaarlijk. Het past niet bij elkaar.'

Zandpaden zijn een belangrijke karakteristiek van het landschap. Men vindt ze waardevol en ze moeten (deels) bewaard blijven. Slechts drie ondervraagden vonden dat ze wel mochten verdwijnen.

63: 'Als je ze weghaalt haal je ook het karakter uit het gebied weg.'

47: 'Zandpaden zijn wel natuurlijker.'

Ze bieden een tegenwicht tegen het steeds drukker wordende verkeer, en ze beschermen de rust in het buitengebied, met name voor de bewoners daar.

19: 'Zandwegen remmen ook de nodeloze vooruitgang.'

51: 'Zo min mogelijk verharden want je moet de rust in het buitengebied bewaren.'

Zandpaden worden beschouwd als natuur, ook de zandpaden in het agrarisch gebied. Dit stemt overeen met de resultaten van eerder belevingsonderzoek over dominante waarnemings- en waarderingskenmerken. Het komt omdat 'gewone' mensen een ander idee hebben van natuur dan experts, met name biologen. Voor gewone mensen is natuur veel meer dan alleen flora en fauna. Het is in de eerste plaats alles wat de indruk geeft organisch gegroeid te zijn, wat een organisch geheel vormt. In die zin is het landschap van Enschede-Noord zeer natuurlijk, ondanks de aangelegde en verzorgde kant ervan. In deze opvatting worden ook zandpaden beleefd als natuur.

Fig. 24 Zandpad

Hoe moet dat in de toekomst met de zandpaden in het agrarisch gebied?

Tabel 21 Zandpaden (in %, n=56)

	mogen weg	gedeeltelijk weg	moeten blijven
SR	-	50.0	50.0
BB	-	35.7	64.3
FT	11.1	50.0	38.9
PT	-	100.0	-
H	25.0	25.0	50.0
totaal	5.4	48.2	46.4

Deze tabel maakt duidelijk dat vrijwel niemand wil dat ze verdwijnen. Degenen die vinden dat ze in hun geheel moeten blijven en degenen die een aantal eventueel wil opofferen, houden elkaar ongeveer in evenwicht. Het zijn vooral de bewoners van het buitengebied die aandringen op het behoud ervan, terwijl de helft van de agrariërs en de stadsrandbewoners een gedeeltelijk opheffen ervan aanvaardbaar achten.

Wat er dan mee zou moeten gebeuren is als volgt samen te vatten:

- Verplaatsen (bijvoorbeeld langs een opnieuw verkaveld perceel) is voor vrijwel iedereen bespreekbaar die daarover is gevraagd.
- Als er functies gecombineerd moeten worden, zoals landbouw en recreatie, dan moet ook een zandweg aan eisen voldoen die vanuit beide functies worden gesteld. Deze eisen betreffen voornamelijk het gebruik en soms het beeld. Een illustratief en ook consequent doordacht commentaar wat dit beeldaspect betreft is:

20: 'Als je zandwegen weghaalt doorbreek je het ogenschijnlijk kleinschalige van het landschap. Het is wel acceptabel als je er wallen voor in de plaats maakt.'

Vooral voor boeren is er een duidelijke discrepantie tussen de gebruiks- en de beeldkant van de zandwegen:

40: 'Het is landschappelijk wel mooi, maar praktisch is het problematisch. Het aanzien wordt bij verharding minder mooi. Er is een goede afweging nodig bij deze keuze. De paden kunnen misschien verlegd worden.'

61: 'Ze zijn wel mooi; ze zijn ook heel karakteristiek voor het landschap; dan accepteer je ze makkelijker. Maar we hadden er wel veel last van, dat we vastzaten in de modder.'

Gebruiksaspecten voor beide groepen:

42: (boer) 'Gewone zandpaden zijn niet goed, de machines zakken weg. De Heidemij past zandpaden aan; het zand wordt op een speciale manier zeer hard gemaakt. Dat werkt heel goed.'

44: 'Zandwegen zijn niks. Ze zijn te nat of te droog. Je moet ze verharderen met puin, maar niet met asfalt (te recht).'

50: 'Als je alleen aan de boeren denkt maak dan maar een straat. Maar dan wordt het ook drukker.'

53: 'Het is moeilijk te combineren met wandelaars en auto's. 's Winters als het slecht weer is hebben boeren er ook mee te maken. Recreanten kennen het alleen bij goed weer. Je zult met elkaar rekening moeten houden.'

Toch zijn daar wel oplossingen voor.

61: 'Zandwegen kun je handhaven als je er een goede, diepe sloot langs graaft. Overigens heb je bij Weerselo heel mooie klinkerwegen of halfverharde wegen.'

Puur en alleen vanuit het recreatieve gebruik geredeneerd zijn er wel alternatieven voor zandwegen te bedenken:

26: 'Het mogen ook fietspaden worden.'

De planningsuitdaging is een goede combinatie van de beeld- met de gebruikskant.

- Bij het handhaven van zandpaden speelt de verzorging overigens een belangrijke rol: 62: 'Mooi verharderen allemaal of veel beter onderhouden, met fatsoenlijke sloten erlangs. Ook een zandpad

moet onderhouden worden, dat blijft niet vanzelf mooi.'

34: 'Of er auto's komen hangt ook van het onderhoud af. Als je ze slecht onderhoudt kun je er niet fietsen en ga je er eerder met de auto over. Slecht onderhoud trekt autoverkeer aan. Als je ze goed onderhoudt kun je er wel fietsen en hoef je er ook geen aparte fietspaden langs te leggen.'

Aanleg en onderhoud houden dus nauw verband met elkaar.

- Zandpaden zijn voor wandelaars. Ze zijn minder geschikt voor auto's, fietsers en ruiters. Een probleem is de berijdbaarheid voor fietsers. Zandpaden voor fietsers moeten tenminste halfverhard zijn en indien gecombineerd met auto's moeten de paden door paaltjes gescheiden zijn (zoals op het ogenblik in het bos bij Driene). Een brede onverharde zandweg voor auto's met een halfverhard fietspad ernaast werkt wel in de bossen maar niet in het agrarisch buitengebied waar boeren er ook gebruik van moeten maken. Dan is men voor halfverharden, in één of andere vorm, en voor goed onderhoud.
- Zowel teveel als te weinig verharden trekt autoverkeer aan (34). Voor volledig verhard is geen meerderheid te vinden, maar verder wordt daar genuanceerd over gedacht: 19.7% heeft geen mening, verhard is voor 6.6% aanvaardbaar, 26.0% is voorstander van niet verharden terwijl 47.5% de mogelijkheid van half-verharden open laat. Als men geen auto's wil is de beste oplossing: plaatsen van borden 'verboden voor autoverkeer' (met controle). Maar ook de volgende oplossing werd gesuggereerd: 'een klein stukje niet verharden voorkomt al dat het veel drukker wordt' (11). De toegankelijkheid voor auto's beperken of zelfs onmogelijk maken heeft zeer ruime steun: 44.3% voelt voor afsluiten (vooral stadsrandbewoners zijn voor), 27.9% wil de zandwegen in het algemeen toegankelijk houden (part-time en hobbyboeren zijn hier opmerkelijke voorstanders van), 27.9% heeft geen mening.
- Een probleem wordt gevormd door de ruiters die deze paden stuk maken en de berijdbaarheid voor fietsers. Verschillende respondenten vragen dan ook om de aanleg van afzonderlijke ruiterspaden en smalle fietspaden langs een zandpad. Ruiters moeten aparte routes krijgen. Zij kunnen niet met andere functies gecombineerd worden, alleen met aangespannen rijden (koetsjes).

45: 'Er blijft dan niets van de zandwegen over.'

Conclusie

De gegeven antwoorden leiden tot een conclusie die in vele gesprekken te beluisteren viel: zandwegen dienen gehandhaafd te worden, maar moeten wel met de tijd meegaan. Stilstand is niet goed. Mensen moeten kunnen blijven werken en wonen in het gebied. Afsluiten op grote schaal is niet gewenst. De veiligheid kan vergroot worden door ze eventueel af te sluiten voor doorgaand gemotoriseerd verkeer, maar de gebruiksmogelijkheden moeten indien nodig verbeterd worden omdat anders bijvoorbeeld de hedendaagse zware machines wegzakken. Maar dat kan door de paden half te verharden, met klinkers te bestraten of het onderhoud te intensiveren.

Verder is de verbetering van zandwegen een kwestie van maatwerk. In agrarische gebieden is verbetering acceptabeler dan in bossen en op landgoederen.

Ontharden van enkele reeds verharde wegen (zoals is voorgesteld in de nota 'Waar een wil is is geen weg') vindt vrijwel iedereen een onzinnige gedachte, omdat dit een verplaatsing van het probleem betekent.

8.2.2 Natuurontwikkeling

Een voorbeeld van een planningsvraagstuk dat in de herinrichting aan de orde komt is natuurontwikkeling. Dit kan op diverse manieren gebeuren. Welke maatregel het meest geschikt is hangt af van de potenties ter plaatse. Bij natuurontwikkeling moet er iets ontwikkeld en gemaakt worden. Een plan moet dan juist inspelen op wat er ter plekke is, op de 'genius loci'. Er zou als het ware in het terrein ontworpen moeten worden in plaats van achter de tekentafel.

Er is gevraagd naar de mate van passendheid en gewenstheid van drie verschillende vormen van natuur:

- agrarische natuur, zoals houtwallen;
- verzorgde natuur, zoals de vroegere landgoedbossen, en
- natuur zonder beheer door mensen, zoals begraasde natuur.

De eerste twee vormen van natuur pasten uitstekend in het gebied, de laatste vorm werd in mindere mate gewenst.

34: 'Hoe je natuur ontwikkelt moet je per situatie en ter plekke bekijken. Zo zou er langs het Galgeven wel weer hei kunnen komen. Bij foto 21 is een stuk laan verdwenen, die laan liep vroeger door. Nu is er teveel doorkijk, de beslotenheid is weg. Die laan zou je bijvoorbeeld moeten herstellen. Je moet in kleine stukjes denken en naar de aard van de plek kijken en hoe die in zijn omgeving ligt.'

42: 'Alle vormen van natuur kunnen hier, maar alles op z'n plaats.'

46: 'Er zijn veel onrendabele stukjes land. Het land is hier mooi voor de natuur maar slecht voor de landbouw.'

48: 'Er kan best natuur bij. Je moet wel goed uitzoeken waar.'

63: 'Een boer heeft vaak wel grond die zich leent voor natuurontwikkeling, zoals bermen, of grond die voor de landbouw toch niet, of pas met veel geld, rendabel is te maken; daar kun je dan beter bos van maken. Maar dat moet je allemaal ter plaatse bekijken, niet volgens de ecologische hoofdstructuur. Zo worden teveel wallen gekenmerkt als ecologische verbindingzones. dat moet niet tot principe worden verheven. Dat geldt ook voor beken. Niet sowieso steeds een plantstrook van zoveel meter langs beken handhaven, maar dat plaatselijk bekijken.'

Wallen lenen zich heel goed voor meer natuur. Dit is agrarische natuur die goed past in het bestaande landschap, bovendien worden ze door boeren onderhouden. Er kan zo nog véél natuur in dit landschap passen. Ze zijn goed voor de jacht. Beplanting langs beken is bij sommigen acceptabel, niet bij anderen. Het hangt van de invulling af, wel elzen en wilgen maar geen brede stroken.

Bos is een vertrouwde vorm van natuur. Dat is aangelegd en de vraag is hoe dat in de toekomst dient te gebeuren. De volgende tabel geeft een indruk. Gevraagd is naar de gewenste lokatie van aan te leggen bos. Dan blijkt dat de bestaande afwisseling een belangrijk referentiepunt blijft. Het idee van meer verweving van de natuurgebieden met elkaar, bijvoorbeeld overeenkomstig een concept als de ecologische hoofdstructuur uit het Natuurbeleidsplan, wordt vrijwel niet genoemd. Het gaat óf om behoud van afwisseling door bij de bestaande bossen aan te sluiten óf om de afwisseling verder te versterken door nieuwe bossen verspreid aan te leggen. Dat laatste heeft voorkeur bij niet-agrariërs: 'Bos bij bestaand bos heeft geen effect, dus op plekken waar nog niets is' (32).

Tabel 22 Aanleggen van nieuw bos (in %, n=34)

	bij bestaand bos	verspreid aanleggen	als verbinding
SR	40.0	40.0	20.0
BB	40.0	50.0	10.0
FT	66.6	33.3	-
PT	100.0	-	-
H	25.0	25.0	50.0
totaal	47.1	38.2	14.7

Moerasontwikkeling is ook denkbaar, maar als op- of aanvulling waar het land nu al vaak drassig is. Het geeft verrassing: er kan wild in zitten, meer dan wanneer er extensiever wordt geboerd. Het voorbeeld op de foto spreekt aan, een enkeling valt de keien op die kunstmatig zijn, niet thuishorend in dit landschap.

Fig. 25 Moerasontwikkeling

De *kikkerpoelen* (door Natuurmonumenten aangelegd) zijn bij verrassend veel boeren bekend. De meningen daarover zijn niet erg positief. Ze worden weinig serieus genomen: verkeerde ligging (tussen twee wegen, te weinig drassige omgeving), wordt een fiasco.

Heide zien sommigen niet zitten, omdat dit aan een voorgoed verdwenen landschap herinnert. Anderen zien deze natuur, als 'buffer' tussen bossen en agrarisch gebied, wel zitten. Het is dan een vorm van verschraling en kijken wat er gebeurt. Als het maar niet te kleinschalig wordt, want dat past niet in het landschap.

Begrazing (bijvoorbeeld met schotse hooglanders) vindt niet veel steun, bij de boeren althans. Het land wordt dan te ruig en is geen 'gezonde natuur'. Alles is goed, behalve verwilderen. Je kan dan niet meer terug. 'Ruijgte met distels en brandnetels, daar is elke boer op tegen' (49). Zijn collega (43) vindt dat wel passen, maar niet midden in agrarisch gebied. Niet-boeren zien wel voordelen maar die wegen niet altijd op tegen de nadelen

(‘goed voor de beesten, maar dat past niet goed in het landschap: dat wordt hier goed bijgehouden en is kleinschalig’).

Bij de planning van natuurontwikkeling is een aantal punten belangrijk:

- het moet samen met de agrariërs gebeuren;
- er moet veel zorg besteed worden aan onderhoud.

Het moet samen met de agrariërs gebeuren

De blijvende aanwezigheid van agrariërs wordt als voorwaarde gezien voor een harmonische natuurbeleving, Natuurontwikkeling moet samengaan met de landbouw. Bij elke maatregel moet worden uitgegaan van een kleinschalige interactie/verweving tussen landbouw en natuur. De meeste ondervraagden zien niets in een grootschalige scheiding van functies.

5: ‘Hier is nu een afschuwelijk polderlandschap. Vroeger lagen er wallen tussen de weiden. Bij Kuiper is dat weer helemaal in ere hersteld. Die heeft dat georven en hij is een groot natuurliefhebber, hij richt dat helemaal opnieuw in.’

17: ‘Landbouwgebieden niet (te) kaal maken; niet alle begroeiing als bos bij elkaar en de landbouwgebieden dan kaal, dus niet natuurgebieden enerzijds en landbouwgebieden anderzijds, maar gemengd.’

22: ‘Houtwallen moeten blijven, anders is het geen landschap meer; alleen bos is ook niet mooi.’

5: ‘Het is nodig dat boeren hun grond bij elkaar hebben; dat is een legitieme reden voor herinrichting. Maar het moet niet zo zijn dat elk plekje heel efficiënt gebruikt wordt. Het mag best zo zijn dat sommige stukken minder efficiënt gebruikt worden, met bomen en struiken en zo.’

25: ‘Niet overal dezelfde natuur maken. Boerenland hoort er ook tussen. Je moet dan van de boer een beheerder maken, dan krijg je mooie, langzame overgangen naar het bos.’

27: Bos als natuurontwikkeling? ‘Wel op voorwaarde dat er ook houtwallen bewaard blijven. Behoud van afwisseling is belangrijker dan nieuw bos.’

Dat betekent dus: zowel ‘agrarische’ natuur als ‘puur’ natuur.

Maar in hoeverre individuele boeren aan natuurbouw en -beheer zullen doen, is een kwestie van mentaliteit; dat kan niet beïnvloed worden met algemene maatregelen. Bijvoorbeeld:

19: ‘De moderne landbouw is veel misplaatste zuinigheid. De mais moet tot aan het hek doorlopen.’

Maar liefde voor de natuur is nog wel ruimschoots aanwezig.

10: ‘Ook in het agrarische deel van het landschap is er liefde voor groen, nog geen kaalgeschoren gedeelten.’

Veel mensen zagen er wel wat in boeren extra grond te geven langs de percelen om houtwallen in stand te houden, dus buiten de grond die zij nodig hebben voor hun productie.

63: ‘Landbouw is nog steeds de goedkoopste beheerder van het landschap. Grond kopen voor natuur is zinloos en op den duur niet op te brengen. Je zou de boeren die vroeger hebben gekapt moeten laten herinpoten. Daarvoor moeten ze dan een deel van hun grond ter beschikking stellen, of dat erbij krijgen in de herinrichting. De termijn van maar drie jaar controle moet je dan veranderen en blijven controleren, anders verdwijnt die natuur toch weer. Zo heeft het gemeentebeleid er zelf voor gezorgd dat er veel natuur verdwenen is; toen was dat geen overtreding. Overigens zullen mentaliteitsverschillen tussen boeren blijven spelen. Niet iedere boer wil natuur op zijn land, en extra grond geven zou bij hen dan ook niets uithalen. Daar zou je bij de herinrichting op moeten letten, dat dat een beetje gemengd wordt, anders krijg je toch weer de scheiding landbouw-natuur met al die gedwongen beperkingen in het natuurgebied.’

Er moet veel zorg besteed worden aan onderhoud

Onderhoud en verzorging zijn kritische succesfactoren in de beleving. Het is derhalve ook een belangrijk aspect van natuurbeheer en natuurontwikkelingsmaatregelen. Het huidige régime, onder andere van Natuurmonumenten en het Overijssels Landschap, wordt op dit punt als onvoldoende beschouwd. Het landschap was wat dat betreft vroeger beter.

22: ‘Als het landschap zo blijft is het goed; dan hebben we liever dat het geld besteed wordt aan het inzetten van meer arbeiders om het bij te houden dan om nieuwe natuur te maken.’

53: ‘Het sterrebos is wel erg veranderd; dat was vroeger veel mooier. De lanen worden niet meer goed onderhouden; je krijgt er tranen van in je ogen.’

49: ‘De beken zijn mooi, maar ze moeten wel worden onderhouden. Vroeger werd het landschap beter

onderhouden dan nu.'

48: 'Tussen vroeger en nu is een heleboel verschil. Vroeger was Hof Espelo heel mooi en schoon. Nu is het allemaal troep. Alles is verwaarloosd. Rogge en onkruid worden niet gespoten of gewied.'

Vrijwel niemand is ervoor de natuur aan zichzelf over te laten, of zijn gang te laten gaan. Slechts weinigen zien dan ook perspectief in begraasde natuur en gebieden 'beheerd' door Schotse hooglanders. Men vindt het gebied te gecultiveerd en te netjes verzorgd (en wil dit ook zo houden) en daarom is het contrast te groot. Sommigen gruwen al van Buurse, waar ze zijn. De natuur moet wel onderhouden worden.

Voor plekken waar de natuur dan eventueel wel volledig zijn gang mag gaan, zien veel mensen het waterwingebied als goede mogelijkheid. Vrijwel niemand stoort het dat je daar niet in mag komen of ziet het als barrière, en zo kunnen die twee functies mooi gecombineerd worden. Het gebied mag ook wel groter worden, onder andere omdat het als buffer tegen de oprukkende verstedelijking wordt gezien.

Fig. 26 Het waterwingebied

Het vliegveld en waterwingebied zijn ook genoemd als een ruimte 'waar de natuur er mooi bij ligt'. Voor anderen zijn ze vooral een rustgebied voor het wild, een 'stukje waar de dierenwereld zich nog thuisvoelt'. Er komt steeds meer volk in het buitengebied en daarom moet het open blijven voor de jacht, maar gesloten voor het publiek. Een stadsrandbewoner ziet het wel zitten:

19: 'van het vliegveld één natuurgebied maken, zo wild mogelijk. Met bulten, gaten, poelen'.

De nieuwe golfbaan, die door velen ook nog als natuur wordt gezien, lokt uiteenlopende reacties op. De meesten hebben er geen bezwaar tegen, maar of dit een gewenste vorm van natuur is, is de vraag: niet storend en niet passend. Men vergelijkt de aanleg ervan niet alleen naar het uiterlijk maar ook naar wat er voor is verdwenen en dat was 'een stukje monocultuur', aldus een ex-boswachter. En:

29: 'nu gebruik je zo'n bos; het wordt een schitterend stuk natuur'.

Sommige boeren vinden de golfbaan geen vooruitgang:

62: 'hij is kunstmatig, er waren daarvoor veel kleine esjes'.

Maar een niet-boer zegt:

32: 'hij ziet er prachtig uit, de bossen worden toch niet onderhouden'.

Een andere bewoner vindt het niet nodig daarvoor een bos op te offeren en nu is er een rustgebied weg. Een part-time boer vindt het een vooruitgang: het terrein is mooi golvend

gemaakt, de begroeiing wordt nog wat behouden en het is netjes.

Onderhoud van het landschap zou gedeeltelijk geregeld moeten worden via beheersovereenkomsten. Verschillende boeren, die zich nu geen houtwallen kunnen veroorloven, zouden hier wel voor voelen.

1: 'In het bedrijf passen houtwallen niet meer. Het is zuiver een hobby. Toen ik hier (als boer) kwam wou ik ook wat meer hout hebben. Maar als je aanplant en de bomen worden groter dan moet je het onderhouden (kappen, snoeien) en daarom heb ik het toch maar niet gedaan. Ik vind hout wel prachtig maar heb toch maar niet aangeplant. Als je je een hoop trammelant op je hals haalt is dat ook niet goed.'

en: 'Hout is prachtig maar het moet niet in de weg staan. De Twentse boer houdt over het algemeen van bos en bomen maar ze moeten natuurlijk niet in de weg staan, dan moet zo'n boom of zo'n wal weg.'

53: 'De natuur moet bij de mensen blijven, dus voorkeur voor beheer van houtwallen tegen vergoeding, maar de boeren moeten er plezier in hebben.'

39: 'Van het onderhoud door de gemeente ben ik niet onder de indruk. Ik zou het liever zelf onderhouden en de rekening naar de gemeente sturen.'

Er worden echter wel enkele voorwaarden gesteld:

46: 'Ik wil over beheersovereenkomsten nadenken als ik voldoende inspraak krijg.'

Ook zijn er wel bedenkingen:

54: 'Als landbouwer met een groot bedrijf heb ik weinig tijd voor landschapsonderhoud. Bovendien kan de gemeente je nooit zekerheid geven over de hoogte van de subsidie en de tijd waarover. Als ze contracten afsluiten dan moeten dat langjarige contracten zijn, met een correctie voor de inflatie. Bij de overheid heb je wel beperkingen maar geen vergoedingen. Ik heb wel houtwallen op de grenzen binnen het bedrijf liggen, maar ze worden niet meer onderhouden. Vroeger wel'.

Fig. 27 Verschillende karakters van een beek in Enschede-Noord

Verdere aandachtspunten

Hoewel de beken geen opvallende elementen in het landschap zijn, vindt men ze er wel heel karakteristiek voor en wil men ze ook houden. Veel beken, of gedeelten ervan, hebben ook nog steeds het karakter van een beek, zijn als het ware nog authentiek. Volgens

sommigen bieden de beken een mogelijkheid voor natuurbouw, of natuurontwikkelingsmaatregelen, zij het niet overal.

19: 'Als je een beek door een weiland legt, dus het weiland handhaaft, moet je de beek schoon kunnen maken, dan kun je er hoogstens een paar bomen omheen zetten.'

Hoewel afwisseling op prijs wordt gesteld, blijkt toch niet alles met alles te kunnen worden gecombineerd. Zo wordt hei door sommigen wel gewaardeerd, maar:

55: 'Om de hei moet wel bos liggen; hei moet niet grenzen aan weiland.'

Ook al is alle natuur kunstmatig in het gebied, toch moet dit niet te duidelijk worden.

55: 'Bossen aan elkaar maken, af en toe een wekje ertussen, maar niet machinaal inpoten.'

Conclusies

Een aantal concrete maatregelen voor natuurontwikkeling zijn duidelijk:

- geen grootschalige aanpak maar inspelen op de mogelijkheden van concrete plekken;
- niet kiezen voor één vorm van natuur, maar voor meerdere;
- geïntegreerd in het hele gebied, dus niet als afzonderlijke, omheinde en afgesloten enclaves;
- natuurontwikkeling samen met de agrariërs opzetten en uitvoeren, bijvoorbeeld degenen die daarvoor voelen extra grond geven voor de aanleg en het onderhoud van wallen;
- aandacht voor beheer en verzorging;
- behouden van zandpaden, waarbij er een aantal zouden mogen verdwijnen en een aantal verlegd; wel veel aandacht voor onderhoud. Onderscheid maken tussen zandpaden in de bosgebieden en in het agrarische gebied. Zandpaden in het agrarische gebied niet teveel en niet te weinig verhard. Auto's eventueel weren via verbodsborden;
- de beken bieden op verschillende plekken aanknopingspunten voor natuurontwikkeling, maar ze moeten (als systeem) niet recreatief 'ontsloten' worden, bijvoorbeeld met wandel- of fietspaden erlangs;
- maatregelen ontwikkelen samen met de plaatselijke bewoners, hen daarbij inschakelen.

8.2.3 Reacties op enkele niet-agrarische ontwikkelingen

Zoals in hoofdstuk 5 al is aangegeven kenmerkt het landschap zich door een hoge mate van stabiliteit. Dit betekent niet dat er geen veranderingen hebben plaatsgevonden. Integendeel, algemeen vindt men dat het landschap met de tijd mee gaat. Maar het zijn geen veranderingen in het karakter van het landschap; eerder nieuwe invullingen van bestaande patronen. Een van die stabiele karakter eigenschappen is rust. Die dreigt bij de invoering van niet-agrarische activiteiten nog wel eens verloren te gaan. Het karakter van het landschap wil men graag bewaren. Dit betekent dat er bij veranderingen uitgegaan moet worden van het bestaande patroon; geen grootscheepse nieuwe ontwikkelingen, geen uniformiteit van oplossingen, maar inspelen op de eigenschappen en mogelijkheden van concrete plekken. Per plek moet worden bekeken wat de beste oplossing of mogelijkheid is.

Men wil dus eerder de aard van werken van de actoren in het landschap stabiel houden — en de aard van hun wisselwerking — dan dat men de uiterlijke verschijningsvorm van het landschap zou willen fixeren. De relatie tussen de actoren moet stabiel blijven maar de invulling van die relatie moet dynamisch blijven. Zo gaat het landschap tegelijk mee met de tijd en blijven toch de kwaliteiten bewaard.

In het onderzoek is de groei en /of de komst van een aantal niet-agrarische activiteiten in het herinrichtingsgebied aan de orde gesteld: onder andere een camping, kamperen bij de boer en een tuincentrum met kassen.

In het algemeen is de acceptatie van niet-agrarische functies in het buitengebied tamelijk groot. Een uitzondering vormt een camping. Tegen andere functies had gemiddeld maar 31% bezwaar; tegen de hypothetische komst van een camping in het herinrichtingsgebied was dat 71%.

Een camping heeft met andere functies gemeen dat zich bij groei nieuwe verschijnselen gaan voordoen die in de kleine vorm nog afwezig waren; bij groei komen er nieuwe eigenschappen bij, die de functie alleen maar negatiever maken.

27: 'Als je hem groter maakt moet er een disco bij, enz.'

48: 'De voorzieningen moeten op het bedrijf zelf getroffen worden.'

Hierdoor vervreemdt de functie nòg verder van zijn omgeving èn van de bewoners.

Maar anderzijds moet je

31: 'Ongemak liever concentreren dan over het hele gebied verspreiden.'

Wat groei betreft is men er voor *beperkende voorwaarden* te stellen, zowel in kwantiteit als in kwaliteit, want het gevaar van groei is een algemeen dilemma, ook bij de andere functies. Als ze nog klein zijn laat je ze toe en als ze groeien kun je niet meer terug; eerst kan het landschap ze nog wel herbergen en inpassen, later worden het Fremdkörper en versnipperen ze het landschap van binnenuit. De gemeente moet dus niet alleen kwalitatief maar ook kwantitatief beperkingen opleggen en regels stellen.

Hoewel sommige functies worden gezien als semi-agrarische functies, zoals een tuincentrum met kassen, is een dergelijke functie eigenlijk niet echt inpasbaar in het landschap. Ook hier moet de gemeente regels stellen en grenzen aan groei.

Een randgeval (letterlijk!) zijn de kassen bij Glanerbrug. Behalve dat de ondernemer autochtoon is en velen het bedrijf vanaf het begin kennen, ligt het dicht bij Glanerbrug en wordt dit gedeelte niet meer als echt buitengebied gezien. Dit is dus een geografische afweging.

Geen enkele activiteit werd unaniem afgewezen; alle hadden voor- en nadelen. Deze variëren per groep. Zo hadden boeren vaak minder bezwaren dan stadsbewoners omdat vrij ondernemerschap voor hen belangrijk is, terwijl het bij stadsbewoners vooral om het beeld gaat. Alle activiteiten hadden consequenties in twee opzichten, *maatschappelijk* of sociaal en *landschappelijk*. Soms lopen deze door elkaar heen, soms vindt er een afweging plaats.

Tabel 21 Acceptatie van enkele niet-agrarische functies

	geen bezwaar	wel bezwaar	ontwerpaanbevelingen
camping	28%	71%	65% concentreren 35% spreiden 100% camoufleren
kamperen bij de boer	24%	76%	
tuincentrum	52%	48%	31% naar industrieterrein 13% naar stadsrand

Er blijkt een hiërarchie te zijn in de effecten van niet-agrarische functies. Sommige functies worden gezien als semi-agrarisch: een paardenfarm (meer), een boomkweker (minder) en een tuincentrum met kassen (nog minder). Andere functies passen helemaal niet, zoals de camping. Sommige niet-agrarische functies kunnen nog wel een landschappelijke verrijking inhouden, althans geen verslechtering, zoals de golfbaan en de ijsverkoop (zie hiervoor ook paragraaf 5.4.2), mits dat er niet teveel worden, en ze een aan het landschap aangepaste vorm krijgen; andere functies, zoals een camping, kunnen beter helemaal ingeplant en gecamoufleerd worden, voor zover ze al niet naar de stadsrand of het industrieterrein zouden moeten. Hierin zijn dan nog allerlei nuances mogelijk; functies kunnen bijvoorbeeld verschillend vorm gegeven worden, beter of slechter passend in het buitengebied.

Samenhangend met deze hiërarchie zijn er duidelijk zones voor de toelaatbaarheid van niet-agrarische functies in het buitengebied aan te geven. Dit is ook al in eerder onderzoek gevonden voor de Gelderse Vallei (Van den Berg e.a., 1991).

Men vindt niet dat veranderingen systematisch tegenhouden moeten worden, maar dat er maatwerk geleverd moet worden. Verder is men er voor dat het accent gelegd wordt op beheermaatregelen in plaats van op inrichtingsmaatregelen.

Bewaren van kwaliteiten en meegaan met de tijd kan dus soms tot een wat ambivalente houding jegens veranderingen leiden. Daaraan liggen verschillende dilemma's ten grondslag, zoals

- gerichtheid op de toekomst, bijvoorbeeld het stimuleren van ondernemerschap, en het willen bewaren van bestaande kwaliteiten, zoals afwisseling, rust, natuur en kleinschaligheid;
- het afstemmen van verschillende functies op elkaar, en de afstemming van beeld en gebruik;
- het willen stellen van grenzen aan groei;
- de juiste verhouding vinden tussen agrarische, niet-agrarische functies en natuur, met als groot gevaar de toenemende drukte en het verdwijnen van rust bij stimulering van niet-agrarische functies.

Er is dus een tijdsprobleem, een afstemmingsprobleem, een groeioprobleem en een functioneel probleem. Zij spelen bij de waardering van vrijwel alle veranderingen een rol, zij het in verschillende mate.

8.3 Geomorfologie als basis voor de planvorming?

In tegenstelling tot gangbare opvattingen onder planners en ontwerpers is er bij de bewoners geen aanwijzing gevonden voor een geomorfologische basis voor structuur. Als er naar verschillen of overeenkomsten met andere plekken gekeken wordt, is dat niet op grond van geomorfologische verschillen maar op grond van verschillen in gebruik, in mogelijkheden voor gebruik en in beheer, dus in de zin van wat mensen er doen en kunnen doen. Als geomorfologische kenmerken al een rol spelen (wat zelden het geval is, eigenlijk wordt alleen de Lonnekerberg genoemd), is dat hoogstens om plekken te helpen afbakenen. Maar ook de Lonnekerberg krijgt zijn identiteit toch vooral om wat mensen er doen, of gedaan hebben. Het is een landgoedbos waar gerecreëerd wordt.

Als de geomorfologische verschijnselen dan óók nog nauwelijks zichtbaar zijn, spelen ze niet alleen geen rol in de structuur, maar ook niet in de complexiteit; de mensen kennen ze dan niet, of hoogstens alleen gedeeltelijk. Dit is bijvoorbeeld het geval met de beken. Deze spelen géén rol in de waarneming van structuur, zelfs niet bij de enkeling die weet dat er een stuwwal ligt ten oosten van Lonneker. Vrijwel niemand kent een beek vanaf oorsprong tot eind, onder andere omdat ze nauwelijks opvallen in het landschap èn omdat ze onderweg nogal eens van karakter veranderen. Het zijn geen duidelijke landschappelijke eenheden met een eigen identiteit. Dit blijkt onder andere uit het feit dat buitenstaanders vaker maar één beek kennen, terwijl gebiedskenners er vaker meerdere kennen. Toch vindt iedereen dat ze wèl bij het landschap horen en dat ze moeten blijven.

60: 'Ze (=de beken) horen wel in het landschap, maar ze vallen niet echt op.'

Dit betekent niet dat planners en ontwerpers ongelijk hebben als zij wèl een geomorfologische ingang voor structuur gebruiken. Zij hebben alleen ongelijk als ze deze willen rechtvaardigen op grond van de beleving van mensen. Er zijn dus tenminste twee *gelijkwaardige* invullingen voor het begrip structuur, beide met evenveel recht van spreken, namelijk één die voortkomt uit ideeën van planners en ontwerpers èn één die voortkomt uit de beleving van mensen. Deze zijn totaal verschillend en hebben niets met elkaar gemeen. Ze mogen dus ook niet worden gezien als tegenstellingen. Voorlopig geldt deze conclusie alleen nog voor Enschede-Noord, maar het feit dat vrijwel niemand de geomorfologie als ingang gebruikt heeft om de opbouw van het landschap te beschrijven, of om landschapstypen te onderscheiden, doet vermoeden dat het ook geldt voor andere gebieden.

8.4 De houding tegenover het beleid

In voorgaande hoofdstukken is geconstateerd dat het omgaan met het landschap vergezeld gaat met de wens om meer regulering. Vooral de vragen over de gebruiksvormen, huidig en toekomstig, gaven de mensen aanleiding om daar iets over te zeggen. Tenslotte is de vraag hoe het landschap functioneert niet los te zien van hoe het beleid daarmee omgaat. Er blijkt vaak sprake te zijn van een ambivalente houding. Enerzijds wenst men door het beleid opgelegde regels en beperkingen, met controle daarop; anderzijds wil men echter ook niet verstikt worden door die regels en voorschriften; het particulier initiatief van de bewoners moet niet teveel worden afgeremd. Dus: vrijheid in gebondenheid. Het gaat er meer om dat men *betrokken* wordt bij de beleidsvorming en -uitvoering dan dat het beleid drastisch omgebogen zou moeten worden.

De respondenten vinden dat de 'overheden' zoals de gemeente en bijvoorbeeld het waterschap wel hun best doen, maar dat er daarmee nog geen tevredenheid bestaat met de praktijk van het beleid. De toegenomen anonimiteit is één van de klachten. De bestuurslaag heeft zich losgemaakt van de mensen. De voorlichting is goed, maar erg voorzichtig. Het is niet meer duidelijk wie waar verantwoordelijk voor is:

62: 'ze zeggen dat het vliegveld ons beschermt' en 'er bemoeien zich steeds meer mensen met het landschap zonder dat het een verbetering is. In tegendeel'.

Regulering is nodig voor een gebied waarvoor de bevolking de bedreiging niet binnen het gebied zoekt (er geen grote interne tegenstellingen of conflicten), maar bij ontwikkelingen daarbuiten met grote consequenties voor het gebied zelf (stadsuitbreiding, wegen, verdere rationalisatie van de agrarische produktie, industrievestiging etc.). Maar regulering is volgens velen een 'second best' oplossing. Probeer eerst in onderling overleg problemen op te lossen, want regulering zorgt voor bureaucratie en 'dat maakt alles zo star'. Er is geen beste bestemming van het gebied. Een toekomstvisie moet samen ontwikkeld worden. En in gesprek gaan anders krijg je nooit mensen die oog voor iets krijgen. Wat heb je aan een plan waar niemand achter staat?

De basishouding is: vrijheid in gebondenheid. De vrijheid is voor velen geen kwestie van ondernemerschap maar veeleer van mee mogen denken en beslissen. Bij veel ontwikkelingen wenste men meer overleg en er was een duidelijke behoefte aan meer informatie van en dialoog met het beleid over functies en activiteiten in het buitengebied. Vaak wordt opgemerkt dat de bewoners goede kenners van het gebied zijn.

11: 'De gemeente kan soms de mensen wel eerder op de hoogte stellen, niet achteraf de mensen informeren maar zo dat meedenken mogelijk is.'

43: 'Ik heb een jaar lang wateroverlast gehad door de verkeerde aanleg van een sloot langs het fietspad langs de Weerseloseweg — en erover praten hielp niets. Er is te weinig overleg met betrokkenen.'

19: 'De bevolking wordt niet genoeg betrokken, en onvoldoende geïnformeerd.'

17: 'De afstand tussen de gewone mensen en de wethouder is te groot. De mensen in de gemeente staan te ver van de concrete situatie. Liever mensen die uit het gebied komen, die er verstand van hebben.'

30: 'Meer informatie zou wenselijk zijn, bijvoorbeeld over het vervolg van plannen, via informatie-avonden.'

36: 'Er moet meer gezamenlijk naar oplossingen worden gezocht. De instanties moeten meer overleggen met de boeren.'

37: 'Instanties moeten het tactischer aanpakken, meer in overleg met boeren. Bovendien moeten ze ook met goede argumenten komen.'

Dus wel de bewoners erbij betrekken, maar toch ook weer niet iedereen.

62: 'Teveel mensen bemoeien zich met de bestemming van het buitengebied. Ook mensen die geen verstand van het gebied hebben.'

63: 'Burgers die in het buitengebied komen wonen bakenen hun terreintjes meteen hermetisch af en zijn verder niet geïnteresseerd in wat er om hun heen gebeurt, als het maar geen overlast geeft want dan gaan ze klagen. Die mensen kun je moeilijk betrekken in een bestemming voor het gebied als geheel, die hebben geen geheel-benadering. Je moet het samen doen met de boeren, maar dan wel het gezamenlijk belang scheiden van het eigenbelang, want dat prevaleert meestal in de gesprekken. Veel mensen zien het grote verband niet. Dat is overigens ook gedeeltelijk een gevolg van het overheidsbeleid zelf, met al hun verschillende subsidiepotjes.'

Op verschillende punten is er kritiek op het beleid. Waar bijvoorbeeld nog wel eens over geklaagd wordt zijn de vele regels, maar ook het vaak onoordeelkundig toepassen daarvan.

47: (=boer) Hij heeft altijd de wallen laten staan en hij is een liefhebber van bos, hij houdt van de natuur. 'Maar nu heb je een vergunning nodig om een dode eik om te zagen, dat kost geld, en dan moet je hem weer inpoten ook. Dus laten we dat nu wel. Vroeger werd een wal om de 15-20 jaar gekapt. De koeien liepen vlak langs de wal, daar hield je hem mooi dicht mee. Nu moeten de koeien er veel te ver vanaf blijven en er wordt niet meer gekapt. Dat geeft een doorgegroeide wal.'

48: 'De gemeente heeft mensen die te weinig weten maar te veel praten. Ze doen alles uit een boekje. Vooral milieugroepen hebben weinig ervaring.'

42: 'Er zijn bij de Landweerweg twee kikkerpoelen aangelegd, ieder aan een kant van de weg. Nu worden

de kikkers massaal doodgereden als ze van de ene naar de andere poel trekken.'

51: 'In het nieuwe structuurplan moet je 100 m van wal en bos af blijven. Dan kun je niet meer draineren.'

63: 'Ik zal nooit kikkerpoelen laten aanleggen door die "milieu-kickers". Ten eerste hebben ze er geen verstand van en ten tweede is het een eindeloze procedure met een veel te grote papierwinkel. Zo wou iemand grond hebben, voor een bak in zijn manege. Hij liet rooie grond afgraven voor een kikkerpoel. Hij kreeg f 1000.- voor de poel en zijn grond, maar de poel werd nooit wat omdat hij op de verkeerde plaats lag.'

Dan het beleid zelf en de motieven daarvoor.

46: 'Sommige overheden, zoals het waterschap, nemen het onderhoud in eigen hand en dat wordt een chaos. Ze maaien te laat waardoor er onkruid komt. Ook de beekwallen verzakken. Vroeger deden de boeren het tegen een vergoeding beter. Als het echt te erg wordt maai ik nog wel eens een talud. Nu moet ik tegen distels spuiten.'

59: 'Ik ben bang voor verdere ontwikkelingen, dat ze alleen puur economisch worden bekeken.'

24: 'Niet alle mogelijkheden worden altijd onderzocht. Het zou zorgvuldiger kunnen.' En: 'Ze kijken alleen economisch.'

10: 'De stadsrand van Enschede is volledig verpest door het RO beleid, de tolerantie van illegaal en legaal opgerichte gebouwtjes en schuren. Verderop wordt dit tegengehouden door de landgoederen.'

34: 'De gemeente is inconsequent. Ze trekken wel allerlei economische activiteiten aan maar verhinderen dan economisch verkeer [bij de afsluiting van de Bosweg]. Evenmin bieden ze een alternatief in de vorm van een beter openbaar vervoer. Maar wel steeds meer mensen aantrekken. Je kunt niet en groeien en het buitengebied in stand houden. Als ze dat laatste willen moeten ze consequent zijn en ook niet meer groeien. Dan merken we hier, in het buitengebied, niets van de gemeente. Opruimen doen ze hier niet, ze voeren hier niets uit. De boeren en de bewoners hebben hier het landschap zelf gemaakt en ze onderhouden het ook zelf. Hier buiten is veel kritiek op de gemeente, het beleid buitengebied is slecht. Bijvoorbeeld de verzorging van het landschap is slecht. De Lossersestraat is een racebaan geworden waar ze niets aan doen. Op de Oude Lossersestraat houden zich onguere types op maar ze controleren nooit. De plaatsing van het industrieterrein in het Oosten is een absolute flop. Alle andere industrieterreinen en de snelwegen liggen in het Westen, dus daar had je veel beter bij kunnen aansluiten. Bovendien moet je nu voor de aansluiting weer aparte wegen maken waardoor het hele gebied drukker en onveiliger wordt en je overal sluipverkeer krijgt. Dan is de locatie van de rondweg om Lonneker helemaal verkeerd. Er zou meer overleg tussen partijen moeten komen, tussen bewoners en instanties. De bewoners hebben vaak ook de kennis. Zo wisten de bewoners bijvoorbeeld dat op een bepaalde plek, waar de gemeente wilde inplanten, de grond daarvoor te droog was. Alle bomen gingen dood. Nu gaat het vaak als partijen tegen elkaar op. Dus graag meer overleg. Nu heb je wel een gevoel van betrokkenheid en verantwoordelijkheid voor het landschap maar ook van grote machteloosheid. Invloed proberen uit te oefenen via de politiek of door gemeenteraadsleden in te schakelen lukt nauwelijks; de bestuurslaag heeft zich losgemaakt van de mensen.'

Behalve meer informatie en overleg, dus een andere vorm van planning (voorwaarden scheppend in plaats van alleen uitvoerend of controlerend), worden er ook andere oplossingen gezien.

45: 'De mensen in de gemeente willen wel, maar het zit altijd vast op financiën. Ik zou een speciale belasting voor landschapsonderhoud niet gek vinden.'

60: 'Ik zou best willen meebetalen als blijkt dat wij, als maatschappij, prijs stellen op het behoud van verschillende dingen in het landschap, zoals die wallen, terwijl de landbouw dan in de knel zou komen.'

Het gaat om het dragen en instandhouden van verantwoordelijkheid voor het gebied. De gemeente en de bevolking hebben een verschillende verantwoordelijkheid, maar die kan nog beter op elkaar afgestemd worden. Het probleem is dat de bevolking het grotere verband niet geheel overziet en ook niet het totaalbelang van het gebied. Omgekeerd kan de gemeente niet het beheer van het landschap van de bevolking overnemen. Iedere partij heeft dus specifieke taken in de totstandkoming, uitvoering en handhaving van democratisch genomen besluiten. Voor Enschede-Noord wordt het besef, dat boeren blijvend moeten worden betrokken bij het beheer, breed gedeeld. Hun verantwoordelijkheidsgevoel moet niet worden ondermijnd maar gesteund, en dat kan beter door hun functionele binding met de grond te steunen dan door van ouds bestaande taken uit hun handen te trekken. Met redelijke beperkingen, geen extra kosten (voor vergunningen), extra grond toedelen en

ondersteuning (adviezen, subsidies) op maat. Intermediaire organisaties als STAWEL (Stichting Agrarisch Welzijn) zijn uitermate belangrijk voor situaties waarin grote aanspraken niet meer met overleg alleen zijn te honoreren en (helaas) regulering de basis wordt voor zekerheid en continuïteit in het beheer.

8.5 Een draagvlak voor herinrichting?

De interviews hebben veel materiaal opgeleverd dat ook enige duidelijkheid schept over de kansen van een herinrichting. Herinrichting is een onderwerp dat bij de niet-boeren niet leeft en bij boeren controversieel ligt. Van de 21 boeren zijn 10 boeren voorstander, 9 zijn tegenstander en 2 laten zich niet duidelijk uit over hun standpunt. Er ligt dus zeker een probleem in Enschede-Noord, maar méér zegt dit niet: het gaat slechts om de uitslag van een opiniepeiling. Dat zegt nog niet veel over de kansen van een herinrichting. Herinrichting wordt immers niet aangenomen op basis van een stemming onder de bevolking, maar via besluitvorming op allerlei bestuurlijke niveaus. Voor het inschatten van het draagvlak is méér informatie nodig. Bijvoorbeeld over de bedrijven van voor- en tegenstanders.

Onder de voorstanders zitten voor Enschede-Noord forse bedrijven, modern (ligboxenstal) en met veel melkquotum (van 170.000 tot 400.000 liter) maar ook zijn er zonder quotum en 'stilstandboeren'. Voor hen lijkt herinrichting niet zo nodig, toch zijn ze voor herinrichting. Bij de tegenstanders zijn eveneens grote bedrijven met veel quotum (tot 450.000 liter), maar hier is meer verscheidenheid aanwezig van bedrijven en produktieomstandigheden: met of zonder versnipperde verkaveling, bedrijven zonder quotum, extensief, kleine bedrijven, akkerbouw, verkoop aan huis etc. Bedrijfskenmerken lijken niet erg verhelderend. Ook de ligging van de bedrijven geeft weinig houvast, hoewel de voorstemmers iets meer in het oostelijk deel zitten dan in het westelijk deel. Een duidelijk patroon is er echter niet. Bedrijfskenmerken en bedrijfsomstandigheden geven dus onvoldoende aanwijzingen.

Meer duidelijkheid geven de motieven. Voorstanders geven vaak redenen die het belang van een gezonde agrarische sector — vooral op de lange termijn — voorop stellen. Blijvers moeten kunnen concurreren, goede produktieomstandigheden zijn dan nodig (de ontwatering is op een aantal percelen nog een probleem). Herinrichting vinden zij ook nodig omdat iedereen dan mee moet doen met grondruil en om zoveel mogelijk collega's te houden. Individuele wensen en knelpunten spelen ook een rol. Bijvoorbeeld een betere verkaveling (nu zomerstalvoeding), meer kans op bedrijfsvergroting. Verder is het argument dat het nodig is om de claims op de grond opnieuw op elkaar af te stemmen en dat met herinrichting de inspraak op toekomstige ontwikkelingen goed is geregeld.

Bij de tegenstanders is het geringe belang dat zij er persoonlijk bij hebben, een argument. Overigens zitten er in deze categorie twee boeren die vanwege het geringe persoonlijke voordeel zouden tegenstemmen, maar wel in een landinrichtingscommissie willen zitten om op te komen voor een goede afstemming tussen landbouw én natuur. Anderen willen er gewoon niet mee te maken hebben. Sommigen zijn er zelfs bang voor, omdat er claims voor natuurontwikkeling komen. Waar blijft het belang van de boer? De kosten zijn voor de kleinere bedrijven een belangrijke overweging, de baten zijn afwezig of wegen niet tegen de kosten op. Zij wijzen op de kleine ruilverkaveling in de jaren vijftig die pas enkele jaren geleden is rondgekomen; de resterende knelpunten zijn goed met kavelruil te verhelpen. In de stadsrand zijn bedrijven die bij uitruilen geen belang hebben, omdat zij verwachten

hun grond te zijner tijd duur te kunnen verkopen.

Bij dit alles is meer behoefte aan informatie over de doelstellingen en consequenties van de herinrichting. Een belangrijk argument dat in beide kampen naar voren wordt gebracht is dat herinrichting er 'voor de gemeenschap' is. Voorstemmers zien dat nu wel zitten, tegenstanders juist niet!

Bedrijfskenmerken en motieven zijn al met al zwakke indicatoren voor mogelijke verschillen in het draagvlak van een herinrichting. Belevings- en bindingsvariabelen kunnen een heel goede indicator zijn. Zouden voor- en tegenstanders niet sterk uiteenlopen naar hun beleving en binding van het landschap, dan is er nog van alles mogelijk. Er is immers nog eenheid in het gebied. Hebben we bij de voorstanders en tegenstanders echter te maken met twee verschillende groepen qua beleving en binding, dan is de bevolking heterogeen met het oog op herinrichting: zij kijken immers verschillend tegen het landschap en het gemeenschapsleven aan. Herinrichting leidt dan tot een structureel probleem, want beide groepen zullen elkaar uitsluiten wat betreft de richting waarin de ontwikkeling van het gebied dient te gaan.

Gelukkig is het laatste (nog) niet het geval. Uit een analyse van belevings- en bindingskenmerken bij voor- en tegenstanders blijkt, dat de overeenkomsten groter zijn dan verschillen:

- er zijn veel overeenkomsten aanwezig wat betreft leeftijd (iets meer jonge boeren zijn voorstander, maar verder vormen zowel voor- als tegenstanders een heterogeen gezelschap), spreiding over het gebied, verhuisgeneigdheid, kennis van het gebied, de eigen plek, recreatie en recreatiemogelijkheden, barrières, niet-agrarische ontwikkelingen (tuincentrum, camping, ijsverkoop vliegveld, waterwingebied). Zelfs wat betreft de gewenste soorten natuur.
- verschillen, maar meestal niet op een significant niveau, zijn er wel ten aanzien van de claim op meer natuur (50% van de voorstemmers zijn voor meer natuur, bij de tegenstanders maar 14%). Verder hebben voorstanders minder oog voor detailkenmerken van het landschap (ze zien minder gebiedsdelen, minder beken, geen verschil tussen de landgoederen (57% tegen 20%) en boerderijtypen, zien geen micro-reliëf, kiezen meer voor één oplossing bij de zandpaden, gebruiken minder criteria voor de indeling van foto's) en zetten zich voor het landschap minder in dan tegenstanders (63% tegen 89%).
- grotere verschillen zijn er met betrekking tot het eigen karakter van het landschap (tegenstanders zien allemaal dat eigen karakter, bij de voorstanders 40% niet). Verder zijn de voorstanders weinig eenduidig in hun mening over nat of droog, de tegenstanders vinden het landschap voornamelijk plekgewijs nat. Bestemmingsverandering accepteren voorstanders eerder (golfbaan, nieuw bos) en verder vinden zij in meerderheid dat de binding met het gebied niet in het landschap is te zien (62.5% tegen 25%). Tegenstanders vinden meer dan voorstanders dat het hebben van een eigen plek zowel aan het landschap als de mensen ligt (87.5% tegen 50%).

Al met al zijn er geen systematische verschillen tussen voor- en tegenstanders aanwezig, die wijzen op een ernstig conflict over de herinrichting. Anderzijds zijn de uitkomsten wel een serieus signaal dat een breed en duurzaam draagvlak nu nog ontbreekt. Dat draagvlak zal onder de bevolking nog bevochten moeten worden. Eventuele plannen hebben slechts kans van slagen als ze zeer zorgvuldig en afgewogen, in directe communicatie en met veel overleg met de gehele bevolking, worden gemaakt.

Tot slot nog enkele andere opmerkingen over de herinrichting. Tegenstanders van een herinrichting vinden dat er al veel onderling geruild is, in goede verstandhouding. Sommigen zien herinrichting wel zitten, vooral omdat de boeren ook in de toekomst een bestaansperspectief moeten hebben. Daarvoor moet bijvoorbeeld iets aan de versnippering van percelen gedaan worden. Herinrichting heeft het voordeel dat dergelijke belangen geplaatst kunnen worden in een bredere afweging; het leidt misschien tot een kwalitatief betere oplossing dan de standaardoplossing van kavelruil of ruilverkaveling. Het mooie behouden is óók landinrichting. Zij hebben moeite met de veel voorkomende praktijk van scheiding bij landinrichting als dit te rigoreus geschiedt:

63: 'het standaardverhaal over het verdelen tussen landbouw en natuur deugt niet. De grond moet bewerkt worden, anders verpaupert het landschap. Verwildering en kaal, zogenaamd optimaal land is niet aangenaam, is saai werken. Braak laten liggen werkt heel frustrerend voor boeren.'

Een verzorgd landschap houdt de verschillende belangen in een beperkt gebied als dit bij elkaar. Zoals een boer het zegt:

62: 'geen scheiding van landbouw en natuur, want dan komt er van geen van beide iets terecht. Verwilderen betekent spuiten op de wei ernaast.'

Voorals stadsbewoners merken op dat Enschede-Noord nog een eigen karakter heeft, omdat er nooit een echte ruilverkaveling heeft plaatsgevonden. Zij noemen gebieden (bijvoorbeeld Hooghalen, Kloosterhaar) waarin prachtige natuur plaats heeft gemaakt voor een kale grasvlakte met een enkele kapitale boerderij. Uitspraken worden gedaan als: 'Onvoorstelbaar jammer. Wat beoogt men eigenlijk met die herinrichting? Tot wiens nut zijn we van plan dit uit te voeren? Moet dat hier zo nodig komen? Het geld is beter te besteden aan het ontwikkelen van milieuvriendelijker boeren. Ze moeten eigenlijk nergens meer aankomen.'

8.6 Conclusies

Er is geen behoefte aan een 'heldere' structuur, of aan een andere structuur, of aan een structuurverandering. Structuur hoeft dus vanuit het oogpunt van de ondervraagden ook niet op een of andere wijze aangebracht te worden. Bij de houding jegens veranderingen is bijvoorbeeld gepleit voor een zonerings voor niet-agrarische activiteiten in het buitengebied. Een consequentie van het aanbrengen van een zone om de stad waar meer mag, bijvoorbeeld van Glanerbrug tot De Snippert, is wel dat het buitengebied dan kleiner wordt. En het is al tamelijk klein en het staat al onder grote druk volgens de ondervraagden. Dit pleit ervoor niet-agrarische activiteiten eerder gespreid te ontwikkelen, maar wel duidelijke normen te stellen aan kwantiteit en kwaliteit.

De aanwezige complexiteit, of plekvariatie, wordt als rijkdom ervaren. Dit pleit ervoor inrichtingsmaatregelen op een heel concreet niveau uit te werken, en zoveel mogelijk aan te sluiten op de concrete situatie (genius loci).

Men wil veranderingen zeker niet tegenhouden, maar men vindt wel dat er maatwerk geleverd moet worden. Hierbij wordt niet alleen aan inrichtingsmaatregelen gedacht. In het kader van de herinrichting is bijzondere aandacht voor beheersmaatregelen naast de inrichtingsmaatregelen gewenst.

Tenslotte blijkt dat alle doelgroepen een goede informatievoorziening over de plannen van groot belang vinden.

9 Toetsing van de hypothesen

Voorafgaande aan de enquête zijn enkele hypothesen opgesteld over de structuur en de complexiteit van het landschap van Enschede-Noord. In dit hoofdstuk worden de onderzoeksresultaten allereerst vergeleken met ideeën die de onderzoekers hadden over het 'theoretisch raamwerk': de vooronderstellingen uit hoofdstuk 2. Vervolgens komen de gebiedsgebonden hypothesen aan bod: de vooronderstellingen uit hoofdstuk 4. Nagegaan wordt in hoeverre de enquêteresultaten al deze ideeën bevestigen. Dit is gebeurd met de chi-kwadraat toets. Eerst wordt de vooronderstelling cursief aangegeven, dan de enquêteresultaten.

9.1 Toetsing van de vooronderstellingen uit hoofdstuk 2

1 Structuur en complexiteit zijn verschillende zaken en worden onafhankelijk van elkaar beleefd.

Enq: Uit de interviews blijkt dat de waarneming van structuur of complexiteit geen kwestie is van het niveau van waarneming. Het is dus niet een soort instellingseffect: grote lijnen -> structuur, details -> complexiteit. Ook is gebleken dat complexiteit niet kan worden beschouwd als de contramal van structuur. Wel is het zo dat in Enschede-Noord complexiteit ook een structureigenschap lijkt te zijn (paragraaf 5.3). Dit resultaat mag echter beslist niet worden generaliseerd naar andere gebieden, omdat het landschap van Enschede-Noord unieke kenmerken heeft als gevolg van de nauwe wisselwerking tussen landgoedeigenaren en agrariërs. Dit heeft voor veel plaatselijke variatie gezorgd. Statistisch gezien is er ook geen verband tussen de waarneming van structuur en de waarneming van complexiteit. De vooronderstelling lijkt juist.

2 De beleving van structuur is gebaseerd op overeenkomsten tussen gebiedskenmerken, de beleving van complexiteit op verschillen.

Enq: Centraal in de structuurwaarneming staat niet overeenkomst of verschil tussen kenmerken, maar het soort functie of activiteit dat ergens wordt uitgeoefend en het soort actor. Het is dus vooral functioneel gegrond. Het visuele is daarvan een afgeleide, maar niet doorslaggevend. Ook complexiteit wordt niet zozeer bepaald door variatie in fysieke kenmerken, als wel door variatie in gebruiksvorm of functie ter plaatse. 'Ter plaatse' kan op zeer kleine oppervlakken slaan.

De vooronderstelling is dus zowel verkeerd als te ongenueanceerd.

3 Van de acht eerder gevonden belevingskenmerken, ook wel dominante waarnemingskenmerken genoemd, bepaalt vooral het kenmerk 'Eenheid' de structuur.

Toelichting: Zowel hier als in vooronderstelling 8 wordt gesproken over 'belevingskenmerken'. In eerder belevingsonderzoek zijn acht landschapskenmerken gevonden die samen de waarneming en de waardering van landschappen bepalen. Dit zijn: *Eenheid. In hoeverre vormt het landschap één geheel, waarbij dit geheel meer is dan de som van de delen.*

Toelichting: In ander onderzoek wordt 'samenhang' wel genoemd als belangrijk waarderingskenmerk, maar dat is iets anders; dat speelt op het niveau van de delen en de

relaties daartussen, terwijl Eenheid een niveau hoger ligt, namelijk een niveau waar het landschap zelf weer functioneert als element in een nog groter geheel. Kenmerkend voor Eenheid, of het landschap-als-geheel, is dat de delen hun betekenis ontleen aan de aard van het geheel.

Enq: In Enschede-Noord wordt het landschap wel gezien als eenheid, hoewel er toch geen structuur in wordt onderkend. Het idee klopt dus niet.

Gebruik, of de aard van het bodemgebruik.

Enq: Hoewel werd geconstateerd dat verschillende delen van Enschede-Noord een verschillend gebruik hebben (vliegveld, waterwingebied, landgoederen), was dit geen aanleiding om een opbouw in het landschap te zien. Integendeel: ondanks dat er gebieden zijn met een verschillend gebruik, is dit gebruik zo divers en onsamenhangend dat het niet tot een opbouw leidt. Overigens was gebruik wél de eigenschap op grond waarvan de delen werden geïdentificeerd. 'Gebruik' geeft in Enschede-Noord dus wel antwoord op de vraag hoe het gebied functioneert, maar niet hoe het in elkaar zit. Dit is afwijkend van andere gebieden met minder uiteenlopende gebruiksvormen.

Natuurlijkheid, of: (hoe) is het landschap organisch gegroeid?

Enq: 'Organisch gegroeid' was een term die een respondent zelfs spontaan noemde en door vele anderen zijn soortgelijke woorden gebruikt. Natuurlijkheid is in hoge mate aanwezig in Enschede-Noord.

Historisch karakter of: in hoeverre zijn verschillende perioden nog (zichtbaar) aanwezig in het landschap?

Enq: Ook dit is in Enschede-Noord sterk aanwezig. Hoewel het landschap niet stilstaat, is, of was tot voor kort, de ontstaansgeschiedenis van het huidige landschap nog duidelijk te zien. Volgens de bewoners gaat het landschap met zijn tijd mee, hoewel het in zijn opbouw wel hetzelfde is gebleven. Er is een sterk historisch besef en men vindt het landschap sinds vroeger toch eigenlijk maar weinig veranderd; zowel heden als verleden zijn erin aanwezig.

Verzorgdheid.

Enq: Dit is een kernkwaliteit van het landschap van Enschede-Noord.

Bodem en waterhuishouding. Deze worden vaak gezien als de dragers van het landschap.

Enq: In het algemeen waren de respondenten het erover eens dat het gebied een grote variatie op dit aspect vertoont.

Ruimtelijkheid, of aard van de ruimtelijke opbouw.

Enq: Deze is heel divers in Enschede-Noord, ten gevolge van de sterke verweving tussen bossen (dichte ruimtes) en boerenland met wallen (open ruimtes met onregelmatige vormen en verschillende afmetingen). Dit bepaalt ook de norm. Niemand wilde òf alleen maar aaneengesloten bos òf alleen maar open bouwland en weiland. Zo werd er gesteld dat bos in combinatie met de cultuurgrond mooi is, en was men er niet voor om alles maar dicht te poten.

Seizoensaspecten.

Enq: Deze zijn door niemand genoemd als differentiërend. Men vond elk jaargetijde mooi. Maar een hoge mate van natuurlijkheid, met veel loofhout, èn een sterke verweving van bos met agrarisch gebied zal wel een sterke seizoensvariatie geven.

De hypothese dat het dominante waarnemingskenmerk 'Eenheid' vooral de structuur bepaalt is niet bevestigd. Ook geen van de andere kenmerken leidde tot een structuur in het landschap. Wel droeg elk kenmerk sterk bij tot de complexiteit, door de grote variatie per kenmerk.

4 *De waargenomen structuur wordt bepaald door landschappelijke en sociale verschillen.*

Enq: Er moet een groepsniveau en een individueel niveau worden onderscheiden.

Groepsniveau

Enq: Hoewel 56% zegt dat de eigen plek zowel door het landschap als door de mensen wordt bepaald is van een sociale fundering van de structuurwaarneming niets te merken. Een aantal mensen noemt wel geloofsverschillen en mentaliteitsverschillen tussen de boeren van Enschede-Zuid en Enschede-Noord, maar dit leidt voor hen niet tot verschillende landschapsstructuren. Een ander sociaal verschil is tussen de boeren en de landgoedeigenaars. Deze hebben elk hun eigen landschappen gemaakt, tot op individueel niveau. Hoewel geografisch onderling sterk verweven, hebben deze echter weinig of niets met elkaar te maken.

De waargenomen structuur wordt dan ook niet bepaald door landschappelijke verschillen als dat betekent: verschillen in de uiterlijke verschijningsvorm. Voor zover aanwezig wordt hij vooral bepaald door het soort gebruik en de gebruiksmogelijkheden.

Individueel niveau

Enq: Van drie eigenschappen is nagegaan of ze invloed hadden op de waarneming van structuur: geslacht, bevolkingsgroep en leeftijd. Hiertoe is gevraagd of men een opbouw in het landschap zag.

Mannen blijken iets vaker een opbouw in het landschap te zien dan vrouwen. Waarschijnlijk zijn mannen actiever in het gebied en hebben zij ook een grotere actieradius. De bevolkingsgroep had geen invloed. Boeren zien niet vaker structuur dan de burgers of de buitenlui en tussen deze twee groepen is evenmin verschil. Ouderen zagen iets vaker een opbouw in het landschap dan jongeren.

Hoewel de aanwijzingen summier zijn, zouden ze erop kunnen wijzen dat structuur-zien ook een kwestie van kennis is.

De vooronderstelling klopt dus maar voor een zeer klein deel. Ten eerste wordt er nauwelijks structuur gezien en ten tweede is deze zeker niet sociaal bepaald. Voor zover structuur door landschappelijke verschillen wordt bepaald, is dit vooral door gebruikskennmerken en niet door beeldkennmerken.

5 De waarneming van structuur wordt bepaald door de toegankelijkheid en barrières. Deze bepalen de grenzen.

Enq: Voor zover er al barrières worden waargenomen bakenen deze geen gebiedsdelen af. De barrières zijn ook eerder psychisch dan fysiek, zoals de Oldenzaalsestraat en de Lossersestraat. De gebieden aan weerskanten van de Oldenzaalsestraat zijn op sommige plaatsen weliswaar verschillend, maar ze worden niet ervaren als aparte gebiedsdelen. Van de gebieden aan weerszijden van de Lossersestraat wordt zelfs uitdrukkelijk gezegd dat die een eenheid vormen.

Toegankelijkheid is al evenmin een reden voor gebiedsafbakening. Men had het idee dat men overal kon komen, ook op de landgoederen, sinds de openstelling om belastingtechnische redenen. Bovendien speelt toegankelijkheid op een heel ander, veel gedetailleerder schaalniveau dan structuur.

De vooronderstelling is dus niet bevestigd.

6 De waarneming van structuur wordt bepaald door kennis.

Enq: Dit is op dezelfde manier gemeten als binding. Het blijkt, dat kennis wel effect heeft op de waarneming van complexiteit maar niet op de waarneming van structuur. Het bleek dat er bij meer kennis eerder gebiedsdelen onderscheiden werden en meer fotostapeltjes werden gemaakt (= onderscheiden van landschapstypen) (beide bijna significant op 5%), meer verschillen in open en dicht werden gezien, meer nuances in nat-droogverschillen en meer beken. Geen significant verschil was er in de waarneming van een opbouw (structuur) en verschillen in landgoederen en boerderijtypen. Dat kennis geen effect heeft op de

waarneming van structuur geldt uitdrukkelijk alleen voor Enschede-Noord en voor deze steekproef. De structuur van dit gebied is zelfs voor kenners een vraagteken. Kennis is dus een betere ingang dan binding als het gaat om het begrijpen van verschillen in complexiteitswaarneming — en dan alleen nog maar bepaalde aspecten van complexiteit. Dit geldt (voorlopig) alleen in dit gebied. Om achtergronden van complexiteitswaarneming volledig te verklaren is nieuw onderzoek nodig.

7 *Het niet bij elkaar passen van dingen is geen complexiteit voor mensen. Of: Niet-passendheid is niet hetzelfde als complexiteit en draagt ook niet bij aan de complexiteit.*

Enq: Complexiteit is verscheidenheid in eenheid; deze twee begrippen horen bij elkaar. Complexiteit moet dus een kader hebben. Zo past binnen de eenheid van het landschap van Enschede-Noord bijvoorbeeld geen moderne grote mestsilo.

Aan het kader worden situaties ook herkend. Zo herkende men Lonneker niet alleen aan de kerktoren, maar ook aan hoe de kerktoren paste in het hele beeld. Het totaalbeeld speelt tevens een rol bij veranderingen. Bij een verandering weet men niet precies wát er weg is, maar men heeft het gevoel: hier ontbreekt iets.

Bij niet-passendheid van een element wordt dit een Fremdkörper, het verstoort de eenheid, het valt buiten het kader, en kan derhalve ook niet bijdragen aan de complexiteit. Fremdkörper hollen de eenheid uit en als het er veel worden verbreken ze het kader. Zo vindt men in Enschede-Noord dat er vooral veel wegen zijn bijgekomen. Visueel is het landschap daardoor niet complexer of monotoner geworden, maar er zit geen lijn meer in. De vooronderstelling wordt dus bevestigd.

8 *Complexiteit, gezien als verschillen, kan zich manifesteren op alle belevingskenmerken.*

Enq: Op de aspecten waarnaar gevraagd is werden inderdaad verschillen gezien (deelgebieden, openheid, nat-droog, landgoederen, bossen, beken, boerderijen, historische plekken, verzorgd-onverzorgd, hoog-laag).

Het hypothese dat complexiteit wordt gezien als verschillen wordt hiermee bevestigd. Daarnaast trad er echter ook nog variatie op in de relatie tussen deze kenmerken. Zo kunnen landgoederen deels eenzelfde type bos hebben, deels zijn er echter ook verschillen. Of er is helemaal geen relatie tussen eigenschappen. Zo komen droge plekken zowel op hoge als op lage delen voor, evenals natte plekken. Complexiteit is dus veel meer dan alleen variatie op afzonderlijke elementen of eigenschappen. Het betreft ook de relaties tussen die eigenschappen, en dit op verschillende schaalniveaus, zowel pleksgewijs als (deel)gebiedsgewijs.

Het tweede deel van de hypothese, waarin wordt verondersteld dat deze verschillen zich op alle dominante waarnemingskenmerken kunnen voordoen, is al besproken bij hypothese 3. Opgemerkt moet worden dat complexiteit zich zowel uit in fysieke elementen als in gebruiksvormen. Deze twee beïnvloeden elkaar: meer variatie in bijvoorbeeld agrarisch grondgebruik geeft meer variatie in elementen. Gebruik is hierbij de drager van complexiteit.

9 *De waargenomen complexiteit wordt bepaald door variatie in fysieke factoren en niet door variatie in sociale factoren.*

Enq: De variatie in sociale factoren is slechts beperkt onderzocht. Op individueel niveau zijn leeftijd, geslacht en bevolkingsgroep (boeren, burgers en buitenlui) genoteerd. Op gemeenschapsniveau is gevraagd of men zich deel voelt uitmaken van een gemeenschap en of zo'n gevoel van verbondenheid aan de mensen of aan het landschap ligt.

Sociale factoren — Individueel niveau

Enq: Van drie eigenschappen is nagegaan of ze invloed hadden op de waarneming van

complexiteit: geslacht, bevolkingsgroep en leeftijd. Complexiteit is gemeten als het zien van verschillen op diverse landschapsaspecten.

Er is geen verband tussen geslacht of leeftijd en waargenomen complexiteit. Hoogstens kennen ouderen iets meer beken.

Buitenlui, die midden in het gebied wonen, onderscheiden iets minder vaak delen in het gebied dan zowel boeren als stadsbewoners. Wel zien buitenlui vaker open-dicht verschillen (die er natuurlijk ook zijn). Boeren zien veel vaker verschillen in boerderijtypen, die noch de stadsmensen noch de buitenmensen opvallen.

De conclusie is dat er geen systematische verschillen optreden in de waarneming van complexiteit tussen mannen en vrouwen in het gebied, ouderen en jongeren, of tussen boeren, stadsbewoners en buitenlui, in de zin van: stadsbewoners zien altijd meer/minder... Op deelaspecten zijn er wel enkele verschillen, maar de overeenkomsten zijn veel groter dan de verschillen. De waarneming van complexiteit is dus algemeen.

Sociale factoren — Gemeenschapsniveau

Enq: Slechts een minderheid (16%) vond dat de sociale gemeenschap op één of andere wijze haar stempel op het landschap drukt. Vaak is dat dan nog een gemeenschappelijk startpunt voor bepaalde activiteiten, of afstemming over de gewenstheid van bepaalde maatregelen, bijvoorbeeld het aanleggen van kikkerpoelen. Sociale factoren zijn in Enschede-Noord dus niet bepalend voor de waarneming of waardering van complexiteit.

Fysieke factoren

Enq: Fysieke factoren bepalen de complexiteit op een gecompliceerde manier (zie hoofdstuk 5). Er is variatie in beeld, in gebruik, in niveau, in kader en in soort complexiteit. Deze vormen spelen allemaal door elkaar heen.

De vooronderstelling dat de complexiteit niet bepaald wordt door sociale factoren en wel door fysieke factoren wordt dus bevestigd.

10 Complexiteit wordt beleefd als rijkdom, niet als verwarrend, ook bij weinig gebiedskennis.

Enq: Weinig gebiedskennis kwam nauwelijks voor. In de paar gevallen van weinig gebiedskennis blijkt dat dan vooral de actieradius en de routekeuzes ingeperkt worden, maar dat tijdens het wandelen of fietsen zeker net zoveel genoten wordt van de aanwezige variatie als door gebiedskenners met een grote actieradius. Veel of weinig gebiedskennis heeft hiermee niets te maken. Met andere woorden: veel complexiteit is rijkdom, weinig complexiteit is armoede, saaiheid. Wel is het zo, dat er bij een grotere gebiedskennis meer bronnen van variatie zijn. Zo komt er voor de bewoners zowel een sociale bron van variatie bij (men kent de mensen die er wonen, hun opvattingen, hun bezittingen, hun activiteiten, hun relaties), als een historische bron (men heeft de ontwikkelingen in het gebied meegemaakt). Dit verhoogt de rijkdom van beleving, het verarmt niet of doet niets af aan de beleving van de mensen met weinig kennis, die alleen zijn aangewezen op de bestaande mogelijkheden voor activiteiten en de huidige verschijningsvorm. Deze bieden op zich echter al rijkdom genoeg. Niemand heeft in de gesprekken ooit de term 'verwarrend' gebruikt en dit zelfs heftig ontkend als ernaar werd gevraagd.

De hypothese wordt dus bevestigd.

11 Er is een relatie tussen de waarneming van structuur en complexiteit enerzijds en de mate van binding anderzijds. Indien deze relatie bestaat dan zouden mensen met meer binding ook meer structuur en complexiteit zien, en/of een andere structuur.

Enq: De paar buitenstaanders (mensen die zich niet verbonden voelen) die ondervraagd zijn weten niet minder vaak een opbouw in het gebied te onderscheiden, noch verschillen in gebiedsdelen, boerderijen, landgoederen, hoog-laag, nat-droog, etc., dan de wel gebonden.

Een beperking van de toetsen is, dat er maar zes buitenstaanders waren (waarvan er vijf in de stad wonen). Dit maakt de resultaten minder betrouwbaar. Ook moet men misschien nog vraagtekens zetten bij die paar buitenstaanders. Het blijkt dat vijf van deze zes mensen heel actief zijn en vaak in het gebied wandelen en/of fietsen. Zij voelen zich daardoor vaak wel verbonden met het landschap, maar geen deel van een gemeenschap. Er zou eigenlijk onderscheid gemaakt moeten worden tussen een gevoel van binding met het landschap en met de sociale gemeenschap. In deze vorm is de vooronderstelling te ongenueanceerd en kan noch bevestigd noch ontkend worden.

Het is niet mogelijk de invloed van binding op de waarneming van structuur en complexiteit vast te stellen via sociale variabelen. Er waren geen verschillen in binding tussen mannen en vrouwen, of tussen leeftijdscategorieën.

12 Er is bij de bewoners van Enschede-Noord geen behoefte aan een nieuw aan te brengen, heldere, inzichtelijke structuur.

Enq: Vrijwel unaniem werd de grote kwaliteit van het gebied voor de beleving genoemd en werd de wens geuit het landschap te bewaren zoals het is. Niemand noemde een gebrek aan structuur, noch een te grote mate van complexiteit. Het gevaar van veranderingen en ontwikkelingen in het landschap is, dat zij de identiteit en het karakter van het gebied aantasten. De meeste ondervraagden waren ook bang voor verdere ontwikkelingen en men klampt zich vast aan buffers zoals het waterwingebied en het vliegveld om het gebied te beschermen. Ondanks de afwezigheid van een duidelijke structuur was daar ook absoluut geen behoefte aan; er is een enorme rijkdom aan plekbelevingen. Het aanbrengen van een structuur zou ten koste gaan van de complexiteit en de rijkdom; een versimpeling waaraan niemand behoefte heeft, integendeel. Dit blijkt verder ook nog uit de uitdrukkelijke wens van velen om bij nieuwe ingrepen, zoals natuurontwikkeling, zoveel mogelijk in te spelen op de mogelijkheden van de concrete plek, dus dit ter plaatse te bekijken, eerder dan een globaal ontwerp van achter de tekentafel te maken.

Deze vooronderstelling wordt uitdrukkelijk bevestigd!

13 Voor een aantal gebruiksvormen kan wel een structuur gewenst zijn, bijvoorbeeld fietsroutes voor recreatief fietsen.

Enq: 10% vond de wandelmogelijkheden in het gebied onvoldoende, 8% de fietsmogelijkheden. Dit is dus een duidelijke minderheid. Voor de meesten biedt het gebied mogelijkheden genoeg. Dit kan nog worden verbeterd als de zandpaden beter begaanbaar gemaakt zouden worden. Sommigen wezen een vrijliggend fietspadennet, zoals in Drenthe, uitdrukkelijk af, anderen zouden het op prijs stellen, mits dit het karakter van het gebied niet zou aantasten.

Wel werd er algemeen geklaagd over de toenemende drukte en onveiligheid op alle verharde wegen — en ook op de onverharde sinds deze, door het afsluiten van de Bosweg, als nieuwe sluiptwegen worden gebruikt. Ook nieuw aan te leggen wegen, zoals de rondweg om Lonneker en om Enschede-Noord, worden door velen met angst tegemoet gezien. De voornaamste veroorzaker van de toegenomen drukte is de A1. Op veel manieren probeert men daar snel op te komen. De bestaande wegenstructuur raakt overvoerd, maar uitbreiding ervan ziet men niet zitten en 44% vond afsluiting van de Bosweg een goede zaak. Er is dus zeker geen behoefte aan nieuwe infrastructuur en andere structuren zijn niet genoemd. Deze conclusie komt overeen met de conclusies uit het in 1993 gehouden onderzoek van Smit: 'Fietsen in een veranderend landschap. Een onderzoek naar de landschapsbeleving van de recreatieve fietsers in het herinrichtingsgebied Enschede-Noord'.

9.2 Toetsing van de vooronderstellingen uit hoofdstuk 4

In hoofdstuk 4 zijn verschillende visies van 'deskundigen' op het herinrichtingsgebied verzameld. Hieruit zijn vooronderstellingen gedestilleerd over de mogelijke invulling van de begrippen structuur en complexiteit, zoals die naar voren komt als deskundigen naar het landschap van Enschede-Noord kijken. Deze vooronderstellingen zullen nu kort worden behandeld.

14 Het gebied heeft een pleksgewijze opbouw, tussenliggende delen vertonen weinig samenhang.

Enq: Zowel het eerste deel als het tweede van de vooronderstelling worden bevestigd. Hoewel het gebied als een eenheid wordt ervaren is er weinig of geen samenhang tussen de delen (zie ook hypothese 3).

15 Er wordt geen structuur in het gebied gezien; het gebied als geheel wordt als een eenheid ervaren, zonder een bepaalde structuur (misschien ook wel met Enschede-Zuid).

Enq: Het eerste gedeelte klopt. Het gebied wordt in hoge mate als eenheid ervaren, zonder een duidelijke structuur.

Het tweede gedeelte klopt echter helemaal niet. Er wordt zelfs een zeer sterk onderscheid gezien en gevoeld met Enschede-Zuid, zowel landschappelijk als sociaal, waarbij sociaal vooral wil zeggen: type boeren. Landschappelijk zit Enschede-Zuid anders in elkaar en het landschappelijk karakter is daar nu grotendeels verloren gegaan. Vroeger zaten de rijke, grote boeren in Enschede-Zuid. Het verschil was zelfs zo sterk dat opgemerkt werd dat de boeren in Enschede-Zuid knechten hadden om het werk te doen, zodat ze zelf tijd hadden om naar vergaderingen te gaan, terwijl de boeren in Enschede-Noord veel te hard moesten werken om dat te kunnen doen. Maar voor Enschede-Zuid gold de wet van de remmende voorsprong. Doordat zij het toen goed hadden hebben zij onvoldoende geïnvesteerd in de toekomst, waardoor zij nu zwak staan. Bij de vraag naar welk gebied men eventueel zou willen verhuizen is zelden of nooit Enschede-Zuid genoemd.

16 Van de oude structuur van de Marken wordt waarschijnlijk niets meer gezien. Deze leven alleen nog in straatnamen, die waarschijnlijk wel bekend zijn.

Enq: Het eerste gedeelte klopt. Hoewel er een sterk historisch besef is, gaat deze historie niet verder terug dan de heide-ontginningen en de landgoedeigenaren, dus ca. 1920-1930. Een aantal mensen kent de Marken nog en weet bijvoorbeeld dat het er vijf waren en hoe ze heetten, maar dat is echt verleden tijd; er correspondeert geen enkele actualiteit meer mee. Aan sommige gebiedskenners is de vraag ook expliciet gesteld, of er nog iets van de markenstructuur terug te vinden is, maar dit werd steeds ontkend.

Voor het tweede gedeelte, kennis van straatnamen, is geen enkele aanwijzing gevonden, maar er is ook niet naar gevraagd. Spontaan is het echter ook niet genoemd, dus aangenomen mag worden dat het in de beleving van mensen geen belangrijke rol speelt.

17 De beken manifesteren zich niet als doorlopende lijnvormige elementen; geen continuïteit; Slechts pleksgewijs spelen ze een rol in de opbouw van het landschap. Vooral in bosgebieden zijn de beken karakteristiek.

Enq: De resultaten van de interviews bevestigen deze vooronderstelling. Hoewel de beken geen opvallende elementen in het landschap zijn vindt men ze wel heel karakteristiek voor het landschap in Enschede-Noord. Volgens sommigen bieden de beken een mogelijkheid voor natuurbouw, of natuurontwikkelingsmaatregelen, zij het niet overal. Ze moeten ook zeker niet overal recreatief ontsloten worden.

18 Heide is geen karakteristiek (meer?) voor het gebied.

Enq: Heide herinnert de ouderen uit het gebied aan een voorgoed verdwenen landschap. Incidenteel komen er nog enkele plekjes voor met heide. Dit betekent niet dat men heide ook op enige schaal terug wil hebben in het landschap. Het terugvormen van heide als natuurontwikkelingsmaatregel wordt niet op prijs gesteld. Slechts incidenteel, als het ontstaat door verschraling, in of aan de rand van de bossen zou het nog passen in het landschap van Enschede-Noord.

19 De weinig toegankelijke enclaves (militaire terreinen, waterwingebied) versterken de ervaring van een pleksgewijze opbouw.

Enq: Deze enclaves worden wel heel duidelijk gezien als horend bij het gebied. Maar niet alleen de militaire terreinen en het waterwingebied, ook de landgoederen behoorden tot deze ontoegankelijke enclaves. Hoewel misschien ontoegankelijk versterken ze het landschappelijke karakter van het gebied.

Niet alleen *versterken* ze het karakter, ze zorgen ook voor het *behoud* van dat karakter. Dank zij die enclaves is het landschap nog steeds tamelijk ongerept. Ze houden ongewenste verstedelijking tegen. Ze vormen dus op zich geen structuur, maar ze vormen wel factoren die zorgen voor de instandhouding van de structuur.

20 De landgoederen lijken zo maar ergens terechtgekomen te zijn; ze zijn niet structuurbepalend echter wel complexiteit bepalend;

Enq: Deze vooronderstelling wordt door de enquêteresultaten bevestigd.

21 Variabelen die mogelijk de structuur bepalen:

De geomorfologische basis, met name de stuwwal

Enq: De hoofdlijnen van de geomorfologische gesteldheid van het terrein blijkt in de waarneming van structuur geen enkele rol te spelen (zie paragraaf 5.1.4), wel echter bij complexiteit. Opgemerkt wordt bijvoorbeeld dat er veel hoog-laag verschillen zijn, maar men ziet daarin geen systematiek. Ook ziet men nat-droog verschillen, maar eveneens zonder systematiek. Men weet dat er beken zijn, maar kent er slechts enkele en daarvan ook nog niet de volledige loop.

De afwisseling tussen een kleinschalig, besloten landschap en een grootschalig, open landschap.

Enq: Slechts de helft van de ondervraagden ziet duidelijk verschil tussen open en besloten plekken in het landschap. Voor de anderen zijn deze niet opvallend. Meestal worden dan ook nog plekken genoemd, die zeer verspreid liggen. Dit betekent dat het verschil tussen open en besloten plekken geen structuurkenmerk is. Voor zover men het verschil al ziet draagt het eerder bij tot de complexiteit. Men vindt het landschap zeer afwisselend open en besloten. Meer opvallend is, dat overal bos is.

De meest genoemde open plek is het vliegveld. Maar ook bij die plek wordt gezegd dat er overal wel iets van bos of houtwallen tussen zit, zelfs bij het vliegveld.

Bovendien is de openheid van Enschede-Noord ook nog maar relatief: Almelo-Noord is veel meer open.

Slechts voor een enkeling is het verschil tussen open en besloten delen wel als structuurkenmerk te beschouwen.

Intensiteit van het stedelijk grondgebruik.

Enq: Men heeft als bewoner geen inzicht in hoe het verstedelijkingsproces verloopt, noch in zijn besluitvorming, noch in zijn realisering. Het tast veel eerder de bestaande structuurideeën aan dan dat het deze versterkt. Evenmin brengt het een nieuwe structuur aan.

Hierbij spelen de volgende factoren een rol:

Ten eerste is het pas sinds kort dat de stad zo oprukt.

Ten tweede is er vanouds al relatief veel burgerbebouwing in het buitengebied omdat het indertijd heel makkelijk was om een bouwvergunning te krijgen.

Ten derde gebeurt de verstedelijking ad hoc, zowel geografisch als procedureel-planmatig.

Ten vierde werkt de toenemende verstedelijking eerder verwarrend dan verduidelijkend, eerder chaotiserend dan ordenend, eerder structuur afbrekend dan aanbrenkend.

Ten vijfde boezemt de voortschrijdende verstedelijking angst in, terwijl er tot nu toe, met de bestaande structuur, juist een gevoel van geborgenheid en herbergzaamheid was.

De radiale opbouw vanuit de dorpen en steden.

Enq: Deze factor is door niemand genoemd.

Een andere hypothese was dat de bekende categorieën van Lynch de structuurwaarneming zouden bepalen.

Toelichting: Het gaat hierbij om:

- routes of wegen (infrastructuur),
- begrenzingen, barrières of scheidingsen,
- districten of homogene deelgebieden,
- knooppunten met concentraties van activiteiten
- oriëntatie-punten, opvallende en bekende punten in de omgeving.

Lynch verkreeg deze categorieën door analyse van plattegronden die hij mensen van een stad liet tekenen.

Enq: In zijn algemeenheid kan gesteld worden dat deze hypothese niet klopt. De beleving van Enschede-Noord is niet gestructureerd volgens de Lynch-categorieën en evenmin spelen ze een rol bij de waarneming van een opbouw van het gebied. Wel kunnen ze afzonderlijk een rol in de beleving spelen.

Op routes en infrastructuur is in paragraaf 5.4.2 al ingegaan. Deze gaan steeds sterker de beleving van het gebied bepalen, maar negatief, door de drukte en door de versnipperende werking op het landschap. Wegen worden steeds meer ook *begrenzingen*. Nu zijn het nog voornamelijk psychische barrières, maar door de toenemende drukte en hardrijders worden het ook steeds meer fysieke barrières. Het (gewenste) contrast met secundaire wegen en zandpaden wordt ook steeds groter. Deze moeten de privacy en de rust van de mensen garanderen, maar door het toenemende sluipverkeer op deze wegen wordt dat ernstig bedreigd. Sommige bewoners van het buitengebied proberen ook al zelf kleinere wegen af te sluiten als 'eigen weg'. Algemeen is men voor het in stand houden van de zandwegen. De drukke verkeerswegen werken dus eerder negatief dan positief op de ervaren samenhang in het gebied. Ondanks hun scheidende en versnipperende werking is de ervaring van eenheid nog steeds sterker in het gebied.

Een andere infrastructuureel element is het kanaal. Dat lag echter buiten het gebied.

Op de *districten* is hierboven al ingegaan als 'enclaves'. Men onderscheidt ze wel, maar ze hebben geen structuurbepalende rol (eerder een structuurinstandhoudende rol). Overigens behoren tot de deelgebieden die de mensen onderscheiden *niet* de vier zones die in het Streekplan Twente worden onderscheiden. Dat zien de mensen niet als aparte gebieden of landschappen.

Knooppunten zijn geen enkele maal genoemd in de interviews. Deze spelen geen enkele rol in de beleving, noch bij structuur, noch bij complexiteit.

De enige maal dat *oriëntatiepunten* expliciet genoemd zijn is bij de foto-herkenningsvraag. Hierbij werd heel vaak de kerktoren genoemd als uitgangspunt voor de locatie, maar daarnaast nog vele andere elementen die in het landschap nauwelijks opvallen, zoals de speciale bouw van een schuur, de wijze waarop mais geplant is, de aard van de burgerbebouwing, het al of niet aanwezig zijn van een houtwal, de grond, het soort bomen,

het model van het huis, de rangschikking van de bebouwing, de vooroorlogse huizen, een grote boer gecombineerd met kleine huisjes, het totaalbeeld (heel vaak genoemd), het hoogteverschil, de daken van de huizen, een loopstal die je daar normaal niet hebt, glooiingen, de kerktoren en hoe hij past in het hele beeld, een silo, een duiventoren, de beplanting, de verschillende modellen bomen, nieuwe behuizing, vierkante huizen. Uit de herkenningvraag bleek echter vooral dat het zelden gaat om afzonderlijke elementen, maar om de compositie van het totaalbeeld en de wijze waarop dat is ingevuld, op hoofdpunten zoals een kerktoren en op details zoals daken van huizen en vormen van bomen. Gekeken wordt naar het geheel en hoe de verschillende delen daarin passen.

Omdat er in Enschede-Noord veel verschillende 'invullingen' zijn met veelal dezelfde elementen, wordt er een hoge mate van complexiteit waargenomen. Structuurbepalend zijn de elementen op zich zeker niet, het gaat om hun compositie, om hoe ze samen voorkomen.

22 Variabelen die mogelijk de complexiteit bepalen

Enq: Zowel het op willekeurige plaatsen voorkomend reliëf, de bossen, de landgoederen, de beken, de andere beplanting, en de kromme wegen, paden en percelen blijken inderdaad bij te dragen aan de complexiteit van het gebied. Voor een uitgebreidere beschrijving van de specifieke bijdragen wordt verwezen naar hoofdstuk 5. Naast deze variabelen zijn er in de vragenlijst nog andere variabelen opgenomen, zoals verschil in gebiedsdelen, onverzorgde plekken, natte en droge plekken, open en besloten plekken, etc. De complexiteit blijkt een bredere invulling te krijgen in het gebied dan op voorhand werd verondersteld.

Samenvattend:

Wat dus *wel* het geval is:

- kennis beïnvloedt de waarneming van complexiteit in zekere mate (hyp. 6);
- structuur en complexiteit zijn in de beleving verschillende dingen (1);
- er is geen behoefte aan een (nieuwe) structuur (12);
- complexiteit manifesteert zich in alle belevingsaspecten (8);
- complexiteit wordt ervaren als rijkdom (10);
- niet-passende elementen dragen niet bij aan de complexiteit, ze worden als storend ervaren (7);
- de weinig toegankelijke enclaves versterken de pleksgewijze opbouw (19);
- de geomorfologische opbouw is niet structuur bepalend in de beleving van het landschap (21);
- de beken als lineaire elementen dragen bij aan de complexiteit (17).

Wat hier nog bijhoort is dat complexiteit binnen een duidelijk kader wordt gezien. Elementen die niet in het kader passen dragen niet toe aan de complexiteit en worden meestal als storend ervaren.

Verder is het *niet* zo dat:

- de beleving van structuur gebaseerd is op overeenkomsten tussen gebiedskenmerken en de beleving van complexiteit op verschillen (2);
- de waargenomen eenheid bepalend is voor het zien van structuur (3);
- sociale verschillen bepalend zijn voor het waarnemen van structuur (4);
- toegankelijkheid bepalend is voor het waarnemen van structuur (5);
- er nieuwe structuren gewenst worden (13).

10 Evaluatie, conclusies en aanbevelingen

In de voorgaande hoofdstukken is een groot aantal conclusies getrokken uit de resultaten van de enquêtes. Aanvullend hierop wordt in dit hoofdstuk het totale onderzoek nog op enkele specifieke punten geëvalueerd, waarna ook op deze punten conclusies worden getrokken. De volgende onderwerpen komen aan de orde:

- doorgaan met bindingsonderzoek?
- toepassing van de resultaten op het LILA-rapport
- inrichten versus beheer
- is een evenwichtige afstemming van alle functies in het gebied mogelijk?
- de betekenis van structuur en complexiteit
- de betekenis van structuur en complexiteit voor de herinrichting
- de relatie tussen binding en de beleving van structuur en complexiteit

Doorgaan met bindingsonderzoek?

Het onderzoek naar de binding van mensen met het landschap heeft in dit project twee functies vervuld. Het stond enerzijds ten dienste van het belevingsonderzoek en anderzijds van de planning.

Bindingsonderzoek ten dienste van het belevingsonderzoek

In het belevingsonderzoek staat de betekenis die de bevolking toekent aan begrippen als structuur en complexiteit, centraal. De beleving van structuur en complexiteit komt tot stand onder invloed van veel factoren, waaronder de sociale omgeving van mensen. In het bindingsonderzoek is de betekenis van de laatste categorie nader verkend. De bevindingen uit dat onderzoek maken het in beginsel mogelijk om de beleving van structuur en complexiteit beter te begrijpen vanuit sociale achtergronden. Deze functie van het bindingsonderzoek heeft in dit project de vorm aangenomen van een statistische analyse van gekwantificeerde data (variabelen) uit onderzoek dat daarvoor echter niet in de eerste plaats is uitgevoerd. Voorop stond immers een verkennende studie naar structuur en complexiteit die met kwalitatieve technieken is uitgevoerd (diepte-interviews). De analyse leverde helaas alleen incidentele verbanden op. Generaliserende uitspraken over binding als verklarende achtergrond voor de beleving van structuur en complexiteit konden niet worden gedaan.

Deze uitkomst maant tot voorzichtigheid ten aanzien van een vervolgonderzoek. Het is eerst nodig goed te bekijken hoe het komt dat er slechts incidentele, dat wil zeggen niet-systematische verbanden zijn gevonden. Dit kan verschillende oorzaken hebben:

- het gaat om een methodologisch probleem. Statistische toetsen zijn een vrij grove techniek, die werkt met kwantitatieve data en moet voldoen aan bepaalde eisen, bijvoorbeeld een redelijke spreiding van respondenten over de cellen van een variabele etc.
- er kan sprake zijn van een theoretisch probleem. Bindingsonderzoek past — net als leefbaarheidsonderzoek — in een voornamelijk beschrijvende, sociografische onderzoekstraditie die de eerste decennia na de tweede wereldoorlog veel belangstelling trok. Dit soort onderzoek naar de betekenis van de lokale dimensie in het bestaan van mensen is de laatste decennia theoretisch dakloos geworden. Dit heeft onzekerheid over de juiste benoeming en invulling van een begrip als binding tot gevolg. Vanuit de literatuur beschikken we niet over adequate indicatoren om een complex begrip als binding ten

- behoefte van landschapsonderzoek te analyseren en meten.
- het probleem kan empirisch van aard zijn. Dat wil zeggen dat er te weinig respondenten zijn geënquêteerd, gezien de breedte en complexiteit van dit onderwerp.

Bindingsonderzoek ten dienste van de planvorming.

Inzicht in de binding geeft inzicht in de sociale basis voor het instandhouden en het beheer van een gebied. Planvorming houdt naast het voorbereiden en uitvoeren van ruimtelijke maatregelen steeds het sturen en beheersen van een maatschappelijk proces in. Herinrichting is nooit een technisch probleem alleen. Zeker wanneer er geen dringende behoefte aan inrichtingsmaatregelen bestaat en het probleem meer ligt bij condities voor een duurzaam instandhouden van het huidige beheer van een gebied, is meer inzicht in het sociale functioneren van een gebied van groot belang. Bevolking en bestuurders zijn immers op elkaar aangewezen bij het richting geven aan de toekomst van een landschap. Dit dringt te meer als concepten als structuur en complexiteit niet goed aansluiten bij belevingsconcepten onder de bevolking. Herinrichting is dan in eerste instantie geen technisch probleem, maar een communicatief probleem. Vanuit deze functie is een vervolgonderzoek naar de binding van de bevolking met het landschap dan ook zeer wenselijk.

De conclusie is dat een vervolgonderzoek naar de binding met het landschap niet onder alle omstandigheden even zinvol is, maar afhangt van de soort problemen die bij landinrichting zijn te verwachten. Het gaat om situaties waarin:

- het accent niet ligt bij inrichtingsmaatregelen (de fysiek-ruimtelijke herstructurering van een gebied), maar bij het vinden van een duurzame sociale basis voor het beheer van een landschap met reeds aanwezige grote landschapskwaliteiten en een gecompliceerde sociale structuur.
- het accent ligt op 'social engineering', dat wil zeggen bij een versterking of herstel van de sociale basis in tijden waarin de kloof tussen burgers en bestuur groter dreigt te worden omdat er bijvoorbeeld grote claims van buiten af op het gebied afkomen. Claims die politiek misschien wenselijk zijn, maar niet door de bevolking worden gedragen.
- planvorming om een combinatie van belevings- en bindingsonderzoek vraagt, bijvoorbeeld wanneer veel detailkennis nodig is over de beleving van een landschap in samenhang met veel 'maatwerk' in de uitvoering van landinrichtingsprojecten.

Toepassing van de resultaten op het LILA-rapport

In het LILA-rapport (Integratie Landinrichting en Landschapsbouw, Van den Berg e.a., 1992) wordt een benaderingsstrategie voor landinrichtingsprojecten voorgesteld. Deze berust op inzicht in:

- de bestaande landschapsstructuur (vorm, werking en gebruik);
- aard en omvang van de inrichtingswensen;
- de spanning tussen de gewenste ingrepen en de bestaande landschapsstructuur

Er zijn dan verschillende benaderingsstrategieën, namelijk handhaven, aanpassen of veranderen van de bestaande landschapsstructuur.

In de terminologie van het Lila-rapport is er geen duidelijke landschapsstructuur in het gebied: er is geen duidelijke *vorm* voor het gebied als geheel, op gedetailleerd niveau is er een complexe *werking*, en er is een sterk gemengd *gebruik*. Hoewel er geen structuur is, is desondanks vrijwel iedereen bang voor een verandering van het landschap. Er is een algemene wens tot handhaving van het bestaande landschap, eventueel met kleine maar geleidelijke aanpassingen. Deze moeten plekgewijs worden bekeken. Dat wil zeggen dat, ondanks een gebrek aan structuur, er vanuit de beleving een zeer grote 'cognitieve en

emotionele betekenis is van het landschap voor de mensen' en er zal al snel een spanning kunnen optreden 'tussen de gewenste ingrepen en de bestaande landschapsstructuur.' Ten aanzien van de landschappelijke betekenis ligt het accent voor de mensen veel meer op de *wisselwerking* tussen vorm, werking en gebruik dan op één van deze aspecten afzonderlijk.

Inrichten versus beheer

Uit de nota Overwegingen en uitgangspunten voor de Herinrichting Enschede-Noord blijkt dat de bijdragen van de landinrichting zijn gericht op het beter tot hun recht komen van de functies. Dit geschiedt, gegeven de mogelijkheden van het wettelijk instrumentarium vooral door het treffen van maatregelen en voorzieningen voor vier inrichtingsfactoren: de ontsluiting, de waterbeheersing de landschapsbouw en de verkaveling. Naast deze maatregelen komt in het kader van het NBP nog een nader in te vullen oppervlakte cultuurgrond in aanmerking voor de tweede tranche relatienotagebieden en voor natuurontwikkelingsgebied. Het gaat dan om de volgende oppervlakten: 100 ha natuurontwikkelingsgebied, 100 ha reservaatgebied, en 200 ha beheersgebied. Tezamen beslaat dit ongeveer 10% van de oppervlakte van het herinrichtingsgebied.

Herinrichting zal maatschappelijk gewenst zijn in verband met de mogelijkheid om planmatig greep te krijgen en te behouden op ontwikkelingen in de stad, stadsranden en het buitengebied. Ook politiek is er steun voor, vanwege de subsidies die dan naar het gebied stromen. Maar om voldoende draagvlak te krijgen zal er een herinrichtingsplan ontwikkeld moeten worden, waarin wordt voorkomen dat er tussen het behoud van landschapskwaliteiten en welvaarts- en welzijnskansen van de bevolking tegenstellingen worden gecreëerd. Het plan moet zo aantrekkelijk zijn, dat de bevolking de kansen zal grijpen die daarin worden voorgesteld. Dit vereist: heldere formulering van wat nu eigenlijk de doelstellingen zijn, aandacht voor de meerwaarde en nevenfuncties van de landbouw in het gebied (de bevolking steunt de landbouw ter wille van de natuur), aanvullende strategieën met nadruk op beheermaatregelen, in plaats van ruimtelijke inrichtingsmaatregelen, stap-voor-stap benadering in nauw overleg met de bevolking via intermediaire organisaties voor de communicatie tussen burgers en overheden (uitleg geven in buurtkring, het dorps huis etc.), maatwerk leveren. De bewoners, zowel van de stad als het buitengebied, kennen het gebied goed en willen graag meer betrokken worden bij de planning, al was het maar in de vorm van meer informatie en voorlichting. Het zou goed zijn om plannen met groepen uit de bevolking te bespreken.

Is een evenwichtige herafstemming van alle functies in het gebied mogelijk?

De voorgenomen herinrichting is problematisch, omdat:

- bij twee doelgroepen (stadsrandbewoners; buitengebiedbewoners) de herinrichting nauwelijks leeft, maar bij de boeren wel. Terwijl de herinrichting juist een landinrichtingsvorm is die nadrukkelijk is bedoeld voor een evenwichtige herafstemming van alle functies van het gebied.
- deze onder de doelgroep landbouw controversieel is: de voor- en tegenstanders blijken elkaar vrijwel in evenwicht te houden (9 tegen, 10 voor, 2 onduidelijk).
- de uitdraai van relaties met belevings- en bindingsvariabelen geen systematisch verschil aangeeft tussen voor- en tegenstanders naar de wijze waarop zij het landschap beleven en een plaats geven in hun bestaan. Het gaat bij de boeren dan ook niet om twee groepen die elkaar aanmerkelijk uitsluiten wat betreft de gewenste ontwikkeling van het gebied.
- de uitkomsten er op neer komen, dat de tegenstanders van herinrichting het landschap wat genuanceerder beleven en iets meer streven naar blijvende verweving. De

- voorstanders zien minder details en verscheidenheid, willen scheiding ten behoeve van optimalisering van het grondgebruik en zijn ook meer voor natuurontwikkeling. Dit zijn slechts tendenties die veelal op statistisch niet-significante verschillen steunen. Ze vormen een serieus signaal dat tegenstellingen *kunnen* ontstaan als de doelstellingen en instrumenten van herinrichting leiden tot een eenzijdige ontwikkeling van het gebied.
- de uitvoering bemoeilijkt kan worden door de kloof tussen wat vertegenwoordigers van sectoren gewoonlijk voor ogen staat (optimale landbouw, natuurontwikkeling) en wat de bevolking in grote meerderheid (inclusief een aanzienlijk deel van de boeren) wenst, namelijk blijvende handhaving van de afwisseling en een verrijking daarvan door weer meer zorg en onderhoud te plegen aan de beplanting en de grond.

De betekenis van structuur en complexiteit

In het gebied wordt wel structuur ervaren, maar op een zeer gedetailleerd niveau, als het ware schaal 1:500; echter niet op een schaal 1:50.000 of 25.000. Er wordt een hoge mate van complexiteit gezien, op allerlei soorten details en op verschillende schaalniveaus, dus een rijke variatie aan elementen en delen.

Er waren eigenlijk maar twee actoren in de structuurbepaling: landgoedeigenaars en boeren. Zowel hun individuele activiteiten als hun wisselwerking waren gevarieerd. Dit heeft de huidige structuur en complexiteit bepaald. De laatste tijd is de verstedelijking er als complicerend (factor) bijgekomen, maar dit wordt (nog) beschouwd als systeem-òneigenlijke structuur, eerder verstorend dan verrijkend.

Structuur is daarmee geen uitgangspunt voor de planning, complexiteit wel.

De betekenis van structuur en complexiteit voor de herinrichting

Bij herinrichting zou vooral moeten worden ingespeeld op complexiteit en niet op structuur. Complexiteitshandhaving of -verhoging zou een uitgangspunt moeten zijn, structuurverhoging juist niet.

Er is geen behoefte aan een 'heldere' structuur, of aan een andere structuur, of aan een structuurverandering. Structuur hoeft dus ook niet op een of andere wijze aangebracht te worden. Bij de houding jegens veranderingen is bijvoorbeeld gepleit voor een zonering voor niet-agrarische activiteiten in het buitengebied. Een consequentie van het aanbrengen van een zone om de stad waar meer mag, bijvoorbeeld van Glanerbrug tot De Snippert, is wel dat het buitengebied dan kleiner wordt. En het is al tamelijk klein en het staat al onder grote druk volgens de ondervraagden. Dit pleit ervoor activiteiten eerder gespreid te ontwikkelen, maar wel duidelijke normen te stellen aan kwantiteit en kwaliteit.

De aanwezige complexiteit, of plekvariatie, wordt als rijkdom ervaren. Dit pleit ervoor inrichtingsmaatregelen op een heel concreet niveau uit te werken, en zoveel mogelijk aan te sluiten op de concrete situatie (genius loci).

De relatie tussen binding en de beleving van structuur en complexiteit

Binding is in het onderzoek gemeten op zeven dimensies of aspecten, zij het niet op alle aspecten even uitgebreid. Structuur en complexiteit zijn via verschillende ingangen benaderd, maar vooral complexiteit had uitgebreider onderzocht kunnen worden, bijvoorbeeld niet alleen op elementniveau maar ook qua deelgebiedsdifferentiatie. Beide deelonderzoeken droegen een verkennend karakter. Hoewel er weinig verband gevonden is tussen beide 'lijnen', lijkt het de moeite waard ze verder te onderzoeken. Hierbij zijn een aantal opmerkingen te maken:

- Het lijkt beter ze eerst apart te onderzoeken, zodat per deelonderzoek de beste benadering en de meest relevante vragen kunnen worden vastgesteld. Per deelonderzoek moet een korte doch efficiënte meetmethode worden ontwikkeld. Pas dan kunnen ze

gecombineerd worden in één onderzoek. Nu duurden de gesprekken gemiddeld bijna twee uur, terwijl beide lijnen beter uitgewerkt hadden kunnen worden.

- In zekere zin is het gunstig dat er geen verband gevonden is tussen binding en de beleving van structuur en complexiteit. Het betekent dat alle onderzochte groepen er hetzelfde over denken. In de planning hoeft, wat structuur en complexiteit betreft, geen onderscheid gemaakt te worden tussen groepen die zich onderscheiden in mate van binding. De geldigheid van deze redenering zou echter in andere gebieden onderzocht moeten worden. Enschede-Noord onderscheidt zich in elk geval door een hoge mate van binding van alle groepen en door een uniforme opvatting van alle groepen over structuur en complexiteit.
- De resultaten van het belevingsonderzoek lijken sterk gebiedsgebonden. Het landschap van Enschede-Noord is uniek in zijn samenstelling en opbouw. Het zou interessant zijn om hetzelfde onderzoek te doen in een gebied met een heel duidelijke geografische structuur. De methode van onderzoek hoeft niet veel anders te zijn, maar de resultaten zullen dan waarschijnlijk sterk afwijken. In een dergelijke onderzoekslijn is dit onderzoek pas een eerste stap.
- Hetzelfde geldt voor binding. Eigenlijk was er maar heel weinig variatie in binding; de meeste ondervraagden wonen al heel lang in het gebied en hebben er een sterke binding mee. Om effecten van binding op de landschapsbeleving vast te stellen moeten er in een groep ook mensen met weinig of geen binding zijn. Pas dan zijn verschillen vast te stellen. De groep was nu eigenlijk te homogeen. Dit geldt ook voor de stadsbewoners.

Literatuur

Anonymus, 1990. Streekplan Twente. Vastgesteld bij besluit van provinciale staten van Overijssel van 12 december 1990, nr. 52. Provincie Overijssel.

Anonymus, 1992. Ontwerp-Beleidsplan natuur en landschap Overijssel 1992-1998. Provincie Overijssel.

Anonymus, 1992. Nota Landschap. Regeringsbeslissing Visie Landschap. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.

Anonymus, 1992. Herinrichting Enschede-Noord; Overwegingen en uitgangspunten. Utrecht, Landinrichtingsdienst, Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.

Arnheim, R. Order and complexity in landscape design. Unpublished paper, written in 1960 for a handbook of landscape architecture.

Berg, L.M. van den, D.A. Boogert, E.G.M. Dessing, L. van Nieuwenhuijze, M.W.M. van den Toorn, 1992. Integratie Landinrichting en Landschapsbouw (LILA). Wageningen, DLO-Staring Centrum. Rapport 160.

Berg, L.M. van den, J.F. Coeterier en M.B. Schöne, 1991. Nieuwe gebruiksvormen van voormalige agrarische bedrijfsgebouwen in de Gelderse Vallei. Wageningen, DLO-Staring Centrum. Rapport 126.

Berg, M.C. van den, 1993. Cascopanning: benaderingswijze of eindbeeld? Groen 3: 9-14.

Berlyne, D.E., 1971. Aesthetics and psychobiology. New York, Appleton.

Centrale Landinrichtingscommissie, 1988. Zienswijze. Verzoek om landinrichting Enschede-Noord. Utrecht.

Coeterier, J.F., 1992. Landschapswaardering en omgevingspsychologie. In: Dijkstra, H en J.A. Klijn, 1992. Kwaliteit en waardering van landschappen. Wageningen, DLO-Staring Centrum. Rapport 229.

Coeterier, J.F., 1987. De waarneming en waardering van landschappen. Wageningen, Landbouwniversiteit Wageningen. Proefschrift.

Dumont, M.J. en J.J. van de Berg, 1987. Landschappelijke en ecologische aanbeveling voor het Bestemmingsplan Buitengebied Enschede. Nijmegen, Stichting voor Toegepaste Landschapsecologie, STL-rapport nr. 31.

Dumont, M.J. en J.J. van de Berg, 1988. Natuur en Landschap in het buitengebied van Enschede; een landschapsecologische basisstudie ter ondersteuning van het gemeentelijk beleid. Nijmegen, Stichting voor Toegepaste Landschapsecologie.

Dumont, M.J., H.T.J. Ketelaar, C.H. Nobbe en J.C.M. Toes, 1990. Landschapsbeleidsplan

Enschede. Nijmegen, Stichting voor Toegepaste Landschapsecologie. STL-rapport nr. 90-5. Enschede, Zandvoort Ordening en Advies.

Greverus, I-M., 1989. Environmental orientations and their impact on landscape. In: Svobodová, H. (ed.). Cultural aspects of Landscape. Wageningen, Pudoc.

Ingenieursbureau Oranjewoud BV, 1981. Onderzoek naar de stadsrand van het Centraal Stedelijk Gebied in Twente. Heerenveen, Projectnr. 18.458.3.

Kaplan, S & J.S. Wendt, 1972. Preference and the visual environment: complexity and some alternatives. In: W.J. Mitchell (ed.). Environmental design: research and practice. EDRA3 Vol. 2. Los Angeles, University of California. pp 681-685.

Kaplan, S en R. Kaplan, 1982. Cognition and environment. Functioning in an uncertain world. New York, Praeger publishers.

Lynch, K., 1960. The Image of the City. Cambridge, Mass. MIT Press.

Nobbe, C.H., 1991. Waar een wil is is geen weg. Nijmegen, Stichting voor Toegepaste Landschapsecologie. STL-rapport nr. 90-15.

Short, R., 1991. Imagined Country. Environment, culture and society. London and New York.

Smit, P., 1993. Fietsen in een veranderend landschap. Een onderzoek naar de landschapsbeleving van de recreatieve fietsers in het herinrichtingsgebied Enschede-Noord. Breda. Eindexamenscriptie NHTV.

Staats, H.J., 1988. Ruimtelijke kwaliteit van veranderend landschap. Omgevingspsychologisch onderzoek naar de kenmerken van disharmonie en schaal van het landschap. Leiden, Rijksuniversiteit, Onderzoekscentrum ROV.

Staats, H.J.A.M., 1989. Openluchtrecreatie en grootstedelijke omgeving. Het compensatiemodel benaderd vanuit de omgevingspsychologie. Proefschrift Rijksuniversiteit Leiden.

Volker, C.M. 1991. Landinrichting en bewonersonderzoek. Landinrichting 31 (5): 25-30

Walter, J. 1993. De rol van de natuur(- en landschaps)beelden bij de vormgeving van het landschap (startnotitie). Utrecht, Natuurbeschermingsraad.

Werkgroep Historische kaart van Twente, 1991. Historische kaart van Twente ca. 1500. Schaal 1:50.000. Enschede, Vereniging Oudheidkamer Twente.

Zandvoort Ordening en Advies, 1992. Ontwerp bestemmingsplan buitengebied Gemeente Enschede. Toelichting en voorschriften. Enschede.

Bijlage 1 Vragenlijst belevings- en bindingsonderzoek Enschede-Noord

Kaart van het gebied laten zien.

1. Hoe lang woont U al in dit gebied?
2. Welk deel kent U het best? (Op kaart laten aanwijzen)
En welk het minst?
Hoe komt dat, door Uw werk of door activiteiten in Uw vrije tijd?
3. **Wandelt** U wel eens in dit gebied? Waar? Hoe vaak?
Zijn er genoeg mogelijkheden om te wandelen? Heeft U behoefte aan meer wandelpaden?
4. Hoe vaak **fietst** U in het gebied?
Zijn er genoeg mogelijkheden hier om te fietsen, heeft U genoeg keuze van routes?
Zou U behoefte hebben aan meer fietspaden, bijvoorbeeld uitgezette routes?
5. **Maakt** U wel eens voor Uw plezier een **autotochtje** door het gebied? Hoe vaak?
Let U dan nog op speciale dingen, of heeft U een bepaald doel? Welk(e)?
Rijdt U dan ook wel eens over zandwegen? Zou U er bezwaar tegen hebben als de zandwegen voor autoverkeer zouden worden afgesloten?
6. Rijdt U vaak voor Uw werk door het gebied, met de fiets, de auto of de bus?
7. Kunt U overal in het gebied **makkelijk komen**, zijn er geen belemmeringen of barrières in het gebied? (Indien niet genoemd, vragen naar belemmerende effecten van vliegveld en/of waterwingebied).
8. Vindt U dat het landschap in dit gebied een **eigen karakter** heeft, anders bijv. dan ten Zuiden van Enschede, of dan bij Tweekelo, of de Lutte?
Zo ja, wat is het verschil, hoe is het landschap hier, of in welk opzicht is het daar anders?
9. Is er nog verschil in landschap tussen bepaalde **delen** van het gebied, hier in Enschede-Noord, of is het landschap overal wel zo'n beetje hetzelfde? (Op kaart verschillende gebieden laten aangeven). Is de natuur bijvoorbeeld overal hetzelfde?
10. Wat zijn de verschillen? Hoe zou U elk deelgebied beschrijven?
11. Zit er nog een bepaalde **opbouw** in het gebied, een bepaalde structuur? Hoe is die, waardoor wordt die bepaald?
12. Is er nog verschil in **openheid of beslotenheid** in het gebied? (Laten aanwijzen).
13. Is er nog verschil in **natte en droge** delen van het gebied? Zo ja, waar liggen de nattere plekken? Hoe komt het dat het daar nat is?
14. Kent U hier in het gebied ook **landgoederen**? Welke? Waar liggen ze?
Komt U er wel eens? Zijn de parken die eromheen liggen nog verschillend, hebben die een eigen karakter, of lijken ze juist op elkaar? Indien verschillend, waarin zitten de verschillen?
15. Zijn er in het gebied nog **beken**? Waar liggen die? Zien die er overal hetzelfde uit of is er nog verschil tussen? Zien ze er wel uit zoals een beek eruit hoort te zien? Hoe is dat?
16. Zijn er in het gebied nog verschillende **typen boerderijen**, bijvoorbeeld verschil in bouwstijl, of zien alle boerderijen er zo'n beetje hetzelfde uit? Indien verschillen, waar zit dat in?
17. Zijn er nog **plekken die sterk aan vroeger doen denken**, die er nog net zo uitzien als vroeger? Zo ja, welke zijn dat?

Vindt U dat waardevol, dat er nog van die plekken zijn, of vindt U eerder dat ze de vooruitgang in de weg staan?

18. Zijn er nog plekken, bijvoorbeeld in de bossen, die U **onverzorgd** vindt? Hoe ziet het er daar uit, wat gebeurt er? Wiens verantwoordelijkheid is dat?
19. Zijn er ook **hoogteverschillen** in het landschap, dus reliëf, of heuvels? Zo ja, waar?
20. Is er in de tijd dat U hier woont nog iets **veranderd** in het landschap? Zo ja, wat dan? Vindt U dat het landschap daardoor ingewikkelder is geworden of juist overzichtelijker? afwisselender of eenvormiger?

Foto's

21. Serie 1: laten indelen in verschillende landschapstypen. Per stapeltje vragen: wat is dit voor een landschap? (Foto's 1-11).

22. Serie 2: Ontwikkelingen. Per foto aanbieden.

Behalve voor de boeren wordt het buitengebied ook nog voor andere activiteiten gebruikt. Hier zijn een paar voorbeelden. We willen U vragen wat U van die activiteiten vindt; vindt U ze acceptabel of niet, vindt U het een goede maatregel of niet — en hoe zou het anders of beter kunnen.

Foto 12: Wegafsluiting. Goede maatregel of niet? Op meer plaatsen? Geen verschuiving van het probleem?

Foto 13: Paarden. Teveel? Bepalingen opleggen aan aantal en/of aan- of verbouw?

Foto 14: Camping. Hoe ligt hij in het landschap? Hoe beter? Ligt hij op de goede plek?

Waar zou een nieuwe kunnen komen? Concentreren of spreiden?

Foto 15: Golfbaan. Beter te accepteren als er openbare wandel- of fietspaden door of langs zouden komen? Dan zelf ook gaan wandelen/fietsen?

Foto 16: IJsverkoop. Acceptabel? Beter zo of in vaste vorm, als uitspanning? Dan nog eisen aan vormgeving?

Foto 17: Tuincentrum. Als boerderij of woning in het buitengebied vrijkomt, mag er dan een tuincentrum in komen, past dat? Tot hoever mag dat groeien?

Foto 18: Waterwingebied? Erg dat je daar niet in mag? Zou U er wel in willen? Is het een barrière voor achterliggende gebieden, zijn die moeilijker bereikbaar. Indien nog niet genoemd: zijn er andere gebieden die wel als barrière werken, bv het vliegveld? Heeft het nog voordelen dat het waterwingebied daarligt? Zou het groter mogen worden?

Foto's 19 en 20: Zandpaden in het agrarisch gebied. Bij een herinrichting is er kans dat dit soort wegen verdwijnen. Vindt U dat erg? Als ze behouden moeten worden, dan zoals ze nu zijn, of mogen ze ook smaller, of halfverhard?

Foto's 21 en 22: Natuurontwikkeling in het agrarisch gebied. (Uitleggen van 5% regeling voor natuurontwikkeling. Is nu bijna 10%). Vindt U het eigenlijk wel gewenst dat er meer natuur komt, of vindt U het zo eigenlijk wel genoeg? Indien meer, ook als daarvoor boeren zouden moeten verdwijnen?

- Als er natuur bijgemaakt wordt kan dat op verschillende manieren, bijvoorbeeld als puur natuur,

zoals dit heideveld (Foto 23), of als bos (Foto 24), maar je kunt ook aansluiten bij het boerenland, bijvoorbeeld in de vorm van houtwallen, erfbeplanting of lanen (Foto 21), maar ook als graan in plaats van mais. Dit betekent wel dat de boer onder beperkingen moet werken, zoals minder mest, later maaien in verband met broedende vogels. Vindt U houtwallen ook natuur? Voorkeur?

- Voor echte natuurontwikkeling zijn er nog verschillende mogelijkheden:

Foto 25: moerasvorming door bij een beek een soort spaarbekkens voor het water te maken.

Foto 26: Je kunt langs de bestaande beken brede stroken bos of andere begroeiing maken waar je beesten laat grazen, bijvoorbeeld herten of koeien. Om die stroken zou dan een afrastering komen, maar je zou er wel kunnen wandelen.

Foto 27: Ze kunnen ook weilanden laten verwilderen en ze laten begrazen door Schotse Hooglanders; dan krijg je zo'n soort landschap.

- Als er nieuwe natuur komt, zou U er dan voor zijn dat die aangeplakt wordt tegen de bestaande natuur, bijvoorbeeld de bestaande bossen nog groter maken, of zou U het liever verspreid willen hebben, dus op overhoekjes, of als er eens ergens een perceel boerenland vrijkomt? Dus aaneengesloten of verspreid, of allebei?

23. Foto van Lonneker. Weet U waar die foto genomen is? Waar herkent U dat aan?

Binding

24. Voelt U zich **verbonden** met het gebied, een **deel van de gemeenschap**, of voelt U zich meer een buitenstaander? Hoe komt dat?

Waarom merk je dat het een gemeenschap is? Kun je dat ook aan het landschap zien?

25. Met welk deel voelt U zich het meest verbonden, wat beschouwt U echt als Uw **eigen plek**? Waarom, wat maakt dat U zich daar zo thuisvoelt? Ligt dat aan de mensen die er wonen of aan het landschap?

26. Welke veranderingen verwacht U dat er in de nabije **toekomst** in het landschap zullen plaatsvinden? Heeft U daar een idee van, heeft U daar iets over gehoord of gelezen? (Per verandering:) Waar zal dat gebeuren? en wanneer? Wat zullen de gevolgen voor het landschap zijn?

Zou U dat persoonlijk als een knelpunt ervaren — zou U zich dan meer bij het gebied betrokken voelen of juist minder? Wat voor oplossingen ziet U daarvoor?

27. Vindt U dat er nu dingen in het landschap gebeuren waar U het eigenlijk **niet mee eens** bent? Zo ja, wat dan?

28. Wie bepalen er eigenlijk allemaal hoe het landschap er in de toekomst uit zal zien? Zijn dat volgens U de **juiste mensen** of instanties?

29. Voelt U zich op een bepaalde manier **verantwoordelijk** voor het landschap? Waaruit blijkt dat?

30. Zou U zich zelf willen **inzetten** voor de toekomst van het landschap? Zo ja, hoe? En waarom?

31. Als dit **gebied er niet was**, waar zou U dan naar toe willen gaan? Zou U dat erg vinden — zijn er dingen in dit gebied die U zo sterk inspireren of motiveren dat U daarom het gebied niet kunt missen?

Boeren:

- Korte beschrijving van de bedrijfskenmerken laten geven.
- Hoe tevreden bent U met de huidige situatie voor Uw bedrijf?
- Was dat vroeger ook al zo, of bent U daar in de loop van de tijd anders over gaan denken?
- Welke veranderingen zou U eventueel wensen?
- Denkt U wel eens over bedrijfsverplaatsing? Waar naar toe?

Bijlage 2 Landgoederen

Landgoederen voorkomend op figuur 14

1. Hof Espelo
2. Drienerwold
3. 't Leutink
4. De Badhut
5. Drienerwolde-Haverriet
6. Drienermaten
7. De Horstlanden
8. De Tol
9. De Belder
10. Lonneker
11. Lonnekerberg (gedeeltelijk buiten het herinrichtingsgebied)
12. Val Surgana (net buiten het herinrichtingsgebied)
13. Sybrook
14. 't Sidebroeck
15. Snippert
16. Haagsche Bos
17. Oldenzaalse Veen
18. Penninkskotten
19. Bonekamp
20. Hoge Boekel
21. De Vieker
22. De Welle
23. 't Stokhorst (net buiten het herinrichtingsgebied)
24. De Heide
26. De Boekel
27. Hegeboer
28. Oosterveld (net buiten het herinrichtingsgebied)

Bijlage 3 Veldverkenning à la Lynch

De veldverkenning was erop gericht om inzicht te krijgen in de complexiteit en vooral structuur van het gebied. Structuur heeft te maken met de wijze waarop het landschap in hoofdlijnen geordend is, en complexiteit met de verscheidenheid van het landschap. Dit kan enerzijds worden bepaald door kaartstudie, anderzijds door veldwaarnemingen. Ze kunnen elkaar sterk aanvullen. In het verleden is door Lynch (1960) een methode ontwikkeld die tot doel had om de beeldbepalende kenmerken van de omgeving — in zijn studies vooral de stedelijke omgeving — op kaart weer te geven. Hierbij worden de volgende vijf categorieën elementen onderscheiden:

- routes; dit zijn banen waarlangs transport kan plaatsvinden.
- begrenzingen; hieronder worden elementen verstaan die een hindernis kunnen vormen of een scheiding tussen gebieden.
- districten; dit zijn deelgebieden die in hun kenmerken min of meer homogeen zijn en als een geheel worden ervaren.
- knooppunten; hieronder verstaat men strategische punten waar concentraties van activiteiten op kunnen treden.
- oriëntatiepunten; opvallende en bekende punten in de omgeving, die kunnen dienen bij de plaatsbepaling in de ruimte.

Het ontwikkelen van een Lynch-achtige kaart kan als hypothese dienen voor de waarneming van bevolkingsgroepen. Een dergelijke kaart geeft vooral inzicht in de structuur van een gebied, en minder over de complexiteit. De kaart geeft een beeld van vijf categorieën van elementen onderscheiden naar 'sterk' en 'zwak'. Sterk en zwak geven een relatief verschil in de mate waarin de beelden zijn blijven hangen in het geheugen.

Alvorens in te gaan op de kaart zelf, eerst enkele aanvullende opmerkingen over de structuur van het gebied.

De structuur van het gebied wordt mede bepaald door de omgeving van het gebied. De waarneming op kaart en in het veld gaat over de grenzen van de Herinrichting heen. Verder wordt het gebied bepaald door zijn ligging ten opzichte van bebouwingsconcentraties: Enschede, Hengelo, Oldenzaal, Losser en Glanerbrug. De veronderstelling is dat deze kernen en de belangrijkste verbindingen van Enschede met die kernen, een rol spelen bij de beleving van structuur van het gebied.

De hoofdstructuur van het landschap bestaat volgens Zandvoort (1992) uit de stuwwal van Enschede naar Oldenzaal en daarmee samenhangende bekenstelsels. Deze hoofdstructuur is eerder ecologisch van karakter, dan perceptueel. In het veld is het moeilijk de stuwwal als een geheel te zien en ook de bekenstelsels zijn moeilijk in hun loop te volgen. De veronderstelling is dat deze hoofdstructuur geen (belangrijke) rol speelt in de waarneming van de bevolking.

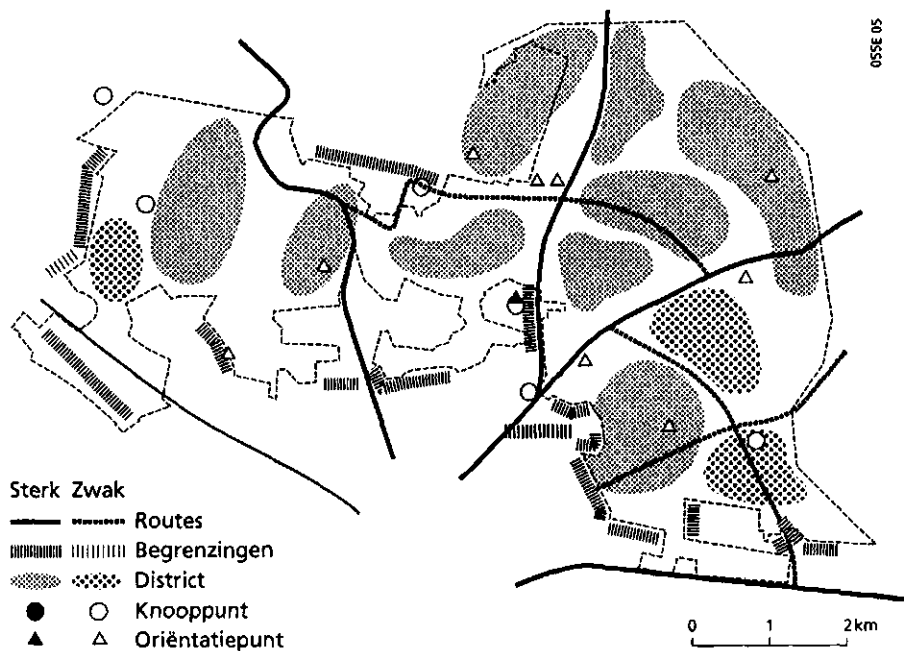

Fig. 5 Veldverkenning à la Lynch

Dan de kaart (figuur 5) zelf. Op deze kaart zijn de vijf categorieën van Lynch onderscheiden naar relatief sterk en zwak. Hieronder wordt een toelichting per categorie weergegeven.

Routes

Als sterke routes zijn aangemerkt de hoofdwegen van Enschede naar Hengelo, Oldenzaal, Losser en Glanerbrug. Verder is als sterk weergegeven de Weerseloseweg-Vliegveldstraat. Deze wegen vormen een radiaire structuur uitgaande van het centrum van Enschede. In het veld worden ze als sterk ervaren door hun afmetingen en de drukte van het verkeer.

Als relatief zwak is een radiaire weg aangemerkt zoals de Hoge Boekelweg en verder enkele tangentiële wegen namelijk de Lonnekerweg-Glanerbrugweg en de Landweeweg-Oude Deventerweg. Deze sterke en zwakke routes vormen als het ware de hoofdlijnen van een web van wegen in het studiegebied. In dit web zitten enkele eigenaardigheden. Vanuit de ervaring in het veld kan gewezen worden op de typische omleiding van de Weerseloseweg-Vliegveldstraat ten zuidwesten van het vliegveld en op het ontbreken van een verharde verbinding tussen de weg van Enschede naar Hengelo (de Hengelosestraat). Dit ontbreken versterkt de indruk dat het gebied ten westen van de Weerseloseweg een afzonderlijke eenheid vormt.

Begrenzungen

Begrenzungen zijn elementen die een hindernis vormen of een scheiding tussen verschillende gebieden. Begrenzungen worden in het veld vooral ervaren op plaatsen waar wegen langs of door begrenzungen lopen en daar waar contrasten optreden tussen bebouwing-groene ruimte en open landbouwgebied-bossen. Begrenzungen worden als hindernis ervaren wanneer problemen worden ondervonden om de begrenzing over te steken.

Bij de begrenzingen zoals weergegeven in figuur 5 worden hier de volgende opmerkingen gemaakt.

- Het studiegebied wordt sterk omsloten, in het westen door Hengelo, het zuidwesten door TU Twente en de bundel van infrastructuur (kanaal, spoorlijn, wegen), in het zuiden door de stad Enschede en de verbinding naar Glanerbrug, en in het noorden door het vliegveld. In het oosten wordt het gebied sterk begrensd door het Haagse Bos. Deze omslotenheid kan in het veld worden ervaren. Naast de belangrijkste wegen die uit het gebied voeren, wordt het zuidoostelijke deel als het meest open met de omgeving ervaren.
- Er kan een onderscheid worden gemaakt tussen begrenzingen tussen het studiegebied en de directe omgeving, en begrenzingen in het gebied zelf. Opvallend is dat de begrenzingen vooral voorkomen op de grens van het studiegebied en de directe omgeving. Dat is niet vreemd omdat de begrenzing van dit herinrichtingsgebied grotendeels de grens van het buitengebied en de bebouwde kom van Enschede volgt.
- Opvallend is dat de stad Enschede de omgeving visueel niet domineert. Het zijn overwegend 'zwakke' begrenzingen. Over het algemeen bestaan de randen uit laagbouw, ingebed in beplantingen. De meest opvallende stadsranden worden eerder gevormd door Hengelo en Glanerbrug.
- Het waterwingebied wordt nauwelijks als begrenzing ervaren. Ondanks de 'verboden toegang' borden en open basins, zijn ze opgenomen in de bosrijke omgeving.
- Het vliegveld is duidelijk waarneembaar — vooral langs de zuidkant — mede door de gebouwen die bij het vliegveld horen. In het zuidwesten vormt het vliegveld één geheel met de open ruimte.

Districten

Het is moeilijk op grond van deze veldanalyse verschillende min of meer homogene deelgebieden scherp te omgrenzen. De deelgebieden lopen in elkaar over. Landbouwgronden wisselen af met bos. Soms zijn het bosgebieden met open ruimten, dan weer open ruimten met bos en houtwallen. Ook binnen de landbouwgebieden zijn er weinig scherpe grenzen. Het meest opvallend in dit verband zijn meer of minder uitgesproken duidelijke essens. De indeling in landschapstypen, zoals in de literatuur is te vinden is vooral gebaseerd op het verkavelingspatroon. Verschillen in verkavelingspatroon spelen in het veld geen dominante rol in de waarneming.

Belangrijke districten *buiten het studiegebied* worden gevormd door het vliegveld, de bebouwing van Hengelo, Enschede, Glanerbrug, Lonneker, het gebied van de TU, het golfterrein ten zuiden van Hengelo. Deze zijn niet op de kaart weergegeven.

Binnen het gebied zelf worden de relatief 'sterke' districten gevormd door de boscomplexen en de gebieden met duidelijke essens. Sommige open landbouwgebieden zijn als relatief 'zwak' aangemerkt.

Knooppunten

Knooppunten zijn omschreven als plekken waar concentraties van activiteiten optreden. Direct grenzend aan het studiegebied kunnen de nieuwe verkeersknooppunten ten zuidoosten van Hengelo en ten zuiden van Oldenzaal als zodanig worden aangemerkt. Tevens vormen het plein in de kern Lonneker en de toegang tot het vliegveld plekken waar concentratie van activiteiten optreden. In het gebied zelf is dit beperkt tot voornamelijk de tuincentra (Menkenhorst, De Snippert) en horeca-voorzieningen (De Snippert, de Cockpit). In de toekomst zal het pas aangelegd golfterrein als knooppunt aangemerkt kunnen worden.

Oriëntatiepunten

Oriëntatiepunten zijn opvallende en bekende punten, die kunnen fungeren als plaatsbepaling in de ruimte. Het zijn plekken met een sterk eigen karakter. Direct grenzend aan het studiegebied zijn als oriëntatiepunten weergegeven: een langgerekt hoog gebouw van de TU, de kerk van Lonneker, de zichtbare basis van het waterwinbedrijf, hangars van het vliegveld. Binnen het gebied gaat het om een plas en een houtzagerij langs de Oude Deventerweg en verder om gebouwen, zoals markante (oude) boerderijen en landhuizen (de Hoge Boekel, Espelo, Haagse Bos).